

IV 630 11e Szeged
ÚJ FOLYAM XXIII. 1-2. SZÁM BUDAPEST 2014. FEBRUÁR ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS: A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM – SZEKÉR NÓRA: SZENT-IVÁNYI DOMOKOS ÉS KÖNYVE – SZAKOLCZAI GYÖRGY: EURÓPAI BIRODALOM VAGY A NEMZETEK EURÓPÁJA? – GYULAI GYÖRGY: UKRAJNA KÉT VILÁG (KÖZT) – BOD PÉTER ÁKOS: EPIZÓDOK AZ ANTALL-ÉVEKBŐL – FÁY ZOLTÁN: A POLITIKUS ÉS A SZOBOR – TÓTH KLÁRA MAÁR GYULÁRÓL – ENTZ GÉZA DERCSÉNYI DEZSŐ ÉLETMŰVÉRŐL

ÚJ KIADVÁNYAINKRÓL. December 17-én a Batthyány Lajos Alapítvány előadótermében nagy sikerrel mutattuk be Szent-Iványi Domokos: *The Hungarian Independence Movement, 1936–1946* című könyvét. Az eseményen Vizi E. Szilveszter akadémikus, a Friends of Hungary elnöke, Horváth János, az országgyűlés korelnöke, Szent-Iványi Ágnes, a szerző özvegye, valamint a könyv szerkesztői, Szekér Nóra történész és Kodolányi Gyula főszerkesztő beszéltek. A könyvből 2013. decemberi és 2014. februári számunkban közlünk szemelvényeket magyar fordításban.

Decemberben jelent meg Szávai János: *Pascal örvénye* című esszékötete is, melyet a közeljövőben mutatunk be.

Könyveink a szerkesztőségben 40%-os árkedvezménnyel kaphatók.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magyarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magyarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI

OTP Bank Nyrt.

Batthyány Lajos Alapítvány

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alap

Polgári Magyarországért Alapítvány

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,*
Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc,
Kulin Ferenc, Mellár Tamás

Rovatvezető: *Gróh Gáspár* Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*
Képszerkesztő: *Csejdy Virág* Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Kiss István*

ÚJ FOLYAM XXIII.	1-2. SZÁM	2014. FEBRUÁR
KODOLÁNYI GYULA	<i>Látkép a konyhából</i>	3
SZAKOLCZAI GYÖRGY	<i>Európai Birodalom vagy a Nemzetek Európája?</i>	6
JESZENSZKY GÉZA	<i>Még egyszer az európai kisebbségekről</i>	25
ENTZ GÉZA ANTAL	<i>Dercsényi Dezső és a magyar műemléki topográfia</i>	28
SZEKÉR NÓRA	<i>Szent-Iványi Domokos és könyve – 2. rész</i>	48
SZENT-IVÁNYI DOMOKOS	<i>A Magyar Függetlenségi Mozgalom – szemelvények – 2. rész (Sújtó László fordítása)</i>	66
BODOSI GYÖRGY	<i>Emlékek Illyés Gyuláról</i>	87
ÉLES CSABA	<i>Esztétkai kultúrák kritikus koronatanúja – 150 éve született Justh Zsigmond – 2. rész</i>	118
VÁRNAGY ILDIKÓ	<i>Apám emlékére – 6. rész</i>	129
<hr/>		
1% METAFIZIKA – ROVAT SZABADOS GYÖRGY EMLÉKÉRE		
RÓNAY GYÖRGY	<i>Betlehem</i>	136
JÉKELY ZOLTÁN	<i>Az utolsó szó keresése</i>	138

KÖRKÉP

BOD PÉTER ÁKOS	<i>Epizódok az Antall-évekből</i>	144
S. KIRÁLY BÉLA	<i>KÉT FRANCIA EST BUDAPESTEN – A neoliberalizmus mint kényszeres létforma</i>	151
	<i>Camus és Magyarország</i>	163
FÁY ZOLTÁN	<i>A politikus és a szobor – Horthy utóélete</i>	170
TÓTH KLÁRA	<i>A tehetség magánya – Maár Gyuláról</i>	174
GYULAI GYÖRGY	<i>Egy ország, két világ (közt) – Újabb, téli tömegdemonstrációk Ukrajnában</i>	177
JESZENSZKY GÉZA	<i>Egy melegszívű „hidegháborús harcos” halálára – Reisch Alfrédről</i>	185
SUMMARIES		189
E SZÁMUNK SZERZŐI		193

Jelen számunkban Entz Géza cikkét a székesfehérvári Szent István Király Múzeum (SZIKM) archívumának, valamint a Forster Központ fotótárának adataival illusztráltuk. A SZIKM felvételeit egy kivételével Szepsy-Szűcs Levente készítette.

A borítón Katalin hercegnő (?) síremlékének töredéke látható a székesfehérvári prépostsági templom Anjou-sírkápolnájából (SZIKM, archívum).

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

otpbank

20 éves az nka

LÁTKÉP A KONYHÁBÓL

Elvünk, hogy egy folyóirat nem önmagáról kell szóljon – ezért ritkán lépünk elő a kulisszák mögül, vagyis a szerkesztőségi szobából, gyűrötten, zaklatottan, vagy éppen bizalmaskodva, hogy megveregessük az olvasó hátát. Maradunk a konyhában, ahol jól-rosszul kifőzzük-kisütjük lapszámainkat. Eszményi olvasónk, az ingyenc vendég tudja, hogy a fogások élvezetét megzavarhatja, ha a házigazda bevezeti őt a konyhába vacsora előtt.

De vannak pillanatok, amikor kinézünk a konyhából. Lapunknak, amely immár több mint 21 éve jelenik meg, vannak korszakhatárai. Voltak szerkesztőségünknek olyan karakteres tagjai, akik hozzáadtak egy-egy erős árnyalatot e korszakok színéhez. Miközben a főszerkesztő és a lap tágabb auráját fenntartó szerkesztőbizottság és alapítványi igazgatóság Granasztói Györggyel az élén fenntartotta a lap stílusát és karakterét a változások során, e több mint két évtizedben ezek a munkatársak is hozzátették a személyiségükből a maguk lenyomatát a *Magyar Szemlé*hez. Ilyen szerepet játszott mindenekelőtt a főszerkesztő-helyettes Czakó Gábor barátunk az alapítástól 1997 őszéig terjedő időszakban, majd Mátis Livia 1997 őszétől haláláig, 2006 tavaszáig, és ilyen hatással van tartalmi kérdésekben Gróh Gáspár 1996-tól a mai napig. Így határozta meg a lap jellegzetes vizuális arculatát a lapot tervező Banga Ferenc, majd a képszerkesztőként helyére lépő Csejdy Virág, aki több pragmatikus esztétikai módosítást tett a lap külsején.

Ilyen meghatározó egyéniség Sebestyén Ilona, aki mostantól minden energiáját a saját, mostoha időkből is gyarapodó kiadója, a Nap Kiadó igazgatására szeretné

fordítani. 2007-es belépésekor Sebestyén Ilona nemcsak az olvasószerkesztői munkát vette át jellegzetes ambícióval és munkakedvvel, de a háttérben lépésről lépésre racionálisan újjászervezte a lap ügyviteli, produkciós és terjesztési rendjét is.

A lap ebben a kevésbé látható, de fontos szférában megőrzi az ő keze nyomát – s mi ezúttal kívánunk neki sok örömet és sikert a kiadói munkában. Nem kétséges, hogy Ilona szellemi szövetségünk marad továbbra is.

Szeretnénk szólni ezúttal röviden a lap tartalmi kérdéseiről is – különösen 1% *metafizika* című rovatunkról, amelyet Szabados György zeneszerző és gondolkodó barátunk – szerkesztőbizottsági és igazgatósági tagunk – talált ki és gondozott oly sok éven át. Emlékét ápolva, és ötletét méltón becsülve, e rovatot megtartottuk az ő 2011-es halála után is, és gyarapítani is igyekszünk terjedelmét és skáláját. A közelmúltban szeretttük ezt a rovatot arra is használni, hogy egy-egy rövid mű újraközlésével megemlékezzünk szellemi és irodalmi életünk évfordulós nagyjairól.

A 2013-as év különösen gazdag volt nagy évfordulóiban. Így fordulhatott elő, hogy néhány nekünk kedves alkotó emlékének megünneplése átcsúszott 2014-es számainkra. Adósságaink sorában először, e februári számunkban, a múlt század közepének, második felének, eszmélésünknek két nagyszerű költőjéről emlékezünk meg egy-egy vers közlésével: Jékely Zoltánról és Rónay Györgyről. Utóbbi verse egyben a mi elkésett megemlékezésünk is a Születésről: benne a csoda, az isteni újszülött és világrajövetelének esendő, szerény, mostoha körülményei szövődnek disszonánsan szép modern képpé. Jékely Zoltán verse viszont a magyar értelmiség apokaliptikus lelkiállapotát örökíti meg a világháborús pusztulás után s az új diktatúra elején: kozmikus romlás vihara zúdul benne a bensőséges szeretet, a szerelem törekeny csodáira, páratlan erővel. Legyen ez a vers is antológiadarabunk!

Görget maga előtt a *Magyar Szemle* ennél nagyobb adósságot is 2013-ból. Ebben felelősek vagyunk, úgy érezzük, az egész magyar szellemi élettel együtt. Míg folytak színes-zajos irodalmi évforduló-kampányok 2013-ban, az alig hagyott nyomot a közgondolkodásban, hogy 200 éve született Eötvös József – aki, hogy éppen csak ennyit mondjunk, a modern magyar regény és korszerű iskolarendszerünk megalapítója volt. Az elfelejtés ez utóbbi vonatkozásban különösen kínos. Mert helyes felmutatni a sokáig agyonhallgatott Klebelsberg Kunó oktatásszervezési érdemeit – de azt nem szabad elfelejteni, hogy ő olyan nagy elődök nyomában haladt, mint Eötvös József, Trefort Ágoston és Wlassics Gyula.

Hogy mi mindenben alkotott nagyot Eötvös József, a magyar korszerű államiság és a magyar eszmetörténet alapító atyáinak egyike, arról a mostani év során kívánunk többször is szólni a *Magyar Szemlében*. Meggyőződésünk, hogy végzetesen elszegényül a közösségi képzelet, ha száz évnél korábbi alkotásokat nem őriz meg emlékezetében. Óriásbíbiké válunk: büszkén fedezünk fel régi evidenciákat, és megismételjük dédszüleink tévedéseit. Akár nagyszüleinkét is.

KODOLÁNYI GYULA

EURÓPAI BIRODALOM VAGY A NEMZETEK EURÓPÁJA?

Hozzászólás Roger Scruton, Bod Péter Ákos és
Jeszenszky Géza cikkéhez

Efolyóirat 2013. augusztusi száma közölte Roger Scruton nem konvencionális esszéjét az Európai Unióról és a nemzetek nélkülözhetetlenségéről. A 2013. októberi számban megjelent Bod Péter Ákos és Jeszenszky Géza hozzászólása is Scruton esszéjéhez. Néhány gondolatomat szeretném elmondani az unióról e három kiváló írás kapcsán.

Az európai integrációs folyamat kialakulásának okai

Szinte teljes az egyetértés abban, hogy az elsődleges ok a generációról generációra ismétlődő, és végül a két világháborúba torkolló német–francia ellentétek megismétlődésének lehetetlenné tétele volt. Bármennyire abszurdak voltak is ezek az ismétlődő háborúk és különösképpen az ismétlődő világháborúk, nyugodtan leírhatom, hogy ez az ok mára aktualitását veszítette. Mi több, nemcsak a németeket és a franciákat, hanem feltehetőleg még a szerbeket és a horvátokat sem lehet soha többé rávenni arra, hogy hadat viseljenek egymással, Szerbia és Montenegró pedig olyan példás békével vált el egymástól, mint egy évszázaddal korábban Svédország és Norvégia. Európa nemzetei fölnöttek, és az integrációnak ez az indítéka okafogyottá vált.

Az integráció másik oka a közös ellenféltől való félelem, a szovjet veszély elhárítása volt. Egy szót sem kell vesztegetni annak bizonyítására, hogy az integrációnak ez az oka is a múlté.

A harmadik ok Németország Európába történő reintegrációja volt. A két világháború emléke évtizedekkel ezelőtt még jogos ellenérzést kelthetett minden európaiban, és különösképpen az egykor elözönlött európai országok minden polgárában Németország rekonstrukciójával, sőt a szovjet veszély miatti újrafelfegyverzésével szemben. Az Európába integrált Németország azonban már nem kelthetett, és ma már különösképpen nem kelthet semmiféle aggodalmat. Ez az integrációs ok is a múlté.

A negyedik ok Európa kevésbé fejlett, mediterrán, balti, kelet-közép-európai és balkáni államainak az a félreérthetetlen vágya volt, hogy egyenrangú tagjai legyenek az integrált Európának, ahova tartozónak érezték magukat, és amitől gazdasági felemelkedésük előmozdítását is várták. Ezért még áldozatokra is hajlandók voltak, és Európa fejlett országai ki is használták ezt, a saját javukra kötött egyenlőtlen szerződésekkel. Emellett Nyugat-Európa azt is érezte, hogy kötelessége eleget tenni ennek az óhajnak, és hogy itt még civilizációs kötelezettségei is lehetnek, ami viszont bizonyos fokú paternalizmushoz vezetett. E negatív kísérőjelenségek ellenére ez a folyamat mostanra már majdhogynem befejeződött, folyamatban van az integrációnak a Nyugat-Balkán egészére való kiterjesztése, a kelet felé való további kiterjesztés lehetősége pedig kétséges, és ezért az integrációnak ez az oka lényegében véve a múlté.

Az ötödik, és ma már az előbbieken alapján egyedül ható ok Európa felzárkózási törekvése az Egyesült Államokhoz. Ezzel a későbbiekben foglalkozom kissé részletesebben.

Európai Birodalom vagy Nemzetek Európája?

Most, hogy az integráció eddigi szakasza lényegében véve lezárult vagy legalábbis a vége felé közelít, és hogy a létrehozó okok miatt már csak egy tekinthető aktuális-

nak, joggal merül föl a hogyan tovább kérdése, és ezzel együtt az is, hogy ez a cél – Európa Amerikához való felzárkózása – hogyan érhető el, ha egyáltalán elérhető. Két lehetséges út áll előttünk: az Európai Birodalomnak vagy a Nemzetek Európájának az útja. Scruton álláspontja egyértelmű: „Szerintem csak úgy menthetjük meg Európát, ha elővesszük azt a tervet, amit Charles de Gaulle kívánt a központba helyezni, és melyet Jean Monnet hatásosan megtorpedózott: a Nemzetek Európájának projektjét” (Scruton, 2013, 58). Ugyanő, másutt: „A nemzetállam nem a probléma, hanem a megoldás: ez zárja magába az egyedüli motivációt, melyhez a politikusok folyamodhatnak, amikor az európai projekt hatása végre az egész kontinensen érezhetővé válik” (Scruton, 2013, 65–66).

Melyek tehát a Nemzetek Európája melletti és az Európai Birodalom elleni további legfontosabb érvek? Foglalkozzunk először a kérdés nyilvánvalóbbnak tűnő, politikai és történelmi, és ezután a vitathatóbbnak látszó, gazdasági oldalával.

A működőképes unió ismérvei: egyensúly, egység, sokszínűség

Ami a politikai és történelmi megfontolásokat illeti, az európai kultúrkör három olyan esetet ismer, amikor nem hódítással, hanem önálló egységek szabad elhatározásával unió, nagyobb és szerves egység jött létre. Az első ilyen esemény éve 1291, amikor három, elvben a Német-római Birodalomhoz tartozó, de széles körű önállósághoz szokott kanton, Schwyz, Uri és Unterwalden örök szövetséget kötött az ősi szabadságukat veszélyeztető Habsburgok ellen, amely szövetség véres harcok után Svájc kialakulásához vezetett. A második 1579-ben történik, amikor megszületett az ugyancsak a Német-római Birodalom

hét északi tartománya között az Utrechti Unió, amely – ugyancsak véres harcok után – Hollandiát hozta létre. A harmadik az 1776. évi amerikai függetlenségi nyilatkozat, amely az akkori tizenhárom amerikai állam egyesülésével – és ugyancsak véres harcok után – az Amerikai Egyesült Államok kialakulásának kezdete volt.

E három esetnek megvannak a nagyon is egyértelmű közös vonásai. Mindháromban a már meglévő szabadság külső fenyegetése volt az indíték. A közös szabadságot mindháromban véres harcok árán lehetett csak megőrizni és megerősíteni. Mindháromban nagyjából egyenlő nagyságúak voltak az uniót létrehozó egységek, ami kizárta azt, hogy a külső hatalom elnyomása helyébe valamelyik létrehozó állam uralma lépjen a többiek fölé. Emellett, legalábbis két esetben, nagyfokú volt a nyelvi, vallási és kulturális azonosság, Svájcban pedig még a nyelvi és vallási azonosság hiányát is pótolni tudta a szabadságvágy, és a Habsburgok, illetve a Savoyaiak elleni összefogás elkerülhetetlen szükségessége. Végül, ami a legfontosabb, az unió mindhárom esetben nemzetet hozott létre: a svájci, a holland és az amerikai nemzetet; az unió lakosai svájciaknak, hollandoknak vagy amerikaiaknak tekintik magukat, unterwaldeni, zeelandi vagy Rhode Island-i nemzetiségűek nincsenek.

Az Európai Unió esetében mindhárom feltétel hiányzik. Az 1940-es évek második és az 1950-es évek első felében még az unióhoz vezető mozgatóerők között ott volt a szovjet fenyegetés, de hol van ez már. Az unió tagjai közötti súlykülönbség óriási: Németország lakossága százszorosa, nemzeti jövedelme pedig ezerszerese a még nem tag Montenegróénak, de ezt megközelítő az arány a már tag Észtország esetében is. Ezért joggal merül fel a félelem, hogy az Európai Birodalom gondolata nem más, mint az esetleges kombinált német–francia európai hegemóniára és világhatalmi szerepre való törekvés leplezése.

Nem egészen alaptalan az a gyanú, hogy ők most együtt akarják elérni azt, amire külön-külön vagy főként egymás ellenében képtelenek, és nyilván ez az Európai Birodalommal szembeni (elsősorban angol, de bizonyos fokig mindenütt érezhető) ellenszenv egyik fő forrása. Európa emellett távolról sem egységes: mennyivel nagyobb a különbség az egyes európai államok, mint Schwyz, Uri és Unterwalden, Holland, Zeeland és Utrecht, vagy Massachusetts, Connecticut és Rhode Island között, és ahol nagyobb volt a különbség, mint az Amerikai Egyesült Államok északi és déli államai között, ott láthattuk ennek következményeit.

Mindezek egyértelműen arra utalnak, hogy az Európai Unió esetében nincsenek meg azok az előfeltételek, amelyek viszont lehetővé és sikeressé tették a svájci kantonok, a németalföldi tartományok és az amerikai államok unióját. Végül, megismételve a már leírtakat, e három unió a nemzetek fontosságának is a bizonyítéka, e három unióból ugyanis nemzet született, és ez tette tartóssá őket uniós mivoltukban.

Nyilvánvaló és nem tesz szükségessé hosszabb tárgyalást az ellenpélda, azok a birodalmak, amelyek mögött nem állt nemzet. Hol van már a Cári Orosz Birodalom, a Szovjetunió, a nagy lengyel területeket is magában foglaló német, a Habsburg vagy a török birodalom, és hol vannak a konferenciaasztal mellett, az érintettek megkérdezése és nemzet nélkül létrehozott mesterséges alakulatok, mint Csehszlovákia és Jugoszlávia? Ezekben voltak domináns és alávetett nemzetek, de olyan, hogy Habsburg vagy osztrák–magyar, csehszlovák vagy jugoszláv nemzet, nem volt soha. Ezért ezeknek az alakulatoknak a megszűnése szükségszerű volt, és a nemzetek, amint Scruton írja, nélkülözhetetlenek.

Ami az ellenpéldáknál is sokkal fontosabb, hogy az európai országok közti különbségek nagyobbak, mint az

azon kantonok, tartományok vagy államok közti különbségek, amelyek sikerrel hoztak létre uniót. Az alapfokúnak tekinthető összehasonlító közgazdasági tankönyvek (Bara–Szabó 1997, Szabó 2007) szerint az egykori vasfüggönytől nyugatra eső Európában négy országcsoport különböztethető meg: a kontinentális Nyugat-Európa, Nagy Károly egykori birodalmának területe, a tengerentúlra kitekintő Egyesült Királyság és Írország, a skandináv, és végül a mediterrán államok. Az egykori vasfüggönytől keletre lévő országok között is négy csoport különböztethető meg: balti államok és Szlovákia, a visegrádi országok Szlovákia nélkül és Szlovénia, a délkelet-európai államok, vagyis Bulgária és Románia, valamint Horvátország, továbbá nyilván Nyugat-Balkán többi országa is, valamint a Független Államok Közösségébe tartozó országok. Ez összesen nyolc országcsoport, alapvető mértékben különböző történelemmel, lényegesen különböző társadalmi berendezkedéssel és jogrendszerrel, részben még jelentősen eltérő mértékrendszerrel is, és nagyon különböző gazdasági fejlettséggel. Aligha tévedek abban, hogy valamennyien és nagyon is akarják a Nemzetek Európáját, de az, hogy ezekből az ennyire különböző országcsoportokból bárki és bárhogyan Európai Birodalmat gyúrjon – történetük és gazdasági fejlettségük jelentős különbségei ellenére azonos társadalmi berendezkedéssel és jogrendszerrel, valamint nyilvánvalóan eltérő szükségleteik és igényük ellenére azonos gazdaságpolitikával – egyenlő a lehetetlennel. Egyenlő a lehetetlennel azért is, mert ezt ezek az országok, népek és nemzetek nem óhajtják. Amint ezt éppen mostanában nagyon jól láthatjuk, a görögök nem alakíthatók át németekké, és ezt a görögök, köszönik szépen, nem is akarják.

Mi több, amint ezt a Nobel-díjas North (2005) kimutatja általam részletesen ismertetett (2006a) munkájában, éppen ez a sokszínűség Európa és az európaiság lényege,

és Európát éppen ez a sokszínűség tette nagygyá. Ezért Európát és az európaiságot akarná felszámolni az, aki fel akarná számolni ezt a sokszínűséget – ami egyébként nem is lehetséges. Ha viszont a sokszínűség fennmarad, ami ismereteim és reményeim szerint elkerülhetetlen, és meggyőződéseim szerint kívánatos, akkor csak a Nemzetek Európája lehetséges, az Európai Birodalom pedig soha meg nem valósítható fantáziaszülemény. A politikai és történelmi megfontolások ezek szerint egyértelműen a Nemzetek Európája, és nem az Európai Birodalom mellett szólnak.

Az erőltetett integráció veszélyei – hibák és tévhit

Térjünk most át a gazdasági megfontolásokra, és egyben az európai felzárkózási törekvésre, amennyiben egyáltalán van ilyen abban az értelemben, hogy ezt Európa népei és nemzetei feltétlenül akarják, sőt ez elsődleges célkitűzésük.

Az Európai Birodalom létrehozása melletti első érv az a hit, hogy a hatalmas, egységes piac tette nagygyá az Egyesült Államokat, ezért tehát, ha Európa fel akar zárkózni az Egyesült Államokhoz, akkor ennek elsődleges feltétele ugyanakkora vagy még nagyobb, és ugyanolyan vagy még nagyobb mértékben integrált és egységes piac létrehozása. Ugyanakkor az Egyesült Államok hatalmát feltehetőleg ennél is nagyobb mértékben idézte elő a szűz kontinens, a munkaképes korú és feltehetőleg a legjobb képességű és a leginkább vállalkozó szellemű európaiak tömeges bevándorlása, és mindenekelőtt a két világháború, Európa kétszeri öngyilkossága, amelyek folytán a világ fölötti hatalom éppúgy az amerikaiak ölébe hullt, mint korábban a feltáratlan kontinens. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy Amerikát elsősorban vagy egyedül a

hatalmas és egységes piac tette azzá, ami, és ennek folytán semmi sem bizonyítja azt sem, hogy a hatalmas és egységes piac Európát Amerikává teszi, ami egyébként szerintem még csak nem is kívánatos, hanem az a kívánatos, hogy Európa Európa maradjon.

Az a hit, hogy a hatalmas, egységes piacon a gazdasági erők szabad játéka optimális helyzetet hoz létre, amely ennek megfelelően az elérhető legnagyobb ütemű növekedéshez, tehát Európa – az Európai Birodalom – Amerikához való felzárkózásához vezet, nemcsak megalapozatlan, és nem csupán a főirány híveinek semmivel sem bizonyított elképzelése vagy akár tévhite, hanem ellentétben áll a modern közgazdaságtan legnagyobb alakjainak tanításaival. Ez a hit tehát nemcsak megalapozatlan, hanem téves is.

A Nobel-díjas Stiglitz kimutatta ugyanis (vö. Chang 2001, ismerteti Szakolczai 2006b, továbbá vö. Farkas 1905), hogy a piacok csak egészen speciális és a valóságtól teljesen idegen, „laboratóriumi” feltételek között vezetnek optimális megoldáshoz, és ezért az állami beavatkozás gyakorlatilag mindig javít a helyzeten (vö. még többek között Rotschild–Stiglitz 1976, Shapiro–Stiglitz 1984, Greenwald–Stiglitz 1986). Az ugyancsak Nobel-díjas Coase (Coase 1960, vö. Valentiny 2005) bebizonyította, hogy a piacok csak zérus tranzakciós költségek esetén vezetnek optimális megoldásra, a valóságban azonban a tranzakciós költségek óriásiak, és akkor lennének zérusra csökkenthetők, ha nem lenne reklám, továbbá nem lenne állam, törvény, bíróság, szerződés, ügyvéd és így tovább. Akerlof (1970), Spence (1973, 1974) és a már említett Stiglitz (Stiglitz 1985, vö. Madarász–Vincze 2005, Gömöri 2005 és Farkas 2005) azért kaptak Nobel-díjat, mert bebizonyították, hogy a piacok csak szimmetrikus információ esetén vezetnek optimális megoldásra, az információ azonban mindig és szükségképpen aszimmet-

rikus. Sokkal jobban ért az autóhoz az autógyár, mint az autóvásárló, és a valutaárfolyamokhoz a bank, mint a lakáshitel-felvevő, amint ebből éppen most származott évek óta tartó és mindmáig lezáratlan országos botrány. Végül, ami szerintem a legfontosabb, a már említett és ugyancsak Nobel-díjas North (2005) azt mutatja be, hogy nem ergodikus világban élünk, amelyben előre nem látható és kritikus fontosságú események sora következik be. Olyasmint találnak fel, mint a gőzgép, a vasút, a robbanómotor, az autó és a repülőgép, valamint a számítástechnika és a személyi számítógép; mi több, még olyat is, mint a kommunizmus, a náciizmus és a két világháború. Ennek folytán még elvben sincs egyensúlyi helyzet és optimum, vagy ha van, akkor ez napról napra eltolódik, és a változóhoz, a megfoghatatlanhoz és a csak a fantáziánkban vagy még ott sem létezőhöz kell alkalmazkodnunk.

Ilyen körülmények között annak erőltetése, amiről nem bizonyított, hogy helyes, sőt amiről bizonyított, hogy megalapozatlan feltevéseken alapul és ellentétes a korszerű tudomány tanításaival, szinte szükségképpen kontraproduktív. Ennek folytán az integráció kimélyítésének erőltetése, az Európai Birodalom útja azt is veszélyeztetheti, ami elérhető és helyes. Ezt nagyon jól mutatják mind a Maastricht körüli, mind a Maastricht utáni események, és mindenekelőtt az euró válsága. Ez természetesen külön téma, amellyel másutt szeretnék alaposabban foglalkozni, és amelyre itt csak utalhatok. Feldstein (1997) nehezen cáfolható elemzése szerint az euró politikai megfontolásokból, a kimélyítés előmozdítása céljából vállalt gazdasági tehertétel (liability). Norvégia kétszeri népszavazással is kimaradt az Unióból, Dánia csatlakozását csak hosszas harc után és számos engedmény árán lehetett valósággal kikényszeríteni, a svédek közel kétharmados többséggel utasították el az eurót, és kimaradt az euróból Nagy-Britannia is. Ezt tették azok,

akiknek volt választási lehetőségük, és nem tartoztak az eleve elkötelezett alapítók közé.

A mediterrán és a kelet-európai országok viszont szinte úgy versengtek az euróövezetbe való bebocsátásért, mint kisgyerekek a tanító néni piros pontjaiért: azért, mert ezt valósággal teljes jogú tagságuk és ezzel egyenrangúságuk és így felnőtté voltuk bizonyítékának tekintették. Ennek érdekében hajlandók voltak még komoly gazdasági áldozatokra, restrikcóra, tehát olyannyira óhajtott reális felzárkózásuk lassítására is. Mára ez a lelkesedésük lelohadt, de lelohadt a kezdeményezőök lelkesedése is, akik semmit sem óhajtának kevésbé, mint az euróövezetbe még nem csatlakozott szegényebb országok gyors csatlakozását. Ezért az euró mára már nemcsak gazdasági, hanem politikai tehertétellé vált, a felzárkózni akaró szegényebb európai országok ma már felzárkózásuk akadályát, a rájuk kényszerített restrikciónak forrását látják benne, és még csak nem is alaptalanul. Az euró és válsága tehát kezdi veszélyeztetni az Unió legpozitívabb vívmányait vagy akár létét is, a kimélyítés folytatását pedig egyértelműen akadályozza. Az integrációra is igaz az, ami sok minden másra: a kevesebb több lenne.

A euró vitathatatlan válsága nagyon jól mutatja, hogy itt alapvető hiba történt: az euró létrehozói megsértették a gazdaságpolitika egységének elvét. A gazdaságpolitikának szükségképpen egységesnek kell lennie, célja a mára már egységes felfogás szerint nem lehet más, mint a közjólét szolgálata. Aki ezt tagadja, olyan tényekkel kerül ellentétbe, hogy a politikusokat elsősorban az általuk vitt gazdaságpolitika sikerének vagy sikertelenségének függvényében választják vagy nem választják újra. Ezt a gazdaságpolitikai célt szolgálja a monetáris, a valutáris és a fiskális politika, valamint a gazdaságpolitika számos más eleme. Az euró létrehozásával a monetáris politikát kivették a tagállamok hatásköréből, a valutáris politikát

pedig – az euró létrehozóinak elképzelései szerint egyszer s mindenkorra – meg is szüntették, bevezetve az egységes valutát, és ezzel mindörökre rögzítve a tagállamok valutái közti értékarányt. A fiskális politika és sok minden más gazdaságpolitikai eszköz ugyanakkor a tagállamok hatáskörében maradt. Ennek egyértelműen előrelátható következménye lett az, hogy mind az Unió, mind az egyes tagállamok képtelenné váltak hatékony gazdaságpolitika vitelére; az Unió azért, mert nem tartozik rá a fiskális, és a tagállamok pedig azért, mert nem tartozik rájuk a monetáris és valutáris politika. Az események arra utalnak, hogy helyre kell állítani a szükségképpen helyreállítandót: a gazdaságpolitikának és eszközeinek egységét.

Ezzel azonban ott vagyunk a központi kérdésnél: ki legyen felelős az újra egységes gazdaságpolitikáért, ki legyen ennek alanya? Az eurokraták válasza egyértelmű: ha meg akarjuk menteni az eurót, amely cél mindennél előbbre való, és különösképpen előbbre való a tagállamok és polgáraik jóléténél, akkor az Unió, az eurokraták hatáskörébe kell vonni a fiskális politikát is. Mi több, megjelent már az az érvelés is, hogy ha meg akarjuk menteni az eurót, akkor el kell jutnunk az elkerülhetetlen záró lépéshez: a teljes politikai unióhoz, vagyis Európa mint Európa megszüntetéséhez. Ezek a javaslatok azonban nyilván megvalósíthatatlanok. A nettó befizetők a mostani nettó befizetést is sokallják, és ennek nagyságrendnyivel való megnövelése – ami szükséges velejárója lenne a fiskális politika uniós hatáskörbe vonásának – még csak föl sem vethető. Avagy képzeljünk el egy olyan helyzetet, hogy a horvát adófizetők fedezik a szerbek költségvetési hiányát vagy viszont. Ennek megfelelőjét már láttuk: a szlovének fedezték Koszovó hiányát, és láttuk ennek következményét is. Az egységes gazdaságpolitika alanya tehát csak a nemzetállam lehet, amely már most is egyedül felelős saját jólétéért és fel-

emelkedésért, és ezzel itt vagyunk a Nemzetek Európájánál, mint elkerülhetetlen szükségszerűségénél.

Mi lehet ilyen körülmények között az Unió feladata? Egyrészt annak egységesítése, ami egységesíthető, és amivel a nemzetállamok egyetértenek. Ez az egyetértés alapvető fontosságú: mi sem lenne logikusabb, mint a méterrendszer általános bevezetése, de az angolokat aligha lehet lebeszélni a hüvelykről és különösképpen a pintről. Másrészt és még inkább az Unió feladata lenne a demokrácia elveinek és az emberi jogok sérthetlenségének szolgálata, de a paternalizmus elkerülésével. Harmadrészt, ami a mindennapos gyakorlatban talán a legfontosabb, az Unió feladata a korrekt jószomszédi magatartás követelményeinek érvényesítése lenne. Minden nemzet és minden ország jogosult és egyben köteles saját jólétének és fölemelkedésének előmozdítására, ámde csak úgy, hogy ezzel ne sértse, vagy legalábbis ne sértse lényegesen, észrevehető módon és mértékben más országok, különösképpen más európai országok, és elsősorban közvetlen szomszédai érdekeit. A játékszabályok megfogalmazása, elfogadtatása és betartatása a legfontosabb és a legtöbb, amit az Unió megtehet. Megtehet mást is, de egynek a megtételére képtelen, és erre nem is vállalkozott sohasem: nem vállalhatja át a felelősséget a nemzetállamoktól saját jólétük és fölemelkedésük szolgálatáért, és ezért meg kell hagynia a tagállamok kezében azokat az eszközöket, amelyek e célok szolgálatának előfeltételei.

Mi lesz ilyen körülmények között Európa Amerikához való felzárkózásával? Itt két további kérdés vetődik fel: lehetséges-e ez, és ki akarja ezt? Félő, hogy ez nem lehetséges, és valószínű, hogy ezt az európaiak nem is akarják, hanem csak az eurokraták. A csúcstechnikai ágazatok amerikai kézben vannak, a *Germania docet* helyébe az *America docet* lépett, a csúcsegyetemek Amerikában vannak, és amerikaiak kapják a Nobel-díjak zömét. Lehet szé-

pen megfogalmazott határozatokat előterjeszteni és elfogadtatni Európa felzárkóztatásáról, de a csúcstechnológiai ágazatokban aligha lehet az amerikai monopólium helyére amerikai–európai duopóliumot léptetni. És akarják-e ezt az európaiak, vagy csupán az eurokraták? Ahogy a görögök, köszönik szépen, nem óhajtanak németek lenni, úgy a franciák is, köszönik szépen, nem óhajtanak amerikaiak, japánok, koreaiak vagy kínaiak lenni. Egyes felmérések szerint a franciák egy munkaóra jutó termelékenysége nagyobb, mint az amerikaiaké, de ők nagyon jól megvannak a heti két szabadnappal és az évi egy hónap szabadsággal. Nem óhajtanak amerikaiak lenni, ahol az évi egy hónap szabadság elképzelhetetlen, még kevésbé japánok, ahol a hírek szerint terjed a pelenka használata azért, hogy ne kelljen munkaidőben – szerintük indokolatlanul – felkelniük az íróasztal mellől, és a legkevésbé akarnak kínaiak lenni, ahol az egész évben egyetlen szabadnap van, holdújévkor. Az állítólag terjedő japán szokás egyébként igen jó ötlet az eurokraták számára, mert ezek szerint az EU országaiban, kellőképpen magas szintű rendelkezés útján kötelezővé kellene tenni a pelenka munkaidőn belüli használatát azért, mert ennek elmulasztása indokolatlan versenyelőnyhöz juttatja a pelenkát rendszeresen használó országokat az ezt nem használókkal szemben, amit nyilván meg kell akadályozni, sőt ennek megakadályozása elsőrendű uniós célkitűzésnek tekintendő.

Végül a felzárkózás esetében is felvetődik, hogy ki lehet a felzárkózás alanya. A történelem azt mutatja, hogy minden sikeres felzárkózás – az amerikai, a német, a japán, a koreai és most a kínai – nemzeti vállalkozás volt, és ma is az: nemzeti célok szolgálatában igényelt nemzeti összefogást és áldozatvállalást. A felzárkózás igénye nemzeti vállalkozás lenne vagy lett volna többek között a szovjet uralom alól nemrég felszabadult országok esetében is. Mi, magyarok, gondolkozhatunk úgy,

hogy csak azért is megmutatjuk, hogy vagyunk olyanok, mint mások, az észtek is gondolkozhatnak ugyanígy, ámde ilyen lelkesedés Európa, és különösképpen az eurókraták ügyéért aligha hozható létre. Emellett egyértelmű, hogy mi sem ellentétesebb a felzárkózásra való törekvéssel, mint a Maastrichti Szerződés és az euró által minden felzárkózni vágyóra rákényszerített permanens restriktió. „Minden út Rómába vezet” – a felzárkózás ügye is, a Nemzetek Európájához.

A nemzet nélkülözhetetlensége

Ez az a pont, ahol rátérhetek Bod Péter Ákos és Jeszenszky Géza hozzászólására.

Bod Péter Ákos félreérthetetlenül leírja, hogy „nem könnyű vitába szállni [Scruton] esszéjével”, „az ember csak egyetérhet vele” „a nemzeti érzés” fontosságában, és „egyáltalán nem könnyű kérdőjelet állítani a nemzetállam szükségességéről felállított téziséhez” (2013, 8), ezután azonban rátér „a kisállamok életképességének kérdésére” (i. m., 9). Tökéletesen igaza van abban, hogy a gazdaságilag elzárkózó kisállamok nem életképesek – a gazdasági elzárkózásnak azonban nem az európai integráció jelenlegi – és különösképpen nem az eurókraták által megálmodott – formája az egyedüli alternatívája. Az európai nemzetek – és még csak nem is a nemzeti parlamentek, hanem jórészt az ennél sokkal alacsonyabb rangú testületek – még az I. világháború előtt, a nemzeti szuverenitás legjava idejében döntöttek úgy, hogy a vasúti nyomtáv és az elektromos hálózat feszültsége egységes legyen egész Európában, sőt az egész világon, az egyetlen cári Oroszország vasúti nyomtávjától eltekintve. Semmiféle olyan törekvés sem fedezhető fel, hogy Montenegró megváltoztassa a vasúti nyomtávot, Koszovó az

elektromos hálózat feszültségét, és Észtország megkísérelje az önellátást. Macedónia viszont ennél is tovább ment, a spontán euroizáció útjára lépett, azaz az eurót tekinti nemzeti fizetőeszközének, meg sem kérdezve erről Frankfurt véleményét. Bod Péter Ákosnak tökéletesen igaza van tehát abban, hogy „a gazdasági és pénzügyi nyitottságot minden új tagállam adottságnak veszi” (i. m., 13), ez azonban a Nemzetek Európájában is lehetséges.

Veszedelmesnek érzem ugyanakkor azt a tételét, amely helyteleníti, hogy „minden állam [...] külön jogrendet és adószabályokat működtet” (i. m., 12). Ez a mondat egy olyan Európai Unió mellett teszi le a garast, amelynek egységes a jogrendszere, amelynek ezért egységes a jogalkotó hatósága is, és emellett egységes a fiskális politikája. A szokásjogon alapuló angolszász és a római jogon alapuló kontinentális jogrendszer között azonban annyira alapvető a különbség, hogy egy ilyen egységes jogrendszert alkalmazó szuperállam, Európai Birodalom elképzelhetetlen. És ami elképzelhetetlen, az nem helyeselhető, a fiskális politika teljes egységesítése pedig a már nemzeti önállóság teljes feladásával lenne egyértelmű.

A most tárgyalt alapvető nézeteltérések ellenére megítélésem szerint Bod Péter Ákos megtalálja a megoldást, amikor azt írja, hogy „a szuverenitás és a kölcsönös függés (interdependencia) nem zárja ki egymást. *Nemzet-állam és tagállam* [...] ellentmondásban álló fogalomnak látszik, de a valóságban létrehozható a működőképes *modus vivendi*” (i. m., 14). Ez a *modus vivendi* szerintem nem más, mint a Nemzetek Európája.

Jeszenszky Géza hozzászólása ennél sokkal nehezebb kérdést tárgyal, a „nemzeti államok és a nemzeti kisebbségek” (2013, 15) problémáját. Valóban úgy történt, hogy „stratégiai és gazdasági megfontolások alapján húzták meg a határokat, főként pedig úgy, hogy egyes népeket megjutalmazzanak, másokat pedig megbüntes-

senek" (i. m., 16). Bölcsen írja le, hogy „ez a helyzet nem szorítkozik Európára. Valójában Ázsia és Afrika legtöbb állama többnemzetiségű, és sajnálatosan ott is nagyon általános a különféle etnikai és vallási kisebbség elnyomása, a velük szembeni rossz bánásmód" (i. m., 17). Mint volt külügyminiszter, tisztelve a vonatkozó nemzetközi megállapodásokat, abban látja a megoldást, hogy „a nemzetközi közösség egyértelműen elkötelezi magát a kisebbségi jogok törvénybe foglalása, tiszteletben tartásuk figyelemmel kísérése és a megfelelő végrehajtási mechanizmus mellett" (i. m., 22). Ugyanakkor joggal kifogásolja, hogy „a Balladur akkori francia miniszterelnök által e probléma megoldására kezdeményezett 1995-ös Európai Stabilitási Egyezmény jó szándékú megállapodás volt, de semmiféle hatása nem lett" (i. m., 18), illetve hogy „az unió állandóan az értékekről beszél, de akkor miért néma a nemzeti kisebbségek ügyében?" (uo.).

Én, aki nem vagyok volt külügyminiszter, le merhetem írni a következőket: képtelenségnek tartom, hogy az Unió foglalkozzék azzal, hogy milyen lázmérőt használjunk, ha fáj a torkunk, milyen hőmérőt akasszunk szobánk falára, hogy szabályozzuk a fűtést, és mennyi nejlonzacskót vihessünk haza boltjainkból vásárláskor. Szerintem ezzel az Uniónak nem szabad foglalkoznia, vagy ha igen, csak az ajánlások szintjén. Ugyanakkor azonban megítélésem szerint megengedhetetlen, hogy az Unió – pusztán kényelemszeretetből, valamint a nehéz és kínos kérdések megkerülésére törekedve – ne foglalkozzék a nemzeti kisebbségek ügyével, ami pedig elsődleges kötelessége volna. Le merem írni még azt is – és ez itt még csak nem is saját jogos nemzeti sérelmeink tárgyalásának kísérlete, hanem elvi deklaráció –, hogy a határok megváltoztathatatlanságának általánosan elfogadott elve nem más, mint a vezető hatalmaknak a kisebbekkel és az újonnan jöttekkel szembeni paternalizmusának megnyilvánulása.

Az I. világháború után Schleswig-Holstein, Felső-Szilézia, valamint Sopron és környékének lakossága dönthetett arról, hogy hol húzódjon Dánia és Németország, Németország és Lengyelország, valamint Ausztria és Magyarország határa. Svájcban a berni kanton lakói dönthettek egy új, francia nyelvű kanton, Jura létrehozása mellett. Ha ez így történhetett, akkor a vezető államoknak nincs joguk arra, hogy más esetekben kizárják ugyanezt a megoldást. Nincs joguk arra, hogy természetesnek nem minősíthető, sőt teljességgel természetellenes határok vagy alakulatok fenntartásához ragaszkodjanak azért, mert ilyen határokat hozott létre az Osztrák–Magyar Monarchia, a Török Birodalom, vagy akár a Római Birodalom Kelet- és Nyugat-római Birodalomra való felosztása. Itt nyilván elsősorban a Nyugat-Balkán közismert problémáira utalok, de ugyanez vonatkozik Ázsiának és Afrikának a gyarmati időben meghúzott határaitra és az ezekből eredő, szörnyű vérengzésekhez vezető problémákra is. Le merem tehát írni, hogy a nemzetiségi problémák megoldásának megengedhető eszköze lehet a határoknak a tényekhez való igazítása és a vitatott területen élők óhaja szerinti kialakítása.

SZAKOLCZAI GYÖRGY

Irodalom

- Akerlof, George A. (1970): *The Market of "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism. The Quarterly Journal of Economics*, 84 (August) 488–500.
- Bara Zoltán–Szabó Katalin (szerk.) (1997): *Összehasonlító gazdaságtan. Bevezetés a gazdasági rendszerek elméletébe*. 2. javított kiadás. Aula, Budapest, XVI, 610.
- Bekker Zsuzsa (szerk.) (2005): *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004*. KJK–Kerszöv, Budapest, 928.

- Bod Péter Ákos (2013): *Kisállami lét és európai integráció. Magyar Szemle, Új folyam, XXII/9-10. (október) 8–14.*
- Coase, Ronald H. (1960): *The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics, 3. 1–44.*
- Chang, Ha-Joon (szerk.): *Joseph Stiglitz and the World Bank. The Rebel Within. Selected Speeches by Joseph Stiglitz. Commentary by Ha-Joon Chang.* Anthem Press, London, 2000.
- Csaba László (2007): *Átmenet – de hova? Társadalmi divergencia Közép- és Kelet-Európában.* In: (Muraközy 2007, 258–285.)
- Farkas Beáta (2005): *Joseph E. Stiglitz (1943–).* In: (Bekker 2005: 803–812).
- Feldstein, Martin (1997): *The Political Economy of the European Economic and Monetary Union: Political Sources of an Economic Liability. Journal of Economic Perspectives, 11/4, (Fall) 23–42.*
- Gömöri András (2005): *A. Michael Spence (1943–).* In: (Bekker 2005: 789–802).
- Greenwald, Bruce–Joseph E. Stiglitz (1986): *Externalities in Economics with Imperfect Information and Incomplete Markets. Quarterly Journal of Economics, 101/2. (május) 229–262.*
- Jeszenszky Géza (2013): *Nemzeti államok és nemzeti kisebbségek. Magyar Szemle, Új folyam, XXII/9-10. (október) 15–23.*
- Horsefield, J. Keith (1969b): *The International Monetary Fund 1945-1965. Twenty Years of International Monetary Cooperation. Volume III: Documents.* International Monetary Fund, Washington, D. C., VII + 549.
- Madarász Kristóf–Vincze János (2005): *George A. Akerlof.* In: (Bekker 2005: 775–787).
- Muraközy László (szerk.) (2007): *Fecseg a felszín és hallgat a mély. Tudatok és tudatalattik a gazdaságpolitikában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 298.
- North, Douglass C. (2005): *Understanding the Process of Economic Change.* Princeton University Press, Princeton – Oxford. 187.
- Orbán Annamária–Szántó Zoltán (2005): *Douglass Cecil North (1920):* In: (Bekker 2005: 571-588).
- Rotschild, Michael–Joseph A. Stiglitz (1976): *Equilibrium in Competitive Insurance Markets. An Essay on the economics of Imperfect Information. The Quarterly Journal of Economics, 90. 629–649.*

- Scruton, Roger (2013): *Nélkülözhetetlen nemzetek. Magyar Szemle, Új folyam, XXII/7-8. (augusztus) 52–76.*
- Shapiro, Karl–Joseph E. Stiglitz (1984): *Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device. American Economic Review, 74/3, 567–582.*
- Spence, A. Michael (1973): *Job Market Signaling. The Quarterly Journal of Economics, 87/3. 355–374.*
- Spence, A. Michael (1974): *Market Signaling: Informational Transfer in Hiring and Related Processes, Harvard University Press, Cambridge, Mass.*
- Stiglitz, Joseph E. (1985): *Economics of Information and the Theory of Economic Development. Revista de Econometria, 5/1. (April) 5–32.*
- Szabó Katalin (szerk.) (2007): *Összehasonlító gazdaságtan. Aula, Budapest, 351.*
- Szokolczai György (2006a): *A gazdasági fejlődés elméletének megújulása. Valóság, XLIX/3. (március) 1–36.*
- Szokolczai György (2006b): *A gazdasági fejlődés elméletének megújulása: a mindmáig megoldatlan ellentét. Valóság, XLIX/7. (július) 1–31.*
- Szokolczai György (2008): Muraközy László (szerk.): *Fecseg a felszín és hallgat a mély. Tudatok és tudatalattik gazdaságpolitikában. Könyvismertetés. Közgazdasági Szemle, LV/7-8. (július-augusztus) 719–726.*
- Valentiny Pál (2005): *Ronald Harry Coase (1910-). In: (Bekker 2005, 523–537).*

MÉG EGYSZER AZ EURÓPAI KISEBBSÉGEKRŐL

Szakolczai György írása kapcsán

Szakolczai György valóban friss szemmel, az ortodox (nyugat-)európai gondolkodás kliséivel bátran szembeállva kommentálja Scruton esszéjét és attól inspirált hozzászólásainkat. Írása végén fölveti, hogy a mai európai határok maguk is hozzájárulnak létező vagy elfojtott, de könnyen föléledő nemzeti alapú konfliktusokhoz, s hogy a vezető hatalmaknak „Nincs joguk arra, hogy természetesnek nem minősíthető, sőt teljességgel természetellenes határok vagy alakulatok fenntartásához ragaszkodjanak”. Láttuk, hogy a Balkánon a 20. század elején önkényesen meghúzott külső, de a Tito által kitalált belső határokhöz is mennyire ragaszkodtak Jugoszlávia megakadályozhatatlannak bizonyult felbomlása során. A közhittel ellentétben a koszovói albánok nem előbb passzív, majd fegyveresbe átcsapó ellenállással érték el a függetlenséget, hanem az ellenük a világ által elfogadhatatlan módszerekkel (tömeges erőszakos kiűzéssel) föllépő szerb politika vezetett el a nemzetközi beavatkozáshoz, majd a végeredményhez. Ugyanakkor egy ésszerűnek tűnő szerb–koszovói határkiigazításról (Mitrovica–Presovo-völgy) „a világ,” azaz annak vezető hatalmai már hallani sem akartak – elsősorban félve a precedenstől, hasonló kiigazítási követelések sorától. Ennek tudatában, a kisebbségellenes türelmetlenség megszüntetése érdekében kell komolyan fölvetni a nemzeti kisebbségi jogok kiterjesztését, s ezen belül az autonómiát.

A belső önrendelkezés előnyeit a jelenlegi európai példák is igazolják. Nyugat-Európában a II. világháború

óta a legtöbb ország rátért a decentralizáció, a hatalom alsóbb szintekre vitelének útjára. E folyamat vitathatatlanul jelentős politikai és gazdasági előnyökkel járt: csökkentek a regionális – részben etnikai és történelmi alapú – feszültségek, és a belső önállóság birtokában sok, korábban hátrányos helyzetű térség gazdaságilag fellendült. Erre Belgium flamand területei jelentik az egyik leglátványosabb, noha ritkán emlegetett példát. Franco diktatúrája idején a spanyolországi katalánok és a baszkok még nyelvüket sem használhatták, ezért a kormányzat esküdt ellenfelei voltak, de a demokratikus fordulat nyomán elnyert helyi önállóság nagyban csökkentette a régi ellentéteket, és az állami egységét megőrző Hispánia addig elmaradott tartományaiban is páratlan fellendülés bontakozott ki. Megállapítható, hogy Európa nyugati felében a különféle szintű önkormányzatok jellemzővé váltak, ezért ott joggal beszélhetünk a régiók és autonómiák Európájáról. Ezért is fájdalmas és ésszerűtlen, hogy a szubszidiaritást alapelvevé tévő Európai Unió az Európa keleti felében élő nemzeti kisebbségek esetében egyetlen lépést sem hajlandó tenni saját elve érvényesítése érdekében.

Az autonómia célja a fogyás, a romlás, a kétségbeesés megállítása, a szülőföldön maradás és boldogulás előmozdítása, vagyis a béke és a nyugalom megőrzése. Ez egyaránt szolgálja a többség és a kisebbség érdekeit. Mi, magyarok, sorolni tudjuk a példákat a jól működő autonómiákról: Aland-szigetek, Dél-Tirol, Katalónia, legújabban pedig Wales. Vannak még kisebb csoportokat érintő, kevésbé ismert példák is, mint a belgiumi vagy dániai pár tízezer német autonómiája. Kanada esete azt is mutatja, hogy az angol és a francia etnikum különválasztása, Francia-Quebec tartományi autonómiája tudja a leginkább egyben tartani az országot. Még kézenfekvőbb a svájci kantonális rendszer, amely évszázadok óta biztosítja a svájci konfö-

derációban élő németek, franciák, olaszok és rétorománok békés és sikeres együttélését.

A Balkán mai helyzete is bizonyítja az autonómia szükségességét. Arnold Toynbee, a múlt század nagy történetfilozófusa 1915-ben túlságosan is jó jósnek bizonyult, amikor azt mondta, hogy a primitív népek kiirtják kisebbségeiket, míg a civilizált népek gyűjtik a kisebbségek elégedettségének jeleit. Hogyan vizsgáztak Közép- és Délkelet-Európa országai Toynbee kritériumai szerint?

Délkelet-Európa etnikai mozaikja számára elfogadhatatlan a magát nemzetinek deklaráló centralizált állam. A megoldás egy olyan Európa, ahol a határok nyitottak, szabad a kereskedelem, szabadon áramlik a tőke, de megmaradnak a nemzetek, akár nyolc országban szétosztva. Nekünk, magyarok számára ez látszik az egyetlen megoldásnak, de az anyaországukon kívül élő albánok, szerbek, horvátok, románok számára is csak vonzó lehet egy ilyen berendezkedés. Kérdés azonban, hogy az anyaországok mikor lesznek készek saját belső kisebbségeiknek megadni azt, amit határaikon kívül élő nemzetársaik számára követelnek. Ebben segíthetne az Európai Unió, sőt kötelessége lenne segíteni. Csak így valósulhat meg az elégedett nemzetek Európája.

JESZENSZKY GÉZA

DERCSÉNYI DEZSŐ ÉS A MAGYAR MŰEMLEKI TOPOGRÁFIA

A magyar kultúra történetének nem a legerősebb, de igen magas színvonalú teljesítményeket felmutató polgári vonulata jól feltárt például az irodalomtörténetben, és még ha erős ideológiai torzításokkal terhelt is, de ezt meghagyták az emlékezetben a népi demokratikus időszakban is. Sokkal kevésbé ismert és csak szűk körben vált ki érdemi érdeklődést a kultúra egy sajátosan zárttá vált területe, a műemlékvédelem, pedig ennek művelői éppen a polgári értékeket programszerűen és agresszíven romboló korszakban emelték ezt a tevékenységet az akkori idők egyetemes mértékkel mérve is legmagasabb színvonalára. A következőkben a magyar műemlékvédelem második világháború utáni intézményi megszervezésében és szakmai-szellemi arculata alakításában kulcsszereplővé vált Dercsényi Dezső (1910–1987) munkássága egy fontos mozzanatának, a magyar műemléki topográfia munkálatai megindításának bemutatásával szeretnék betekintést nyújtani abba az egykori (emancipációs) küzdelembe, amely egy a kulturális kontinuitást alapvetően megtagadó korszakban a kulturális folyamatosság fenntartásában korszakos sikereket ért el.

Dercsényi Dezső a korszerű magyarországi nagytópográfia koncepciójának kialakítója és munkálatainak megindítója, szervezője és aktív résztvevője, az eddig megjelent, négy és fél megyét, illetve Budapest budai kerületeit magába foglaló tizenkét kötetének¹ sorozatszerkesztője, három kötetének szerkesztője. Máig érvényes, eszmei magját tekintve a műemlékvédelmi gondolat 18. századi gyökereiig visszanyúló alapkoncepciója: a műemléki topográfia, a műemlékek helyrajzi rendben való,

DERCSÉNYI DEZSŐ A SZÉKESFEHÉRVÁRI KÖTÁR
RENDEZÉSEKOR, 1938 KÖRÜL

Forster Központ, fotótár

történeti kontextusba helyezett felleltározása *tudományos alapkutatás* és egyben a *műemléki értékvédelem* alapja. E két mondatba tömörítetten jellemzett vállalkozással a magyarországi műemléktudomány az 1950-es évek elejétől a műfaj nemzetközi élvonalába került. Ez a tudomány-szervezési és tudománytörténeti szempontból korszakos jelentőségű, és a műemlékvédelem magyarországi történetében máig kivételes teljesítmény nálunk csak a személyi és történelmi körülmények különleges együttállása révén jöhetett létre. Ebben az írásban az előzményeket éppen csak felvillantva, e nagy vállalkozás kezdeteivel, megindításának szellemi, politikai és személyi előfeltételeivel kívánok foglalkozni.

A műemléki topográfia alapvetően polgári és jellegzetesen német tudományos kutatási és publikációs műfaj. A felvilágosodás egyetemes emberi értékeket felfedező demokratikus eszméi, a francia forradalom építészeti és művészeti értékek tömegét pusztító morális sokkja, a polgári tudományosság intézményeinek (közgyűjtemények, egyetemi tanszékek) fokozatos kiépülése, és a kezdetben legalábbis szintén egyetemes értékek jegyében formálódó nemzeti eszme ösztönző ereje egyaránt szükséges volt a műemlék fogalom megszilárdulásához és ezzel szerves egységben az e körbe tartozó értékek dokumentálására és felleltározására irányuló igény széles körű megjelenéséhez.

Magyarországon elsősorban Henszlmann Imre ösztönzésére már a reformkorban megjelentek az ilyen irányú kezdeményezések, és az abszolutizmus idején Ipolyi Arnold a Csallóköz topográfiai feldolgozásával a kortárs Európa legmagasabb színvonalán álló művet alkotott.² A nagy lendülettel megindult polgári fejlődés azonban a dualizmus idején sem eresztett olyan mély gyökereket, hogy a műemlékekkel való foglalkozás a szűk szakmai kereteket áttörhette volna. Éppen ezért olyan széles alapú

szellemi infrastruktúra sem alakulhatott ki, amely a tőlünk nyugatra lévő világban már a 19. század utolsó harmadában többek között a műemléki topográfia műfaját is megteremtette. Az egyetlen művészettörténeti tanszék és szintén csak egyetlen akadémiai bizottság az akkori Magyarország Franciaország-méretű területén erre nem volt elegendő, mint ahogy a sok harc árán 1881-ben meghozott műemlékvédelmi törvény alapján létrehozott Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) már szervezeti jellegénél fogva sem bizonyult alkalmasnak az ilyen komplex és tartós feladatot jelentő munka megszervezésére és a szükséges pénzforrások előteremtésére. Miközben a MOB olyan vezetői, mint Forster Gyula (1883-tól bizottsági tag, 1886-tól másodelnök, 1906–1922 között a MOB elnöke) és egy generációval fiatalabb munkatársa, Éber László a külföldi gyakorlat mély ismeretében folyamatos erőfeszítéseket tettek a műemléki inventarizáció programjának életben tartására, korszerű topográfiai munka az ország teljes területe feldolgozásának igényével teljesen csak Ipolyi kezdeményezése után csaknem másfél évszázaddal indult meg Magyarországon – Dercsényi Dezső meghatározó szerepvállalásával.

Dercsényi Dezső Gerevich Tibor tanítványa volt, és az olasz művészetpolitika, műemlékvédelem és restaurálás kitűnő ismerőjeként lett a Gerevich által vezetett Műemlékek Országos Bizottságának munkatársa. Szakmai felkészültsége és elkötelezettsége mellett kiváló szervezőképessége és kifinomult diplomáciai érzéke, a világháború után az addig ismeretlen, a polgári józan ész határait meghaladó³, új típusú kihívásokkal szembekerült világban személyét alkalmassá tette arra, hogy másokkal együttműködve, a megelőző korszakban felhalmozott szakmai értékek érvényesülése számára, a folyamatosan változó feltételek mellett is, sikeresen mozgásteret biztosítson. Ezzel magyarázható, hogy az úgynevezett „népi demokráciá-

ban” Dercsényinek évtizedeken keresztül meghatározó szerepe lehetett a magyar műemlékvédelem korszerű intézményi kereteinek kialakításában és működtetésében.

A műemléki topográfia Dercsényi magyar műemlékvédelemnek szentelt sokoldalú életművének szerves és fontos része. Dercsényi a középkori magyar művészet kiemelkedő kutatója és tudósa volt⁴, de életének fő motívuma mégis a műemlékvédelem. Ez nála egyszerre jelentett magas szintű elméleti és gyakorlati tevékenységet. Ritka tehetsége révén az egymással sokszor ellentétes követelményeket támasztó komplex feladatokat egész életében a magyar műemlékvédelem javára tudta megoldani. Ehhez a tudósi felkészültségen túl nemcsak a vele kapcsolatban kortársai által is sokat és teljes joggal emlegetett kiváló diplomáciai érzékre volt szükség, hanem a legjobb értelemben vett *politikusi alkatra* is. Jól illusztrálja ezt a soproni kötet vitáján elhangzott, rövidre fogott összefoglaló hozzászólásának tendenciája is. Az MTA Művészettörténeti, Építészettörténeti, valamint Építészettörténeti Főbizottságai 1953. október 29-én vitát rendeztek a Dercsényi által szerkesztett első nagytopográfiai kötetéről. A vitában tizennégyen szólaltak fel, és azt kilenc kéthasábos oldalon ismertette a *Művészettörténeti Értesítő*.⁵ Az egyébként élvonalbeli szakemberek részéről elhangzott terjedelmes hozzászólások sok mindent szóvá tettek, de – ez sem ritka jelenség nálunk – általában a műfaji sajátosságok és a vitatott mű felületes ismeretéről tanúskodtak. Dercsényi azonban nyilván a munka folytathatóságát tekintette fő céljának, ezért az elhangzottakra szellemesen és nagyon röviden reflektálva rutinosan a politikai pozitívumot emelte ki: „Tanultunk tehát a vitából (...) és olyan jól, hogy a legközelebbi alkalommal a most alkalmazott és kifogásolt módszereket fogják tőlünk számon kérni. (...) Ennek ellenére az a véleményem, hogy a vita megmutatta – s ez a legnagyobb erénye –, hogy a topográfia iránt mi-

DERCSÉNYI DEZSŐ PIERO GAZZOLÁVAL,
AZ ICOMOS ALAPÍTÓ ELNÖKÉVEL VISEGRÁDON,
AZ 1960-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Magántulajdon

lyen nagy az érdeklődés. Én nem láttam még művészet-történeti vitát, ahol 250 ember összejött volna.”⁶

A műemléki topográfia másfél százados bűvópatak-ként funkcionáló programját Dercsényi egy olyan korban vitte teljes sikerre, amely a műemlékvédelem természetes szellemi előfeltételeivel mint „polgári csökevénnel” programszerűen helyezkedett szembe.

A második világháború vége és 1948, az úgynevezett fordulat éve közötti időszakban kiteljesített szovjet politikai rendszer a birodalom és a helyi hatalom valós és utópisztikus kategóriákban megfogalmazott érdekei alapján az életviszonyok szinte minden területét átalakította és radikálisan átértelmezte. A mindent maga alá gyűrő és egyedül legitimnek elismert hivatalos álláspont a múlt-hoz, jelenhez és jövőhöz való viszonyt minden dimenziójában az öndefiníciója szerint a kommunista társadalom felé vezető szocializmus kiépítése agitációs propaganda érdekeinek rendelte alá, és természetesen ennek szolgálatát várta el, sematikus szovjet példák követését szorgalmazva, az érintett tudományterületektől is. Ezt látva beszélt Szekfű Gyula magánérintkezésben „új török hódoltságról”, a nyilvánosság előtt, a *Forradalom után* című 1947-ben megjelent lehangoló munkájában pedig „keleti demokráciáról”.⁷ Az ideológiai normák szorítása persze a művészettörténetet sem kerülte el, aminek legveszélyesebb fordulata akkor következett be, amikor 1952 táján a tudományszakot és annak intézményi háttérét már a műkritika napi követelményeinek próbálták alárendelni. Ennek intézményi megnyilvánulása az 1949-ben a MOB helyében létrehozott Műemlékek és Múzeumok Országos Központjának (MMOK) fokozatos ellehetetlenítése, majd 1953-ban jogutód nélküli megszüntetése volt. A lényeg: a múzeumi feladatok a jelzett ideológiai törekvések jegyében a közoktatásügyi tárcától a Révai József vezette agitprop jellegű Népművelési Minisztériumhoz kerültek

át, a műemlékvédelem pedig az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben történt megalapításáig hatáskörrel alig bíró provizóriumok között vergődött. Mindez természetesen a szakszemélyzet szétszóródásával is együtt járt.⁸

A fent röviden jellemzett viszonyok alapján nehezen elképzelhető, hogy a magyar állam ugyanebben az időszakban áldozta a legtöbb energiát és pénzt, mégpedig kimagasló eredménnyel a műemléki topográfiára. Márpedig – a szűkebb szakma tudja ezt – pontosan ez történt. Sőt, az első kötet megjelenése után annak szerzője, Csatai Endre és szerkesztője, Dercsényi Dezső megkapta a rendszer legmagasabb elismerését jelentő Kossuth-díjat is. A nagy terv aligha valósult volna meg a klebelsbergi, majd pedig a hómani tudománypolitika Hekler Antal és Gerevich Tibor által képviselt kiterjedt és magas szakmai színvonalú művészettörténeti iskolájának felkészültsége és addigi eredményei, valamint a Gerevich vezette MOB, ezen belül különösen is Genthon István jó másfél évtizedes topográfiai előmunkálatai nélkül. Mindazonáltal ezeket a korszakos eredményeket Rákosi Mátyás politikai rendszere – több más „népi demokráciához” hasonlóan – nyomtalanul maga alá gyűrhetette volna. A különleges esély – mint látni fogjuk – a szakterületünket érintő és a kommunista rendszer megszilárdulása idején kialakult hatalmi sakktábla néhány, nem mindennapi szereplőjének rendkívüli kvalitásaiból, közös értékrendjükből következő egymásra találásából és mintaszerű együttműködéséből adódott. Ez is csak úgy lehetett eredményes, hogy a megcélzott tudományos programokat ideig-óráig sikerült távol tartani az osztályharcos ideológiai küzdelem legtöbb véráldozatot követelő csatatereitől. A műemlékvédelemről és ennek részeként a műemléki topográfiáról abban az időben több-kevesebb befolyással rendelkező irányító pozícióban lévő tisztviselői körben kellően árnyalt korszerű vízióval, nem utolsósorban

italiai tanulmányaik alapján, talán csak Dercsényi Dezső és mellette az építész Gerő László rendelkezett.⁹ Itt azonban meg kell jegyezzük – és erre később még utalunk, mert sokat segített –, az akkori magyar építésztársadalom szélesebb körétől sem volt idegen a műemléki értékek tisztelete.

A „ki kit győz le?” politikai maximájának világában azonban az volt a fő kérdés, hogy ki az adott tudományterület legfőbb őrtállója. Tudjuk, hogy ez abban az időben Fülep Lajos volt, aki a 20. század fordulójának szellemi forrongásában az akkori baloldal érdeklődését is kiválto szerepe, a Tanácsköztársaságban vállalt közreműködése és belső emigrációja a Horthy-korszakban *mutatis mutandis* Kodály Zoltán akkori szerepéhez hasonlóan, alkalmassá tette arra, hogy ezen a poszton a rendszer legitimációs igényeit kielégítse és az érinthetlenség kivételes privilégiumát is mindvégig biztosítsa. Fülep Lajos szellemi és emberi formátumának köszönhető, hogy ezt a szakmánk történetében példátlan hatalmat a tudományos értékteremtés javára használta föl.

Témánk szempontjából e tekintetben a legfontosabb esemény Fülep Lajosnak, akkor már az egész szakmának hosszú távú programot adó, 1950. október 9-én elhangzott akadémiai székfoglaló beszéde volt. Fülep ekkor már az MTA Művészettörténeti Állandó Bizottságának elnöke volt. Ez a bizottság a szovjet mintára átszervezett „tudománypolitikában” a szakma legfőbb felügyelő szerve és stratégiai irányítója volt, ide értve a tudományos publikációk tervezését és részben kiadását is. Fülep székfoglalójának a fennebb már szóba hozott agitprop törekvésekkel szemben védelmet nyújtó alapvető tézise abban állt, hogy – Marosi Ernő tömör megfogalmazását kölcsönvéve – „Az esztétikai-ideológiai kérdések hangsúlyozásával szemben a történeti kutatások (s hangsúlyozottan a tényanyag teljes feltárására alapozott ítéletalkotás) szük-

ségességének hangoztatása indoklást, létalapot jelentett a művészettörténeti módszer számára is.”¹⁰ Gondolatmenetének másik központi eleme, hogy addig a magyar művészettörténetről nem beszélhetünk, és a korábbi kutatási eredmények kritikus elemzése alapján megállapítja, hogy mindaddig nem is volt, amíg annak anyagát teljes részletességgel fel nem tárjuk. Ennek jegyében jelöli meg a topográfiák és monográfiák elkészítését a szakma előtt álló legfontosabb feladatokként. A topográfia szerepét – egyébként az 1950-ben előadott akadémiai székfoglaló előadásában – a következő okfejtéssel határozza meg: „A magyar művészet anyaga kutatás közben alakul ki. (...) Alapvető előmunkálatok híján ma senki sem ülhet neki a magyar művészettörténelem megírásának. (...) A művészettörténésznek kooperálnia kell az általános történésszel, s nagyon rá van utalva a magyar történelem már megindult revíziójára, sok hasznát is fogja venni, de neki kell a maga tárgyára nézve mindent interpretálnia, a művészet történeti kondicionáltságát kielemeznie. (...) A mondottakból következik, hogy a gyakorlati megvalósítás kezdete az egész ország területének tervszerű fölosztása történetileg és népileg kialakult vidékekre, ahol megokolt, kisebb egységekre is, szintúgy városokra is, rendszeres földolgozása topográfiákban és monográfiákban.” Ez pedig teljesen más típusú topográfiát jelent, mint „amilyennel – az 1948-ban megjelent esztergomival – a magyar műemlékek topográfiájának sorozata megindult. (...) Az esztergomi topográfia első kötete olyan, mint egy sokfelől gyűjtött könyvtár leíró katalógusa, szükséges is, hasznos is, de a magyar művészet történetének ugyanúgy nem előkészítője, mint az irodaloménak a könyvtár jegyzéke. A helyi és megyei műemlékekről tervezett második kötetnek már az itt vázolt elvek szerint kellene készülnie, szintúgy a többinek is – így kezdődne el végre a magyar művészet történelme.”¹¹

Az idézett beszéd topográfiával kapcsolatos megállapításainak előzményeire nézve igen fontos információt tartalmaz Zádor Annának, aki a bizottságnak tagja volt, a rá jellemző spontaneitással és színességgel előadott visszaemlékezése. „Mindenesetre a jellemző a Művészet-történeti Bizottságra az volt, amit se Vayer, se Németh Lajos, se Galavics nem tudnak elérni, hogy ez egy abszolút élénk operatív együttes volt, óriási vitákkal, tényleg elintéztek bizonyos dolgokat, a szakmának a lelke voltak, ezt kell, hogy mondjam. Ez nem Fülep Lajoson állt, hanem az egész hangulaton, Genthon nagyon nagy segítség volt, valószínűleg én is segítség voltam, Dercsényi óriási segítség volt ebben, totális együttműködés volt, és ezt az együttműködést az az egy-két visszahúzó elem [sem tudta elrontani], amilyen mindig akad minden bizottságban. (...) a bizottság törődött a könyvkiadással és pártolt bizonyos könyveket, hát soha nem jelent volna meg Garas két kötete, ha a bizottság és Fülep főleg nem adott volna olyan véleményeket, hogy ezek milyen fontosak, milyen sürgősek. Radocsaynak a két kötete szintén nagyon fontos volt, és elindította a topográfiát, ezt se felejtjük el. A topográfia sem tudott volna elindulni, mert ez költséges, drága, nem kifizetődő valami, és Fülep teljesen elfogadta Dercsényinek azt a véleményét, hogy erre maximális szükség van éppen azért, mert a magyar népben nincsen meg az a borzasztó nagy ragaszkodás és féltés a saját kulturális javaival szemben, éppen azért kell ebből egyfajta plusz értéket csinálni és ezt létre kell hozni. Na most, ennek az érdekében Fülep mindig megtette azt, amit Dercsényi óriási diplomáciai és gyakorlati érzékkel sugallt, és mindig keresztül tudta vinni, amit akart. Általában az egész társaságból talán senki nem volt, aki annyira értett Fülephez, mint Dercsényi, pedig teljesen eltérő alkatok. Nagyon értett hozzá. Amit Dercsényi javasolt, és ezt meg is mondta nekem Dedi mindig, arra soha nem

mondta Fülep prof., hogy nem. Úgy tudott neki beadni mindent, hogy elfogadja. Ez egy nagyon nagy képesség." Az emlékező itt a bizottsági munka rendkívüli eredményességének a való életben ritkán tapasztalható és sok mindent megmagyarázó morális alapjaira is kitér, mondván: „De hát az egész dologra az volt jellemző ezekben az években, amely összetartásnak az is egyik kulcsa volt, hogy Fülep saját magának soha nem akart semmit. Ez természetes. Ő annál sokkal öntudatosabb, sokkal öregebb és sokkal beérkezettebb volt, hogy saját magának hiúságból bármit akarjon, se elismerést, se semmit.”¹²

Fülep és Dercsényi „teljesen eltérő alkatok” – mondja Zádor Anna; bizonyára így volt, de az alapvetően közös értékvállalás jegyében épp ez alapozhatta meg a közös ügyek számára oly gyümölcsöző zavartalan együttműködésüket, és így válhatott Dercsényi a híres beszéd topográfiai munkálatokat szorgalmazó, a fennebb idézett részének iniciátorává. Ezzel a Gerevich által már 1934-ben megindított és addigra komoly részeredményeket hozó topográfiai programot sikerült átmentenie minden idők legnagyobb politikai rendszerváltozása kataklizmatikus körülményein. A Fülep-beszéd ugyanis nem csupán verbális védernyőt biztosított mindehhez, hanem mint a művészettörténet hozzájárulása a népgazdasági tervhez, maga mögött tudhatta a költségvetési háttérrel is. A program átmentése azonban – mint láttuk, a beszédben ez is tükröződik – a háború előtti koncepció lényegi módosítását, tartalmi meghaladását is jelentette.

A topográfiai koncepció részleteit Dercsényi nem sokkal később, a művészettörténészek 1950. november 23–26. között lezajlott siófoki kongresszusán fejtette ki.¹³ A napirend élén két fő pont szerepelt: a megelőző százötven év magyar művészetének ideológiai felhangoktól sem mentes kutatása és a műemlékvédelem kérdései. Ez utóbbi keretében hangzott el Dercsényi előadása a magyar

műemléki topográfiáról, amelyet vita követett. Dercsényi előadásában a topográfiát, Fülep Lajos előadásával összhangban, mint a *művészettörténet alapvető forrásanyagát* kezeli. A vázolt elképzelés Gerevich inkább interpretatív topográfiai elképzelésétől lényegi vonatkozásokban eltérve, alapjában véve a Max Dvořák, Hans Tietze, Dagobert Frey és Karl Ginhart kiváló osztrák művészettörténészek által megformált és addigra harminc kötetet számláló osztrák nagytopográfia felépítéséhez áll közel, mindenekelőtt azok forrásközlési módját, rajzi és fényképes dokumentációját állítva példaképpül. A munkát levéltári és bibliográfiai előkészítéssel, valamint fényképezéssel és műszaki felmérésekkel egybekapcsolt terepbejárással tartotta megvalósíthatónak. Az országot megyei bontásban javasolta feldolgozni, megyénként egy-egy kötetet tervbe véve. Ez javaslata szerint összesen húsz kötetet jelentene, ami becslése szerint húsz évet venne igénybe. A felső időhatárt illetően a vita résztvevői elfogadták, hogy az nagyjából a 19. század közepén húzódjon, de a huszadik század elejéig terjedő időszakból is a művészi vagy történeti szempontból kiemelkedő jelentőségűnek tekintett épületeket szerepeltessék a topográfiában. Kívánatosnak tartották azt, hogy az adott megyében leírt emlékek létrejöttének, a bennük bekövetkezett változásoknak és jelenlegi állapotuknak a megértéséhez szükséges tágabb régészeti, történeti és művészettörténeti összefüggések bemutatására a kötetek elején tömör, célratorő bevezető tanulmányok készüljenek. Dercsényi a tudományos követelmények mellett – a Fülep által vázolt szaktudományi koncepciót (a MMOK vezető munkatársaként is) a műemléki topográfiák szerves funkciójával kiegészítve – leszögezte az értékvédelmi célt is, kijelentvén, hogy a „topográfiában lehozott anyag törvényhozásilag kötelez védelemre.”¹⁴

A program megvalósításának módját illetően „a szocialista tervezés fegyverének” bevetését tartja szük-

ségesnek, mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia közreműködésével, mert utóbbinak „nemcsak megvan a lehetősége, hanem kötelessége is, hogy a MMOK-on keresztül az egész művészettörténész területet megszervezve [azt] a tervfeladatra állítsa be. [Kicsit később, már a gyakorlati megvalósítást lehetővé tevő döntésekről is tájékoztatva így folytatja:] A 150 év művészetének¹⁵ feldolgozása mellett, ami az elsőrendű tervfeladat, a műemléki topográfia elkészítése a másik nagy tervfeladatunk, mely a régi magyar művészettel foglalkozó kartársaink legjobbjainak munkaerejét nagy részben igénybe fogja venni. (...) Ugyancsak az Akadémia, illetve a Központ képes a jelentkező költségvetési szükségleteket biztosítani. Így a MMOK költségvetésében 1951-re biztosítottuk a helyszíni kiszállások költségét, valamint a szükséges műemléki, műszaki és fényképezési költségeket is. A kiadás költségeiről az Akadémia 1951. évi kiadói tervében történt gondoskodás.”¹⁶

Befejezésül még két olyan kezdeményezést kell érintenünk, amelyek a fennebb már elmondott körülményekkel együttesen hatva 1950-ben sikerre vitték a magyar műemléki topográfia ügyét. Az egyik a „műemléki és városképi vizsgálatok”, ma úgy mondanánk: projektje, a másik pedig a Genthon István által ebben az időben már a megelőző másfél évtized heroikus gyűjtőmunkáján alapuló és a negyvenes évek második felében már befejezett kéziratként sorsára váró, az ország teljes területére kiterjedő „kistopográfiája”¹⁷.

Az Építésügyi Minisztérium kitűnő városrendezési szakembereinek igen szerencsés indítványa alapján a miniszter 1950-ben a városrendezési tervek elkészítésének részeként elrendelte 125 település ún. műemléki és városképi vizsgálatát. (Ebből ténylegesen 74 település anyaga el is készült.) „A vizsgálatot rendszerint egy építész és egy művészettörténész végezte, és a várostörténet

felvázolása után a település műemlékeinek jegyzékét, majd egyenként leírásukat, továbbá városképi együtteseinek körülhatárolását, a főbb látványokat szövegben, fényképpel és várostérképen is dokumentálták”.¹⁸ A munkálatokat a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja végezte, és költségeit a miniszter utasítása alapján az érintett városok és települések városrendezési előirányzatainak terhére számolták el. Az ideológiai indoklást, a műemléki topográfiára is érvényes módon, az építésügyi miniszterhez címzett levelében Ortutay Gyula, a MMOK elnöke a kor retorikai paradigmájában a következőképpen foglalta össze. „Végül fel kell hívnom Miniszter Úr figyelmét arra, hogy a városképi és műemléki vizsgálatok teljessé tétele nagymértékben segíti elő építészetünk haladó hagyományainak feltárását s így közvetlenül is anyagot szolgáltat az új szocialista építészet stílus kialakításához. A műemléki anyag hiánytalan feltárásával népünk alkotókészségének eddig ismeretlen, vagy kevésbé ismert emlékei kerülnek napfényre, különösen sok klasszicista emlék, mely elsősorban alkalmas arra, hogy építészetünk stílusalkotó törekvéseinek kiinduló alapul szolgáljanak.”¹⁹

Genthon kistopográfiája kapcsán érdemes kitérni a tárgyunk szempontjából akkoriban felmerült, az ügyre nézve korántsem veszélytelen ideológiai nehézségekre is. Ennek illusztrálására álljon itt Zádor Annának Fülep Lajosról szóló emlékezéséből egy rövid részlet. „[Fülep] ezt a kistopográfiát abszolút fontos és szükséges műnek könyvelte el, s nagyon haragudott, hogy nem akarják megjelentetni. Volt a szobájában akkor egy értekezlet (...), ahol az Akadémia részéről Lukács [Györgyről van szó] volt jelen, roppantul kirohantak az ilyen ideológiai állásfoglalást nem tükröző pusztá anyaggyűjtés ellen. Kirohantak az ellen is – úgy emlékszem ezekre a szavakra –, hogy a mű erősen klerikális, mivel minden

második sorában szerepel az, hogy 'szent'. Mire Balogh Jolán – aki nagyon ritkán szólalt meg – azt mondta: de hiszen ez az ő családnevük! S akkor Lukács egy kicsit meghökkent, s azt mondta: valami igaza van.”²⁰ Hogy a mű mégiscsak napvilágot láthatott, abban a kortársak egybehangzó véleménye szerint Fülep Lajos hathatós közbenjárása volt a döntő. Dercsényi Dezső erre így emlékezett: „(...) véleményem szerint a magyar műemlékvédelem egyik döntő csatáját akkor nyerte meg, amikor 1951-ben Genthon István úgynevezett kistopográfiaja megjelent, és az nem ment azonnal zúzdába. Fogarasi Béla döntő állásfoglalásába alighanem harcostársának véleménye is lényegesen belejátszott.”²¹ A totalitárius rezsim a maga szükséglete szerint, az ideológiai töltetű, a napi pártpropagandában közvetlenül felhasználható műveket akarta a tudományos társadalomból kipréselni, de azért bizonyos kompromisszumokra is hajlandónak mutatkozott. Közvetlenül Zádor Anna és Dercsényi emlékeihez kapcsolódik, és érzékletesen világítja meg ezt az alkufolyamatot Fülep Lajos Zádor Annához, a fent idézett események után néhány hónappal (1951. szeptember 23-án) írt és azokhoz szorosan kapcsolódó levelének egy részlete. A levélrészletben leírt beszélgetésben Fülep partnere Fogarasi Béla filozófus, aki a már említett 20. század eleji szellemi mozgalmaknak Füleppel és Lukáccsal együtt az egyik kevésbé fontos szereplője, 1945-től emigrációjából hazatérve a magyar kommunista párt egyik ideológusa és az Akadémia társadalomtudományi osztályának nagy hatalmú vezetője. „Mindjárt megmondom, mért nem feleltem lapjára azonnal [írja Fülep Zádor Annának] (...) Hétfőn (...) találkoztam Fogar.[asi]-val s megbeszéltük, hamarosan eljön – erről akartam referálni, erre vártam. Ma d. e. itt volt, kb. 2 ½ óra hosszat, nagyon kellemesen és egymást meghallgatva és megértve beszélgettünk – kiderült,

hogy már ő is régen óhajtotta a találkozást, hogy megkérdezzen néhány dolgról. A beszélgetés nagy része a műv.[észet]tört[énet] és művelői körül folyt – nyilvánvaló volt, hogy nem csak a maga nevében beszélt. Hát persze igen elégedetlenek, no de az irodalomtört. [énészek]-kel és nyelvészekkel is. (...) a veleje: méltányolják a bogarászás és adatközlés értékét, de most más is kell – synthesis!, hogy a laikus is lásson valami hasznot abból a sok pénzből, amit ránk költenek. Lehet minden publicatió, s amit akarunk, csak általánosabb érdekű legyen. Megnyugtattam és láthatólag örült neki, hogy készülnek ilyenek.”²²

A történet tehát kerek, a munka megindulhatott, és valóban nagy erővel meg is indult. Az eredmény a tanulmányunk elején idézett (1. jegyzet) tizenkét kötet, ami a mai Magyarország 19 megyéjéből négy és felet, valamint a főváros budai kerületeit dolgozta fel egy, az 1930-as években pályáját megkezdő művészettörténész generáció áldozatos munkájával. A vállalkozás utolsó, a Szabolcs-Szatmár megyét feldolgozó második kötete 1987-ben jelent meg. A sorozatban rögzített tudományos ismeretek „átlagéletkora” jóval meghaladja a fél évszázadot. A topográfiai anyaggyűjtő munka az elmúlt lassan négy évtizedben sem állt le teljesen, de programszerű finanszírozás hiányában tervezhetőségről és ezen alapuló szisztematikusságról már nem beszélhetünk, mint ahogy az irattartókba rejtett sok-sok folyómétert kitevő kutatási eredményeknek a műfaj szabályai szerinti közzétételéről sem. Az emlékezés tehát kultúránk ezen területén is újabb korszakos feladatot jelöl ki.

ENTZ GÉZA ANTAL

Jegyzetek

¹ A szóban forgó sorozat első kötetének a Gerevich Tibor által szerkesztett, 1948-ban megjelent esztergomi topográfiát tekintették, ez azonban valójában nem műemléki topográfia, hanem az Esztergomi Keresztény Múzeum Genthon István által megírt alapos katalógusa. A Dercsényi által szerkesztett sorozat kötetei időrendben: II. Győr-Sopron megye (1953. 2. kiad. 1956.); III. Nógrád megye (1954.); IV. Budapest 1. rész (1955.); V. Pest megye (1958.); VI. Budapest 2. rész (1962.); VII–IX. Heves megye (1969., 1972., 1978.); X–XI. Szabolcs-Szatmár megye (1986., 1987.)

² *Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn.* Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale Wien. Bd. III. (1858) 101–106., 130–133., 180–184., 239–247., 268–272. Magyarul: *Csallóköz műemlékei.* *Archeológiai közlemények* I. (1859) 1–173.

³ Granasztói György kifejezése. *Így láttam... Megjegyzések Granasztói Pál naplójegyzetéhez.* *Magyar Szemle Új Folyam* XVII. 9–10. (2008. október) 68.

⁴ Dercsényi Dezső magyar román korrall kapcsolatos munkásságának értékeléséhez vö.: Marosi Ernő: Dercsényi Dezső. *„Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai.* *Enigma* XIV. évfolyam, 2007. 49. szám. 517–530. Szakács Béla Zsolt: *Dercsényi Dezső és a román kori művészet kutatása.* *Műemlékvédelem.* LVI. (2012) 1–2. 78–92.

⁵ *Sopron és környéke műemlékei* című könyv vitája. *Művészettörténeti Értesítő* 1954/1. 186–194.

⁶ *Sopron és környéke műemlékei* című könyv vitája, i. m., 192.

⁷ Az új rendszer kulturális örökséghez való viszonyát a múzeumügyre összpontosítva vizsgálja Sinkó Katalin: *Nemzeti képtár. „Emlékezet és történelem között”.* *Annales des la Galerie Nationale Hongroise, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve,* Budapest, 2009. 54–55.

⁸ Sinkó i. m. 27–64. Különösen 55–60. és 62–63.

⁹ Gerevich 1952-ben meghalt, de érdemi befolyása már évekkel korábban megszűnt. Az Országos Levéltár főigazgatójaként működő, kivételesen széles látókörű művészettörténészt, Kapossy Jánost, aki már a húszas években megalkotta a magyar műemléki nagytopográfia később feledésbe merült koncepcióját, úgyszintén kiszorították a szakmai közéletből. (Kapossy szerepére a műemléki topográfiában Bardoly István hívta fel a figyelmemet, amit ehelyen is köszönök.)

¹⁰ Marosi Ernő. (szerk.): *A magyar művészettörténet-írás programjai.* Corvina (1999.) 357.

¹¹ I. m. 294–300. Eredeti megjelenés: *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei* 3. muzeológiai sorozat II. kötet, 1. sz. *Művészettörténet* 1951, 3–24.

¹² Az idézett visszaemlékezés: „*Diákjaim följelentettek engem*” Zádor Anna beszélgetése Tímár Árpáddal és Bardoly Istvánnal 1992. november 9-én. Zádor Anna IV. *Enigma* XVI. (2009/58.) 82–83. Dercsényi, miként egyébként a Fülep-levelezés kötetéből világosan látszik, Fülep is, rendszeresen megosztotta Zádor Annával a szakma ügyeit érintő aktuális információkat. Ez Dercsényi esetében – erre, minthogy ebbe a diskurzusba apám is gyakran bekapcsolódott, magam is jól emlékszem – szinte mindennapos hosszú esti telefonbeszélgetéseket is jelentett évtizedeken keresztül. Azt, hogy Fülep Lajos milyen mértékben támaszkodott koncepcionális, de különösen szakmapolitikai kérdésekben Dercsényi kezdeményezéseire, jól illusztrálja a „kétkötetes” magyar művészettörténet negyedik kiadásához írt Fülep-előszó esete. Dercsényi, mint a mű szerkesztője a mű nyomdába adása előtt levélben érdeklődött Fülep Lajosnál, hogy kíván-e előszót írni az újabb kiadáshoz, de egyszersmind részletesen kifejti egy ilyen előszó általa kívánatosnak tartott tartalmát. Ha összevetjük a megjelent előszót Dercsényi levelével, utóbbinak minden elemét, nem egy helyen szó szerinti átvételként vizontlátjuk benne. Vö.: *Fülep Lajos levelezése* VII. 1961–1970. (Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. Csanak Dóra) 420–421. 3021. sz. levél. Fülep Lajos: *A negyedik kiadás elé*. In: Dercsényi Dezső, Zádor Anna (szerkesztők): *A magyarországi művészet története*. Szövegkötet. Corvina, Budapest, 1970. 9.

¹³ KÖH Irattár 'MMOK „1950” feliratú dosszié. A dossziében található a kongresszus – nyilván gyorsírással rögzítés alapján készült – gépírással jegyzőkönyvének egy másolati példánya, amely 4. oldalon a megnyitó előadás (Pogány Ödön Gábor) és vitájának anyagát 7 számozott oldallal, Dercsényi előadását, és két számozatlan oldalon Dercsényi előadásához való hozzászólásokat tartalmazza.

¹⁴ Uo. Dercsényinek az előadás vitájában adott válasza (oldal-szám nélkül).

¹⁵ A felvilágosodás korával kezdődő időszakról van szó.

¹⁶ Dercsényi Dezső előadása (l. a 14. jegyzetben) 2. old.

¹⁷ Genthon István. *Magyarország műemlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951

¹⁸ Dercsényi Dezső. *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980. 27.

¹⁹ A levél dátuma: 1951. május 28. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (Budapest) Tudományos Irattár. MMOK iratok. 1950-es doboz, p. 382.

²⁰ Zádor Anna. Emlékeim Fülep Lajosról. In: Tímár Árpád (szerk.): *Fülep Lajos Emlékkönyv*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 329.

²¹ Dercsényi Dezső: A tudományszervező. In: *Fülep Lajos emlékkönyv*. i. m. (59. jegyz.) 232-233.

²² *Fülep Lajos levelezése*. VI. 1951-1960. Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 2097. sz. levél 45.

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS ÉS KÖNYVE

2. rész

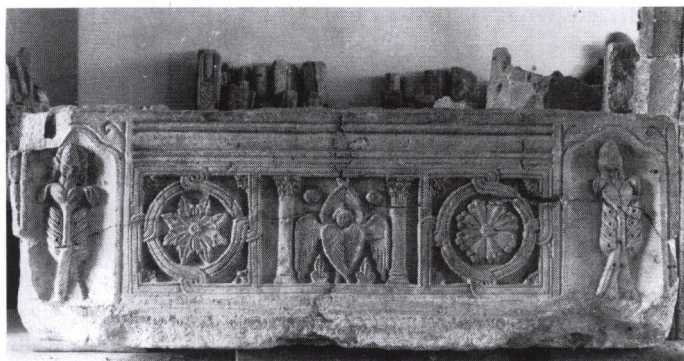
Szent-Iványi Domokos helyzete Teleki Pál utódja, Bárdossy László miniszterelnöksége alatt igen nehézsé vált. Az új miniszterelnök politikájára már nem volt igaz a Teleki által megfogalmazott irányelv, hogy „azt mondjuk, amit a diktátorok kívánnak, és semmit sem teszünk”¹. A háborús sikereinek csúcán lévő Német Birodalom nyomása erősödött, és Bárdossy, sajátos politikai taktikánál fogva, sokszor inkább elébe ment a német kéréseknek, mint hogy elmismásolja azokat. Magyarország még inkább függvényévé vált a német birodalmi érdekeknek. Az állami apparátusba beépített titkos munka nem volt folytatható, a Tájékoztató Osztályt felszámolták, Szent-Iványi Domokost pedig egy minisztériumi megbízatással félreállították. Ekkor kezdődött a konspirációnak és a náciellenes tevékenységnek egy mélyebb szintje a Magyar Függetlenségi Mozgalom keretei között. Ezen időszaknak Szent-Iványi Domokos életműve szempontjából az MFM-ben végzett tevékenységén túl van egy másik hozadéka is, ami a most megjelenő visszaemlékezések szemszögéből is meghatározó. Ekkor kezdett széles körű levéltári kutatásokba, hogy megírja a trianoni Magyarország diplomáciatörténetét. A Bárdossyt követő náci- és háborúellenes miniszterelnöktől, Kállay Miklóstól e munkára már hivatalos megbízást kapott, azzal a felhatalmazással, hogy a titkosított iratokat is felhasználhatja. A megbízatás már a béke-előkészítés részét jelentette, ugyanis Szent-Iványi Domokos feladata egy olyan dokumentumgyűjtemény összeállítása volt, mely a békekonferencián igazolni tudja Magyarország kényszerhelyzetét és a németbarát politika

mögött megbúvó antantbarát szándékot. A munka eredményeképp megszülető *Csonka-Magyarország külpolitikája* című műve ezt a hivatását nem tudta betölteni, azonban számos fontos jelentőségű dokumentum, amelynek eredetije Budapest bombázása során megsemmisült, csak ennek a munkának köszönhetően maradt meg.

Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt (1942. március 9.–1944. március 19.) kiterjedt tevékenység kezdődött arra irányulóan, hogy Magyarország háborúból való kiugrását előkészítsék. A magyar diplomácia ekkor még csak az angolszász hatalmak felé vette fel az érintkezést. A kísérlet kudarca nagyrészt abból adódott, hogy a Szovjetunió ekkor már meghatározó szerepet követelt magának a térség sorsát illetően, így a nyugati diplomaták a szovjet félhez irányították a próbálkozásokat. A magyar politika igencsak ódzkodott ettől a megoldástól – ahogy azt a történelem is igazolta, nem megalapozatlanul –, ugyanis a Szovjetunióban olyan nagyhatalmi törekvéseket látott, amely az ország és a térség szuverenitását legalább annyira veszélyeztette, mint a hitleri Németország. A kiugrást előkészítő munkába Szent-Iványi Domokost is bevonták. Neki azonban, ahogy ez visszaemlékezéseiből is kicseng, fenntartásai voltak a kiugrást előkészítő apparátussal szemben. Úgy érezte, hogy alapvető konspiratív szabályokat szegnek meg. Hibának tartotta, hogy olyan köztudottan náciellenes közszereplőket vonnak be a munkába, mint például Szent-Györgyi Albert, akiket a német elhárítás számon tart és megfigyel. Kifogásolta, hogy a szálak jelentős részét zsidó származású, vagy feleségük révén a nácik által zsidóbarátként számon tartott politikusok és üzletemberek mozgatják, akik már ennél fogva is a német elhárítás figyelmének középpontjában állnak. Ezek a hibák Szent-Iványi szerint egyenes utat jelentettek a lelepleződéshez, ami meggyorsította Magyarország német megszállás alá kerülését.

Az 1944. március 19-i német megszállással Magyarország elvesztette teljes szuverenitását, bel- és külpolitikája közvetlen német irányítás alá került, a náciellenes körökben megkezdődtek a letartóztatások és a zsidóság elleni nyílt atrocitások. Minden olyan politikai próbálkozás, amely nem egyezett Hitler szándékaival, életveszéllyel járt. A Függetlenségi Mozgalom ekkor két fő feladatot tűzött ki maga elé: az embermentést, ahol a legnagyobb feladatot a zsidók mentése jelentette, valamint – már elsősorban a Szovjetunió felé – a kiugrás előkészítését. Az MFM-en belül az embermentés koordinátori szerepét Soos Géza vállalta, míg a kiugrás megszervezésének fő irányítója Szent-Iványi Domokos volt. Ehhez a munkához fedőszerként megszervezte az ún. Különleges Irodát, amely, közvetlenül a kormányzó alá rendelt állami szervként hivatalosan a Magyarországra visszatelepülni akarók ügyeit intézte. Vezetőjéül Horthy Miklós fiát, ifjabb Horthy Miklóst nevezték ki. A kormányzó, Horthy Miklós a német megszállás után is a hivatalában maradt, így a legitimitás forrását továbbra is ő jelentette. A történet e szakaszában a politikai elithez köthető náciellenes csoport a kormányzó körül tömörült, hiszen e nehéz történelmi helyzetben fontos volt, hogy megfelelő tanácsokkal lássák el azt az embert, aki rendelkezett még némi önálló döntési jogkörrel. Ifjabb Horthy Miklóson keresztül Szent-Iványi Domokos közvetlen kapcsolatba került a kormányzóval. Az idősebb Horthy a szovjet befolyást Magyarországra nézve végzetesnek tartotta, de ennek ellenére sikerült meggyőzni őt a Szovjetunióval kötendő fegyverszünet elkerülhetetlenségéről, így megadta a küldöttségnek a legitimitáshoz nélkülözhetetlen kormányzói felhatalmazást.

A fegyverszüneti küldöttség Faragho Gábor, Teleki Géza és Szent-Iványi Domokos részvételével 1944. szeptember 28-án indult kalandos úton Moszkvába. Október

SZENT ISTVÁN SZARKOFÁGJA A SZÉKESFEHÉRVÁRI
ROMKERTBEN

Forster Központ, fotótár

11-re sikerült a szovjet vezetőkkel egy ideiglenes fegyverszüneti szerződésben megállapodniuk. A 15-i nyilas puccs és Horthy Miklós lemondatásának következtében azonban arra már nem kerülhetett sor, hogy az általuk megkötött fegyverszüneti szerződés életbe lépjen.

A küldöttség tagjai mint a magyar politikai élet szakértői, Moszkvai Magyar Bizottsággá alakulva, tovább tárgyaltak a legfelsőbb szovjet vezető körökkel, de már a háború utáni politikai berendezkedésről, az Ideiglenes Kormányról és az Ideiglenes Nemzetgyűlésről. E moszkvai tárgyalások részleteinek leírása Szent-Iványi Domokos emlékiratainak egyik legizgalmasabb része, mely számos olyan körülményt tár fel, amelyről nyilvánosan ez a könyv ír először.

Szent-Iványi Domokos a küldöttség tagjai közül utolsóként, 1945. január 20-án érkezett vissza Magyarországra. 1945 elején még úgy tűnt, hogy Magyarországnak lehetősége lesz arra, hogy egy demokratikus alapokon álló politikai rendszert teremtsen. Erre adott reményt a Jaltai Nyilatkozat, a szovjetek kezdetben még visszafogottabb

politikája, és az a katonai erő, ami Amerika mögött állt, melyről a demokráciában gondolkodó magyar politikusok nagy része úgy vélte, elég biztosíték arra, hogy a szovjet diktatórikus törekvéseket visszafogja. A történelem nem ezt a reményt igazolta, de szűk két évet adott Magyarországnak, hogy a demokráciába belekóstoljon.

A Horthy-rendszer nem teremtett demokráciát. Ez adódott sok egyéb mellett az elodázott elitváltásból, a rendszer politikai mechanizmusából, a korlátozott választójogból és a földosztás elmaradásából. A Horthy-korszakban a valódi demokrácia lehetőségét lehetetlenítette el, hogy a rendszer konzerválta azt a dualizmusból megörökölt, torz és „félfeudális” társadalomszerkezetet, ahol a lakosság egyharmada tulajdon és politikai jogok nélküli szegény ember. 1945 után az a politikai garnitúra jutott szerephez, amelyik a Horthy-korszakban az igazságosabb társadalomszerkezetért folyó küzdelemben formálódott. E politikusi garnitúra érdeme, hogy rövid idő alatt meg tudott teremteni egy demokratikus intézményrendszert, a nyugat-európai politikai hagyományokba illeszthető pártstruktúrát, és fel tudott mutatni meghatározó politikai egyéniségeket. Ennek a demokráciának a megalapozottságát bizonyítja, hogy az 1956-os forradalom néhány napja alatt ez a pártstruktúra újjászerveződött.

Ezt az időszakot azonban nem véletlenül hívják fenyegetett demokráciának. A szovjet vezetés ugyan engedélyezett egy szabad választást, és átmenetileg engedte a parlamentáris többpártrendszer működését, de a felszín alatt már ebben az időszakban megkezdődtek a korlátlan hatalom birtoklásához szükséges előkészületek. Az állambiztonsági szervek a Szovjetunióból irányított kommunista párt kezében voltak, és már ekkor megkezdték a társadalom ellenőrzését és megfélemlítését.

Szent-Iványi Domokos nem lett ennek az új demokráciának meghatározó politikusa. Az Ideiglenes Kormány-

ban nem vállalta a szovjetek által neki felkínált külügyminiszteri megbízatást. Felmerült a neve a házelnöki tisztt betöltésénél, de a politikai pozíciók körüli játszmák más eredményt hoztak, így a Kiszgazdapárt külügyi tanácsadójaként mindvégig háttérben maradt. Azokhoz a politikusokhoz tartozott, akik úgy gondolták, igazodni kell ahhoz a megmászhatatlan tényhez, hogy az ország a Szovjetunió befolyási övezetébe került, de kompromisszumos politikával esetleg fenn lehet tartani a demokratikus kereteket és a viszonylagos önálló mozgásteret. Ehhez azonban a Nyugat segítségére is szükség van, mert csak ő garantálhatja a térség szuverenitását. Ennek szellemében egy ötvenoldalas memorandumot készített, amit eljuttatott az angol és az amerikai követségekre. Itt felvázolta a magyar belpolitikában kialakult tendenciákat, és konkrét javaslatokat tett a nyugati államok és Magyarország közötti gazdasági és kulturális együttműködésre.

A háború után Szent-Iványi továbbra is tartotta a kapcsolatot a Függetlenségi Mozgalom tagjaival. Egy szűk baráti kör rendszeresen találkozott, hogy az aktuális politikai kérdésekről beszélgessenek. A találkozókon megfogalmazódott, hogy a szovjet érdekek ellensúlyozásához szükség lehet még arra a kapcsolatrendszerre, amit a náciellenes harcban a Függetlenségi Mozgalom keretei között kiépítettek, de konkrét szervezkedésre nem került sor.

Ebben az időszakban Szent-Iványi Domokos idejének legnagyobb részét azonban nem az aktív politizálásra fordította, hanem a kéziratain dolgozott. 1946. december 24-én is az Országgyűlés Könyvtárában volt, amikor az állambiztonság emberei letartóztatták, és megkezdődött a tíz évig tartó börtönbüntetése.

Szent-Iványi Domokos letartóztatása egy nagy ívű koncepció persorozat előkészítésének része volt. Az állambiztonsági szervek egy titkosan működő szervezet, a Magyar Testvéri Közösség nyomaira bukkantak. A Kö-

zösség soraiban prominens személyiségeket is lehetett találni, országgyűlési képviselőket, befolyásos kiszgazda politikusokat. Szent-Iványi Domokos letartóztatására is az adott ürügyet, hogy az a szűk baráti kör, akikkel Szent-Iványi aktuális politikai kérdésekről beszélgetett, a Közösség tagjaiból állt.

A Kommunista Párt számára óriási lehetőséget jelentett a legnagyobb politikai ellenfelével, a Kiszgazdapárttal való leszámoláshoz egy olyan szervezet leleplezése, amelyik titkosan, tehát a konspiráció szabályai szerint és törvénytelen módon működik, a tagjai között egyaránt szerepelnek a múlt rendszer prominens – az ő megközelítésükben „reakciós” – személyiségei, illetve a Kiszgazdapárt befolyásos tagjai. A Kommunista Pártnak nem kellett mást tennie, mint a titkos társaság kellő torzításával egy államellenes összeesküvést kreálni és az összefüggéseket a Kiszgazdapárt felé kiterjeszteni. Egy, a fiatal Magyar Köztársaság megdöntését célzó összeesküvés forгатókönyve hamar össze is állt. 1946. december 16-án kezdődött meg a Magyar Közösség tagjainak letartóztatása. A közvélemény a Szabad Nép január 5-i számából értesülhetett a történetekről, miszerint: „Az összeesküvés céljával a köztársaság és a demokratikus állami rendszernek erőszakos úton való megdöntését [...] tűzte ki. A hatalom erőszakos átvételét készítették elő, s céljuk elérését katonai fegyveres felkelés kirobbantásával akarták biztosítani.”² A vád szerint a szervezkedés vezető testülete a Vezértanács, az a szűk baráti társaság, ahova Szent-Iványi is tartozott. A *Szabad Nép* január 15-i száma már a Kiszgazdapárt, Nagy Ferenc miniszterelnök és Kovács Béla főtitkár érintettségét, sőt az összeesküvésben való részvételét boncolgatta. Az események pár hónapon belül Kovács Béla elhurcolásához (1947. február 25.) és Nagy Ferenc lemondatásához vezettek (1947. június 1.), amely végül a Kiszgazdapárt hatalomból történő kiszorítását eredményezte.

A Közösség kapcsán kirobbant koncepció persorozat, mely 229 vádlott részvételével 7 per megrendezését jelentette, a II. világháború utáni magyar történelem alakulása szempontjából sorsdöntő. Azon túl, hogy a perrel összefüggésben sikerült a Kisgazdapártot végérvényesen meggyengíteni, az is egyértelművé vált, hogy nem egy demokratikus rendszer, hanem egy kemény diktatúra van kibontakozóban. A perben alkalmazott módszerekkel a szovjet irányítás alatt álló kommunista párt világhossá tette, hogy a magyar politikai élet játékszabályai már nem a jogállamiság jegyében működnek. E pertől kezdve a magyar politikai élet a diktatórikus rendszerek logikája szerint működött: a hivatalos állásponttól eltérő politikai gondolat gyanúja is az összeesküvés vádjával fenyegetett.

Ebben a politikai színdarabban főszerepet osztottak a vádpontok szerint fasiszta és reakciós Magyar Testvéri Közösségre, melynek létezéséről Szent-Iványi Domokos saját bevallása szerint csak a háború után szerzett tudomást.

Miféle szervezet volt ez a Magyar Testvéri Közösség? E társaság valóban létezett, és valóban titkosan, konspirációs szabályok szerint működött. A gyökerei feltehetően egy nagy múltú, erdélyi titkos társasághoz nyúlnak vissza. A feladatát abban látta, hogy összegyűjtse és támogassa saját szóhasználatára szerint „a jó magyar embereket”, akik azzal az elköteleződéssel élnek, hogy a „magyar nemzet ügyét” előmozdítsák. A célkitűzés, a magyar nemzeti érdekek érvényesítése a Közösség eszmerendszerében azonban nincs további alpontokra szedve. A Közösségnek nincs pontokban definiált ideológiája, amely előirányozza a magyarság érdekeinek eléérésehez vezető helyes utat. Nem köti a tevékenységét valamely konkrét politikai vagy ideológiai irányzathoz, sem pedig társadalmi osztályhoz. Sőt, pont azt célozza, hogy minden társadalmi, gazdasági, szellemi vagy politikai csoportosulásban jelen legyen, és ott a magyarság

érdekeit előtérbe helyező tendenciákat erősítse. Ezért minden olyan irányzat felé nyitott, amelyben nem látja a magyar nemzeti szuverenitás egyértelmű veszélyeztetését. E „függetlenségi gondolat” és az, hogy a Közösség a harmincas évektől a magyar érdekeket leginkább veszélyeztető fenyegetést a náciizmusban látta, a Magyar Függetlenségi Mozgalom céljaival olyan közös platformot jelentett, amely megteremtette az együttműködést. De míg az MFM csupán egy koordinátor valódi tagság nélkül, addig a Közösség sejtyszerűen felépített tagsággal rendelkező szervezet. A Közösség a titkossága és széles társadalmi kapcsolatai révén a Függetlenségi Mozgalom legfontosabb náciellenes társadalmi hálózatát jelentette.

A vádak, miszerint a Közösség a fasiszta elemek gyülekezőhelye, bizonyítják a koncepció per mély igazságtalanságát és a valóságtól való elrugaszkodottságát. A per vádlottjai szinte kivétel nélkül vagy a Közösség, vagy más kapcsolódások révén, a Függetlenségi Mozgalomban tevékenykedve, éveken át az életüket is kockára téve vettek részt a náciizmus elleni küzdelemben. Ezeket az embereket a fasizmus vádjával ítélték el, és bélyegezték meg egy életre szólóan.

Szent-Iványi Domokos 1956. szeptember 21-én szabadult a börtönből, nagyon beteg. Szabadulása után visszavonultan élt, fordításokból és nyelvtanításból tartotta fenn magát. Minden meghurcoltatás és félreállítás ellenére azonban egy fontos életcél lebegett a szeme előtt: hogy emlékiratait megírja és az évek során összegyűjtött dokumentumokkal együtt biztonságba helyezze. A kádári Magyarország nem az a hely volt, ahol a kommunista történelemszemlélettel ellenkező iratok biztonságban voltak. Szent-Iványi Domokost, mint a rendszer ellenségét megfigyelték, ő ezeket az iratokat nem tudta volna a határon átcsempészni. 1971 tavaszán jött el a pillanat, amikor nagy szerencse folytán sikerült a kéziratokat

külföldre juttatni. John Knox, egy veterán dán diploma-
ta, akivel Szent-Iványi még első amerikai kiküldetésekor
kötött barátságot, hivatalos küldetésben tartózkodott Bu-
dapesten. A véletlen folytán összetalálkoztak a nyílt ut-
cán. Pár nap múlva Knox diplomataautója megjelent az
előre megbeszélt találkozóhelyen, és magával vitte a két-
bőrröndnyi kéziratot. 1972 szeptemberében Szent-Iványi
Domokos Bécsbe utazott az iratai után, és élete hátralevő
éveit emigrációban töltötte. Minden energiájával, és fele-
sége odaadó segítségével dolgozott kéziratain.

Az európai integráció gondolata Szent-Iványi Domokos
politikai gondolkodásának egyik alappilléret jelentette.
A másik pillér, ahogy ezt könyvének címe is érzékelteti,
a függetlenség és a szuverenitás hangsúlyozása, amely
a mohácsi csatavesztés óta minden jelentős magyar ál-
lamférfi és gondolkodó számára kiindulópontot jelentett
– a 150 évig tartó oszmán fennhatóság alatt éppen úgy,
mint a Habsburg Birodalomtól való függés időszakában.
A két alapelv – integráció és szuverenitás – iránti elkö-
telezettséget az 1848-49-es forradalom és szabadságharc
tovább erősítette, melynek jeles szószólói Teleki László
és Kossuth Lajos. Teleki megfogalmazta a nemzetiségek-
kel és a szomszédokkal való együttműködés fontosságát.
Kossuth egyike a múlt azon politikusainak, akikre
Szent-Iványi gyakran hivatkozik a könyvében. Kossuth
az emigráció hosszú éveit soha nem adta fel a Du-
nai Konföderáció elképzelését, mely vélekedése szerint a
térsgben ellensúlyozhatta volna a Habsburg Monarchia
befolyását, és egy föderációban egyesíthette volna Köz-
ép-Kelet-Európa népeit.

Szent-Iványi a könyvében – mely tudatosan igyek-
szik távol tartani magát az érzelmi megnyilatkozásoktól,
és a tudományosság igényének megfelelően tárgyilagos
beszédmódra törekszik – bemutatja, hogy az európai

politika az első világháború után hogyan távolodott az integráció lehetőségétől. A két világháború közötti angol külpolitikában Szent-Iványi mélyen csalódott. 1939-ben, amikor prognosztizálja Európa háború utáni pusztulását, Európára úgy is gondol, mint egyfajta kulturális és szellemi egység megtestesítőjére. Mindemellett személyes tapasztalatai alapján egyike volt azon politikusoknak, akik elsőként látták, hogy az Egyesült Államok szerepe milyen meghatározó tényezővé vált a világpolitikában. Egy széles műveltségre alapozott euro-atlanti szemléletben gondolkodott.

1977-ben, amikor *A Magyar Függetlenségi Mozgalom* című könyvét befejezi, az euro-atlanti szemlélet nem ígért könnyű és gyors sikereket Szent-Iványi Domokos számára. Könyvének utolsó bekezdéseiben történetének két síkja fonódik össze: a Magyarország fennmaradásába vetett misztikus hitének gondolata és a szabadulás a legnagyobb szenvedést hozó megpróbáltatásának emlékeitől, ahol két felesége, Margit, majd annak halála után Ágnes, megmentőként ápolták és adtak új értelmet életének. A sztálini terror és a forradalom megtorlása után úgy látta, hogy meg kell békülni a szovjet jelenléttel és Kádár Jánossal, aki bármennyire is ártalmas, de élhetővé tette Magyarország számára az életet.

Szent-Iványi Domokost rugalmassága, állhatatossága és lelki tartása kiemelték kortársai közül. Ezek nélkül a különleges képességek nélkül nem tudta volna megírni a könyveit. De legkiváltképp nem tudott volna helytállni azok között a történelmi események között, amelyekről a könyveiben számot ad. *A Magyar Függetlenségi Mozgalom* című könyve egy nép tragikus történetét meséli el, vereségek történetét, ahol az emberi gyengeségek és a történelmi törvényszerűségek könyörtelensége okán a józan és okos döntések alig vagy egyáltalán nem számítanak. Hangsúlyozni kell, hogy e könyv egy olyan ember él-

ményeinek az újragondolása, akinek a végjátzsma egyik főszereplőjeként a kíméletlen fegyverszüneti tárgyalások során a hatalmas győztessele kellett tárgyalnia és nemzete nevében döntenie, miközben őt semmilyen felelősség nem terhelte Magyarország összeomlásáért.

Szent-Iványi Domokos 1980. július 19-én halt meg. Küzdelmes élete volt, a látványos sikerek és a hangos elismerések elkerülték. A börtönben „fehér pápának” hívták, ősz haja és különleges, nyugalmat sugárzó személysége folytán. Ötkötetes munkája is bizonyítja, hogy küldetéses ember volt, aki saját személyét is háttérbe tolvá, a magyar szuverenitás ügyét szolgálta, és tanúságát kívánta adni e szuverenitásért folyó küzdelemnek.

Végezetül egy hosszabb kitérőt érdemel C. A. Macartney személye³, ugyanis Szent-Iványi Domokos most megjelenő könyvének meghatározó részét teszik ki a Macartney *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1919–1945* című művéből vett idézetek. Ahogy erről már volt szó, 1946-ban, amikor már Szent-Iványi Domokos nem látta biztosítottnak sem a saját, sem a frissen befejezett kéziratának a sorsát, azt eljuttatta barátjához, Macartney professzorhoz, azzal a felhatalmazással, hogy az abban leírtakat saját munkáiban felhasználhatja. Macartney könyve bevezetőjében azt írja, hogy munkája megírásához e kézirat „messze a legfontosabb” forrása volt. Macartney azonban nem csupán írott forrásokat kapott Szent-Iványitól. Köztük a háború alatt is szoros, baráti kapcsolat volt⁴, és Szent-Iványi Domokos mint a nácizmussal szembeni ellenállás egyik koordinátora, rendszeresen tájékoztatta Macartneyt a magyarországi németellenes erőkről és politikai viszonyokról. Ugyanakkor a Macartneytől vett sok idézet nem csupán abból adódik, hogy sok információnak Szent-Iványi volt a forrása, hanem abból is, hogy Szent-Iványi Domokos Macartney szemléletével azonos nézőponton állt.

Macartney 1895. január 24-én született, ír értelmiségi család gyermekeként. Már az oxfordi és cambridge-i egyetemi tanulmányai alatt Kelet-Közép-Európa problémája állt érdeklődésének középpontjában. Magyarországról első személyes tapasztalatait 1919-ben szerezte, amikor bátyját, a *Times* bécsi tudósítóját elkísérte kiküldetésére. Ekkor kötött ismeretséget a forradalmak zűrzavarait Bécsben átvészelő magyar politikai elittel és számos magyar értelmiségivel. Barátsága Teleki Pállal is ekkor kezdődött. 1921-től 1925-ig a bécsi brit konzulátus konzulhelyetteseként teljesített szolgálatot. A bécsi küldetés lejárta után tagja lett a külügyminisztérium egyik legbefolyásosabb tanácsadó testületének, az 1920-ban alapított Királyi Külügyi Intézetnek (Chatham House). E rangos testület tagjaként mint magyar szakértő befolyással volt a magyar politikáról kialakított brit véleményre. A bécsi kiküldetése alatt szerzett személyes élményei alapján már aggályai voltak a versailles-i békék eredményeképpen megszülető új kelet-közép-európai államok életképességével kapcsolatban. Ennek a véleményének nyíltan azonban csak a gazdasági világválság után adott hangot. A gazdasági világválság egyértelművé tette, hogy a kelet-közép-európai államok gazdasági együttműködése nélkül a térség versenyképessége nagyon bizonytalan, azonban a frissen kreált államok közötti ellentétek ezt az együttműködést lehetetlenné tették. A brit külügyi vonalvezetésben két irány alakult ki a közép-kelet-európai helyzet értékelését illetően. A Seton-Watson köré szerveződő revízióellenes vonal szerint „a területi revízió csak a háború útján kivihető”⁵ (territorial revision is impracticable save by war), ezért a háború elkerülése érdekében a meglévő határokhoz ragaszkodni kell. A régióban az együttműködés előfeltétele tehát, hogy Magyarország beletörődjön a sorsába és lemondjon a revíziós terveiről. A brit külpolitika másik csoport-

ja ezzel szemben úgy látta, hogy a trianoni béke etnikai alapú kiigazítása nemhogy háborús körülményt szítana, hanem az együttműködést ellehetetlenítő feszültségeket oldaná meg. A brit kelet-közép-európai politikában hol az egyik, hol a másik nézőpont érvényesült, amíg Hitler háborúja a békés revízió lehetőségét el nem vetette.

Macartney *National States, National Minorities* című könyve 1934-ben jelent meg, mely őt a revízió mellett érvelők táborának meghatározó teoretikusává avatta. Tudományos munkásságának köszönhetően tekintélye folyamatosan nőtt, olyannyira, hogy 1938-ra, a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés időszakára Macartneyre már a brit kormánykörökben a térség „legtekintélyesebb” (the most authoritative) forrásaként hivatkoztak.⁶ E '34-es könyvében Macartney a brit *League of Nations Union* kisebbségi szakértőjeként szerzett tapasztalatait összegezve érvel a határmódosítások szükségessége mellett. Úgy látja, hogy a térség problémáit megoldó együttműködés csak egy etnikai alapú revízió után képzelhető el, amely együttműködés a Duna-medence országai közötti határok spiritualizálódását is eredményezheti. E mű folytatásaként 1937-ben, a Királyi Külügyi Intézet kiadásában jelent meg *Hungary and Her Successors* címen az az ötszáz oldalas munkája, mely újra megfogalmazza a határmódosítás szükségességének tételét, egy nagyon alapos elemzés keretei között, ahol a Duna-medence államainak kisebbségpolitikáját és belpolitikáját veszi górcső alá. Igen elmarasztalóan ír ezen új államok kisebbségpolitikájáról. Összhangban a korábban a Horthy-rendszer politikai struktúrájáról megfogalmazott véleményével, miszerint „it would be ludicrous to pretend that Hungary bears any resemblance to what we understand by a democracy”⁷, a magyar kisebbségpolitikáról is lesújtó véleményt fogalmaz meg. Konkrét területrendezési javaslataiban élesen szemben áll a „thirty million Magyar Kingdom” álmá-

val.⁸ A határ menti magyarlakta területek visszacsatolását tartja csak elfogadhatónak, Kárpátalja esetében az autonómiát, Erdély esetében pedig autonómia megfontolását javasolja. Macartney javaslatainak végső célja, hogy a politikai határok elfogadhatóbbá tételével azok széthúzó erejét csökkentsék, és így lehetővé tegyék a térségben egy föderatív alapon működő „Keleti-Svájc” létrehozását.

Amikor kiderült számára, hogy Münchenben az angol be nem avatkozási politika logikája szerint nem kerülnek napirendre a magyar követelések, levélben tiltakozott a *Times* hasábjain. Mint írja: „If Czechoslovakia is to disappear or be emasculated, then a stronger Hungary linked with a stronger Poland would, I submit, be a much sounder solution than a patchwork with a lot of ragged ends...”.⁹ Úgy vélte, hogy a jogos revíziós igények kielégítése nem a német követeléseknek való megfelelés, hanem éppen ellenkezőleg, a térség stabilizálásával a német és az orosz befolyás ellenszerét jelentheti. Hiszen, mint a Hitler prágai bevonulása után írt *The Danubian Basin* című pamfletjében kifejti, „Csehszlovákia lerohanása [...] még nyilvánvalóbbá tette a nemzetállami koncepció kelet-közép-európai alkalmazásának hibáit és a régió védtelenségét.”¹⁰

1938-ban, amikor a háború már egyre elkerülhetlenebbnek látszott, a brit kormány a külügyminisztérium hírszerző és elemző osztályának (Political Intelligence Department) félhivatalos tanácsadó szerveként egy szakértőkből álló kutatócsoportot szervezett, a Külügyi Kutató- és Sajtószolgálatot. A világot tizenegy feszültségzónára osztva, 65 országban készítettek tényfeltáró elemzéseket. E testületnek lett „magyarszakértőként” munkatársa Macartney. 1940 elején e minőségében tett hosszabb látogatást Magyarországon. Bejárása volt a legfelsőbb politikai körökbe, rendszeresen találkozott a miniszterelnök Teleki Pállal, Szent-Iványi Domokossal való szoros kapcsolata is ekkor alakult ki. Tapasztalatairól

az év márciusában készített egy terjedelmes memorandumot, melyben többek között hangsúlyozza a magyar politikai elitben és magyar társadalomban egyaránt meglévő németellenes beállítottságot.

A kutatócsoport 1942 nyarán *Foreign Research and Press Service paper on the Confederations in Eastern Europe* címmel egy memorandumot fogalmazott meg. Ez Macartney koncepciójával azonos álláspontot képviselve, a Párizs környéki békék koncepcióját hibásnak minősítette, és azzal ellentétes, a régió belüli együttműködésre épülő új rendezési elvet dolgozott ki: egy északi (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, esetleg Ausztria) és egy déli konföderáció (Görögország, Jugoszlávia, Bulgária, esetleg Románia) lehetőségeit vázolta fel.¹¹ A szakértőgárda terveinek realitását azonban a Szovjetunió egyre erősödő befolyása szertefoszlatta. Ahogy ezt Denis Allen, a Foreign Office közép-európai szakértője Macartney egy 1943. szeptemberi tanulmányához írt kommentárjában megfogalmazta: „It is true the achievement of some solution of eastern European problems on the lines which Mr. Macartney envisages is a major interest of the western powers. [...] it is clear that any attempt on our side to impose a solution in face of the Soviet opposition would be fruitless.”¹² Az 1942 májusában megkötött szovjet–angol megállapodás Moszkvának már vétőjogot biztosított a térséget érintő kérdésekben, a szovjet vezetés pedig a konföderációs tervektől határozottan elzárkózott. A teheráni döntés, amely a balkáni partraszállás elutasításával a szovjet érdekek ellensúlyozásához szükséges katonai jelenlét lehetőségétől zárkózott el, a térség sorsát egyértelműen a szovjet döntésektől tette függővé.

Macartney Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének másik fontos vonulata a BBC-ben vállalt műsorvezetői tevékenysége. A BBC a háború kezdetétől a német befolyás alatt álló országokba titkosan sugároz-

ta rádióadásait, a német propaganda ellensúlyozására. Macartney 1940 júliusától a BBC magyar rádióadásainak munkatársa lett. A három éven át, eleinte heti egy, majd heti két alkalommal sugározott önálló műsorában magyar nyelven szólt a hallgatóihoz. A náciellenes körökben irányadóvá váltak a nemzetközi helyzetelemzései, és magyar külpolitikai vonalvezetést – igen kritikus megközelítésben – értékelő gondolatai. Adásait azután is folytatta, hogy Nagy-Britannia hadat üzent Magyarországnak, bár a magyar hivatalos politikát egyre határozottabban elítélő hangvételben. Ennek ellenére adásait több oldalról is erősen kritizálták. A Londonban élő Károlyi Mihály és a köré szerveződő magyar emigránsok, valamint Beneš és a cseh emigráció úgy látták, hogy Macartney túl baráti hangot üt meg a hivatalosan németbarát Magyarországgal szemben, és adásai a horthysta elit hatalmának átmentését szolgálják. 1943 júliusában hosszas támadások után leállították Macartney adásait.

A rádióadások beszüntetése után Macartney 1946 májusáig a Külügyminisztérium Kutatási Osztályának alkalmazásában maradt, de miután úgy látta, hogy szakértői tevékenysége a szovjet befolyás következtében eredménytelen, távozott a külügyminisztériumból. Hat évig tartó szakértői tevékenysége alatt a Duna-medencéről és Magyarországról 143 memorandumot készített¹³, melyek jelentősen befolyásolták azt a konföderációra épülő, amerikaiak által is támogatott koncepciót, melyet az angol külpolitika reális lehetőségnek látott volna a háború utáni területrendezéshez.

A nagypolitikából visszatért az oxfordi All Souls College-ba, és a tudománynak szentelte élete hátralevő részét. Számos műve mellett két kiemelkedő munkája született. 1957-ben jelent meg a kétkötetes *October Fifteenth*, mely a Horthy-korszakot elemzi mély alapossággal, bele- szöve személyes élményeit és a korszakban szereplő poli-

tikusok emlékeit. 1968-ban adták ki a *The Habsburg Empire 1790–1918* című művét, melyet Macartney fő művének tekintett, és komoly nemzetközi elismerést szerzett számára.

Magyarország sorsát haláláig nagy együttérzéssel figyelte. Az 1956-os forradalom kirobbanásának hallatára Bécsbe sietett, majd a megtorlás elől menekülő egyetemistákat oxfordi és cambridge-i ösztöndíjjal igyekezett segíteni. Sok évtized után Macartney Bécsben 1972–1976 között újra találkozott Szent-Iványival, Ágnes emlékei szerint. Emlékiratai megírását tervezte, de már nem tudott hozzákezdeni. 1978. június 18-án halt meg.

SZEKÉR NÓRA

Jegyzetek

¹ C. A. Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*, Occidental Press, Budapest, 1993, 42.

² Idézi: Csicsery-Rónay István, Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására*, Budapest, 1998., 31.

³ Macartney munkásságához lásd: Beretzky Ágnes, Scotus Viator és Macartney Elemér: *Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.

⁴ Szent-Iványi Ágnes közlése

⁵ I. m. 70.

⁶ I. m. 98.

⁷ I. m. 81.

⁸ I. m. 94.

⁹ I. m. 103.

¹⁰ I. m. 108.

¹¹ I. m. 118.

¹² I. m. 126.

¹³ I. m. 127.

A MAGYAR FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM

szemelvények

2. rész

A Magyar Függetlenségi Mozgalom megalakulása

Ami saját véleményemet illeti, a nemzetközi helyzet sajátosságait és alakulását elemző, 1939. márciusi terjedelmes jelentésem elkészítése óta kevés kétségem volt Németország végső bukása és összeomlása felől. Amint az munkám első oldalain olvasható, kezdettől tudatában voltam a tengeri (és légi) fölény, valamint az államférfiúi képességek meghatározó szerepének.

A második világháború lehetséges végkimenetelét illetően nem tapasztaltam véleménykülönbséget barátaim között. Azonban kollégáim az idő múlásával egyre borúlátóbban, egyre nagyobb aggodalommal tekintettek Magyarország jövőjére. Már 1942-től azon voltak, hogy valamilyen megoldást találjanak, melynek révén Magyarország kijuthat nehéz helyzetéből, s most nyomást gyakoroltak rám, hogy vállaljak a korábbinál jelentősebb szerepet az események forgatagában. (Vö. III. kézirat, 626–634. old.)

Soos Géza miniszteri titkár közölte velem elsőnek ezt az elképzelést. Másnap vagy harmadnap Kudar alezredes és Padányi Jenő őrnagy is felkerestek ezzel a céllal. Sürgetéseik ellenére ekkor még adós maradtam a várt válasszal, azonban az El Alamein-i csata (1942. október) és a szövetségesek észak-afrikai partraszállása (1942. november 7.) után készen álltam a cselekvésre.

Tudatában voltam a német hírszerzés és az Ötödik Hadoszlop tevékenységének, ezért nagyfokú óvatosság-

KŐLAPTÖREDÉK A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁGI
TEMLOMBÓL, 1130–1180 KÖRÜL
SzIKM, archívum

gal tettem meg a lépéseket. Minthogy telefonomat minden valószínűség szerint lehallgatták, élőszóban kértem meg Soost 1942 novemberében, hogy menjen át a Honvédelmi Minisztériumba és kérdezze meg Faragho tábornok helyettes államtitkárt, fogadna-e egy rövid megbeszélés erejéig. Fél órával később már a tábornok irodájában ültem.

1924 óta jó barátságban voltam Faragho tábornokkal, annak ellenére, hogy hosszú évekig nemigen találkoztunk, mivel 1927 és 1935 között Észak-Amerikában tartózkodtam. 1940-ben aztán újraélesztettük barátságunkat a vezérkari katonai attasék éves budapesti tanácskozásán, ahol én a miniszterelnököt képviseltem, Faragho pedig Moszkvából tért rövid időre haza.

Első megbeszélésünk Faragho irodájában meglehetősen rövid volt, ám hamarosan követte egy másik, mely mintegy két órán át tartott. Harmadik találkozásunkkor

egyetlen kérdést leszámítva mindenben teljes egyetértésre jutottunk. Különbözőképpen láttuk a háború végkimenetelét. A tábornok úgy vélte, sem Németország, sem ellenségei nem nyerhetik meg a háborút, én viszont úgy láttam, a németeket már meg is verték, és az összeomlás szélén állnak. Negyedik találkozásunkkor csatlakozott hozzánk Boér Elek, a Közigazgatási Bíróság tanácselnöke. Hozzá is régi barátság fűzött, de Faraghoval még sohasem találkozott. Boér erdélyi családból származott, és a húszas években négy esztendő telt az Egyesült Államokban: washingtoni követségünkön szolgált, ahol azokra a bonyolult jogi problémákra kellett megoldást találnia, amelyek a Magyarország és az Egyesült Államok közötti békeszerződés előírásainak életbe léptetéséből adódtak. (Vö. III. kézirat, 629–634. old.)

Vagyis mi hárman voltunk a mozgalom alapítói és egyúttal belső magva.

A „Magyar Függetlenségi Mozgalom” név felvétele 1943 júniusában

Valamivel később létszámunk további négy fővel növekedett: név szerint Joó Tibor professzorral, Kudar Lajos alezredessel, Padányi Jenővel és Soos Géza miniszteri titkárral.

Mindnyájunknak megvolt a maga baráti köre, s így már 1943 januárjának elején becsületes, megbízható és tehetséges emberekből álló hálózatot alakíthattunk ki, mely mintegy száz főből állt. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy hetünk kivételével a mozgalom egyetlen tagjának sem volt a leghalványabb fogalma arról, kik is valójában a vezetők. Egy másik fontos sajátosságunk abban állt, hogy „szervezetünk” a szó valódi értelmében nem volt szervezet: nem fogalmaztunk alapító okiratot, nem voltak szabályaink, és sohasem foglaltunk írásba egyetlen döntést

vagy irányelvet sem; nem volt alapszabályunk, nem tettünk esküt, nem fizettünk tagdíjat, nem volt irodánk vagy hivatalunk, sőt állandó találkozóhelyünk sem. De még titkos találkozóhelyeink sem voltak: magánlakásokban – többnyire az enyémben, olykor Faraghoéban – ültünk össze. Később néha Boér tanácselnöknél találkoztunk, vagy Héder János lakásán, aki utóbb maga is közénk lépett, és közvetítői szerepet töltött be a mozgalom és egyes szélsőjobboldali szervezetek és személyiségek között.

1943-ban tovább építettük hálózatunkat és kapcsolatainkat. Faragho, akit 1943-ban altábornaggyá, s egyúttal a csendőrség, majd valamivel később a csendőrség és a rendőrség felügyelőjévé neveztek ki, és az ugyanebben az évben ezredessé előléptetett Kudar irányították a csendőri és a rendőri erőkkel kapcsolatos tevékenységünket. Kiss János, Dálnoki Veress Lajos és Rakovszky György altábornagyk, Horváth Ferenc dandártábornok (az erdélyi „székely” hadosztály parancsnoka), az 1943-ban alezredessé előlépett Padányi Jenő, András Sándor ezredes (légierők), valamint más tisztek tartották a kapcsolatot a fegyveres erőkkel. Veress tábornok, aki 1943-ban a IX. Hadtest élén állt, később a 2. Hadsereg parancsnoka lett.

A szocialistákkal és a kommunistákkal Joó Tibor professzor tartotta az összeköttetést. Szent-Iványi Sándor unitárius segédpüspök közvetítői szerepet töltött be a mozgalom és a régi szociáldemokrata vezetők között. Az MFM számos más tagja is rendelkezett fontos ismeretsegekkel a különböző minisztériumokban, vallási szervezetekben, egyházakban, klubokban, egyesületekben stb., de a kényszerítő körülmények miatt nem tudtunk kapcsolatot tartani az összes olyan a személlyel és szervezettel, aki, illetve amely segítségünkre lehetett volna.

Szervezetünk még nem viselt nevet, amikor 1942 decemberében megkezdte működését. A következő évben taglétszáma jelentősen megnövekedett, s így kibővíthette

tevékenységi körét, majd júniusban felvette a „Magyar Függetlenségi Mozgalom” nevet. Működése szempontjából alapvető fontosságú volt, hogy tagjai politikai téren tájékozottabbak legyenek, s ekkortájt lehetőség is kínálkozott ennek megvalósítására. Itt ismét az V. számú kéziratot idézem az 1942. szeptemberi történések kapcsán:

A háborúba lépés felelősségének kivizsgálása lesz a feladatom

Ghyczy, a külügyminiszter állandó helyettese megkért, hogy keressem fel. Amikor jelentkeztem nála, arról tájékoztatott, hogy Kállay miniszterelnök és külügyminiszter elhatározta, tisztázza a háborúba lépés felelősségének kérdését, vagyis azt, hogy kik voltak azok a személyek, melyek voltak azok az események és körülmények, akik és amelyek előidézték Magyarország hadba lépését. Kállay, Bárczy és Ghyczy megfelelő személyt kerestek e feladat elvégzésére, és arra jutottak, hogy valószínűleg én volnék erre a legalkalmasabb. A következő okokból esett rám a választásuk: sohasem tartoztam semmilyen politikai párthoz vagy szervezethez, és sohasem csatlakoztam egyetlen politikai ideológiához sem; a nagy magyar ember, Teleki Pál egyik legközelebbi barátja és munkatársa voltam; a külügyi szolgálat mellett két miniszterelnök első személyi titkára voltam, és a Legfelső Honvédelmi Tanácsnak is tagja voltam.

Ghyczy közölte velem, hogy a külügyminiszter kabinetfőnökének a szobája lesz az irodám, amelyet a miniszter személyi titkárainak szobája választott el a miniszter dolgozószobájától. A kabinetfőnök irodáját már jó ideje nem használta senki: Csáky gróf és Barthelly töltötték be utoljára ezt a posztot.

Ghyczy már utasította a Külügyminisztérium politikai osztálya levéltárának vezetőjét, Binder urat, hogy

bocsásson a rendelkezésemre minden, a Külügyminisztériumban tárolt titkos ügyiratot és dokumentumot. Elmondta, hogy betekinthesek azokba a szigorúan titkos iratokba is, amelyeket a külügyminiszter dolgozószobájának páncélszekrényében őriztek. Felhatalmazott arra is, hogy szükség esetén bármely aktív vagy visszavonult magyar diplomatától felvilágosítást kérjek. Munkám során, 1943–44-ben számos magas rangú kormánytisztviselőhöz, így Bárdossyhoz, Hory Andráshoz, Khuen-Héderváryhoz, Kristóffyhoz és másokhoz fordultam bizonyos kérdések megvilágítása ügyében, amelyekre a levéltári anyag nem szolgáltatott magyarázatot. Korábbi londoni nagykövetünk, Barcza György már azelőtt felkeresett, hogy elfoglaltam volna új irodámat: részletesen beszámolt angliai küldetése minden fontos vonatkozásáról, és átadott minden feljegyzést, iratot és *aide-mémoire*-t, melyet ottani tartózkodása során készített.

A Ghyczyvel való megbeszélésem másnapján már berendezkedtem új irodámban, és az iratok azonnal halmozódni kezdtek íróasztalomon. A feladat ellátásában három titkár állt a rendelkezésemre.

De forrásaim nem korlátozódtak a Külügyminisztériumra. Aznap, amikor elfoglaltam a szobámat, Bárczy felhívott, hogy menjek át hozzá. Átmentem a Sándor-palotába, ami gyalogosan három percembe került, és hosszú beszélgetést folytattam régi jó barátommal. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Bárczy feltehetően a kormányzó legközelebbi bizalmasa volt, s ennél fogva alaposan tájékozott volt a kormányzónak az ország hadba lépéséről kialakított nézeteiről. Ugyanakkor miniszterelnökségi államtitkárként módja nyílt arra is, hogy a kérdésről eszmecserét folytasson Kállay miniszterelnökkel. Közölte velem, hogy elem tár minden, a kormányüléseken készült feljegyzést és jegyzőkönyvet. Gyakorlatilag minden héten sor került kormányülésre. Amikor első személyi

titkár voltam a miniszterelnök mellett, a kormányüléseket pénteken tartották. (Vö. III. kézirat.)

Munkám során másolatokat készítettem a vizsgálódásom szempontjából fontos jegyzőkönyvekről és feljegyzésekről. Később áthágtam a kijelölt kereteket – Ghyczy úgy utasított, hogy kizárólag az 1938 és 1943 közötti időszakot kell áttekintennem –, és kiterjesztettem vizsgálódásomat az egész 1918 és 1945 közötti periódusra, mely a magyar történelem egyik szakaszát alkotja. Ez természetesen rengeteg többletmunkával járt, s Ghyczy és más kormánytisztviselők (Szentmiklósy, Szegedy-Maszák stb.) nem értették, miért nem fejeztem be a munkát a kijelölt nyolc hónapos határidőre. Valójában 1943 végére sikerült áttekintennem az 1938 és 1943 közötti éveket, de nem végeztem az 1918 és 1938 közötti időszak vizsgálatával.

Bárczy nem csak a kormányülések jegyzőkönyveit mutatta meg, hanem számomra értékes megjegyzéseket is fűzött ezekhez a tanácskozásokhoz, amelyek segítségével megérthettem, hogy ez vagy az a miniszter miért foglalt el ilyen vagy olyan álláspontot egy adott kérdésben. Bárczy révén rengeteget megtudtam a Kormányzói Kabinetirodáról, a korábbi miniszterelnökökről és miniszterekről stb.

Mindeközben Padányi, Kudar, Soos, Faragho, Boér, Joó és más régi barátaim annyi értesüléssel láttak el, amennyivel csak tudtak. Jelentősen előrehaladtam a munkával. [...]

Magyarország megszállása 1944. március 19-én: egy jellegzetes német vezérkari elgondolás

A Németországot a múltban, különösen az utóbbi két-száz-egynehány évben sújtó nagy tragédiákat minden esetben az okozta, hogy a németek nem akarták megérteni más népek gondolkodásmódját, s így képtelenek

voltak arra, hogy józan külpolitikát folytassanak. Harcias nép lévén, a németek mindig katonai szemmel keresték a megoldásokat. Nagy Frigyes, Moltke, von Bernhardi, Ludendorff és mások óta a német külpolitika alapvetően katonai megfontolásoknak engedelmeskedett.

Magyarország megszállását aprólékosan készítették elő: a „Margarethe-hadművelet” egy tökéletes vezérkari erő-összpontosítási terv alapján ment végbe. Ám a katonai erő alkalmazása Magyarország ellenében politikai baklövés volt, s ezt még Veesenmayer is érezte. Ahogy az első világháború kitörésekor II. Vilmos császár képtelen volt leállítani a már gőzerővel folyó mozgósítást, úgy most Hitler és Keitel sem tudták megakadályozni a már megkezdett „Margarethe-hadművelet” végrehajtását.

„Sztójay azt kérte, hogy a megszállást halasszák el addig, amíg a magyarok megtárgyalják ezt az ügyet, és a németek adják írásba garanciáikat, köztük azt, hogy nem akarják megszüntetni Magyarország szuverenitását. Ribbentrop azt mondta, hogy már késő, most már nem lehet visszahívni a csapatokat.”¹

A Szombathelyi tábournokkal folytatott megbeszélés során a Führer kijelentette, hogy nem áll szándékában ártani Magyarországnak, és esze ágában sincs anektálni azt. Hozzátette, hogy amennyiben kielégítő garanciákat kap Horthytól, akkor csapatai két-három hét múlva elhagyják az országot, sőt magához hívatta Keitelt, hogy megtudakolja, vajon leállítható-e még a megszállás. De a tábornok azt mondta Hitlernek és Szombathelyinek, hogy erre már nincs elég idő.

A németek azt is tudatták a magyar küldöttséggel, hogy engedélyt adnak Szlovákiának, Romániának és

¹ C. A. Macartney: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945.* Fordította Tudós-Takács János. Gede Testvérek Bt., Budapest, 2006, 300. old.

Horvátországnak Magyarország megszállására, ha Horthy és kormánya vonakodik a teljes együttműködéstől, vagy egyenesen ellenséges magatartást tanúsít.

A Kormányzó úgy döntött, hogy nem mond le, mivel ez sok ezer ember, mindenekelőtt a magyar zsidók elpusztításához vezetett volna. Mindig abból indult ki, hogy ő az állam hajójának a kapitánya, s addig kell a parancsnoki hídon maradnia, amíg a hajót meg nem mentik, vagy vele együtt el nem süllyed.

A magyar és a német tárgyalófelek közötti megegyezés meglehetősen laza kereteket tartalmazott, és nem fektették írásba. Mindkét félnek megvoltak a maga *reservatio mentalisai*, ami az adott helyzetben magától értetődött.

Hogy egy nem magyar forrást idézzek, ismét az *Október tizenötödikéhez* fordulok: „Horthyt később számos kör élesen kritizálta, hogy megegyezett Hitlerrel, és főleg azért, mert beleegyezett abba, hogy a helyén maradjon, és így a törvényesség látszatát adta mind a megszállásnak, mind azoknak a dolgoknak, amik történtek a következő hónapokban. Ha lemondott volna, mondták, még ha ezek a dolgok meg is történnék, a sebeket legalább demonstrálhatóan a hódító ejtette volna Magyarországon, annak beleegyezése nélkül, és később nem lehetett volna Magyarországtól számon kérni ezeket. Neki legalábbis azt kellett volna tennie, amit Dánia királya tett, aki visszavonult a közélettől, és elutasító magatartását azzal bizonyította, hogy nem volt hajlandó aláírni semmifajta dokumentumot.

Horthy indoklása döntésével kapcsolatban saját könyvében olvasható, valamint Kállay könyvének azon lapjain, ahol Kállay a Kormányzóval erről a témáról folytatott beszélgetéséről számol be. Röviden: Horthy úgy érvelt, hogy ha a helyén marad, menteni tudja, ami menthető, de senki más nem lett volna képes bármit is menteni. Az minden bizonnyal nem tagadható, hogy ebben az ál-

lításban van igazság. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az alternatíva, amely elé őt Klessheimben állították, nem az volt, hogy Magyarország barátságos vagy ellenséges szellemen tevékenykedjék, hanem az, hogy korlátozottan vagy a csatlósállamok segítségével teljes mértékben megszálják. Az utóbbi a lakosság többségének biztosan sokkal nagyobb szenvedéseket okozott volna, mint amilyen volt az, amit ténylegesen elviselni kényszerült. Még a zsidók is hálások lehetnek, hogy Horthy így döntött. A Budapesten kívüli zsidókat nem mentette meg (lehetséges, hogy egy körmönfontabb politikus, vagy egy kevésbé befolyásolható ember többet tudott volna tenni, mint amennyit Horthy tett ebben az irányban). De a budapesti zsidóságot megmentette, és ezt senki más nem tudta volna megtenni.

Horthynak kétségkívül igaza volt, ha figyelembe vesszük mindazt a bajt, amit Magyarország ténylegesen elszenvedett, és amit el kellett volna szenvednie, ha ő ellenszegül Hitlernek. Nem lett volna igaza, ha biztosra vehetnénk, hogy Magyarországot mindezért a szenvedésért megjutalmazta volna egy igazságosan ítélő békekonferencia. De ki képes ilyet feltételezni egy békekonferenciáról, amelyen Teleki nevét még meg sem említették?"²

Horthy és kísérete este nyolc óra tájban érkezett vissza Magyarországra. Mire Budapestre értek, a Reichswehr és az SS már teljesen megszállta az országot.

Biztonságba helyezem az irataimat

Március 19-ének hajnalán azzal hívott fel Gyöngyi, Bárczy személyi titkárnője, hogy azonnal menjek a Sándor-palotába.

² I. m.: 302–303. old.

Ekkorra a németek már megszállták Budapestet. A Lánchidat és a város számos más stratégiai jelentőségű pontját német katonák őrizték, akik ellepték a Királyi Palota és a Sándor-palota között fekvő Szent György teret is.

„Csak néhány percre találkozhattam Bárczyval. Reggel hét óra volt; a Kormányzó és kísérete még nem érkezett vissza Budapestre. Kállay nem tudott elmozdulni telefonja mellől, mely állandóan csengett. Bárczynak le kellett mennie hozzá (irodája a miniszterelnök dolgozószobája fölötti emeleten volt), s mielőtt elindult volna, azt mondta, várjam meg. Várakozás közben Rimály Gyöngyi újabb értesülésekkel látott el. Néhány miniszter már megérkezett a tanácsterembe, a többiek még úton voltak. Később Bárczy visszatért az irodájába, és azt mondta, keressem fel, ahányszor csak szükségét látom, én pedig azt mondtam neki, hogy bármikor elérhet a Kiugrási Irodán a Királyi Palotában vagy a külügyminisztériumi kabinetfőnök irodájában, majd délután két óra után otthon.

A Sándor-palotából átmentem a Királyi Palotába a Kiugrási Irodára, de nem találkoztam Nickyvel, aki apja családjával volt. Utasítottam Keövesst és Ilonát, hogy tegyenek minden fontos vagy szigorúan titkos iratot bördöndökbe, távolítsanak el az irodából minden kompromittáló dokumentumot, és rakják a helyükre az erre az eshetőségre készített nácibarát iratokat.

A Kiugrási Irodáról a Külügyminisztériumba siettem, és az irodámban megbeszélést folytattam Binderrel, a levéltár vezetőjével a szigorúan titkos anyagok sorsáról. Binder már kapott eligazítást Szentmiklósy Andortól, a külügyminiszter állandó helyettesétől, aki bizonyos dokumentumok megsemmisítésére utasította. Mivel Ghyczy még mindig nem érkezett meg (délelőtt fél tizenegy volt, és Horthy vonata ekkor még Bicskénél vagy Kelenföldön járt), beosztottjaimmal minden iratomat, köztük a Külügyminisztérium és a Miniszterelnöki Hivatal titkos irat-

tárában őrzött szigorúan bizalmas anyagokról készített másolatokat két bőröndbe gyömöszöltünk, majd visszatertem Bárczyhoz.” (V. kézirat, I. köt., 123–124. old.)

[...]

Szerepem és álláspontom a moszkvai tárgyalások kapcsán

Az MFM-ben játszott szerepem alapvetően a következőkben állt: bemutattam Szent-Iványi tiszteletest, Gyulait, Boért, Faraghot, Atzélt stb. Nickynek, támogattam őket és terveiket; szervezési feladatokat láttam el; összehangoltam a szervezet különböző tevékenységeit és feladatait; alaposan tájékoztam Magyarországon 1939–1945-ös tragédiájának okairól; igyekeztem Nickyre és rajta keresztül apjára, a Kormányzóra befolyást gyakorolni; előkészületeket tettem egy Észak-Amerikába küldendő delegációban való esetleges részvételemre, továbbá elsimítottam az MFM tagjai között felmerülő nézetkülönbségeket. Ekképp, mint az olvasó láthatja, feladataim nem korlátozódtak a moszkvai út előkészítésére. Ám a helyzet gyors változása alaposan felforgatta munkámat és életemet.

Szeptember második felében minden a terv szerint haladt a maga útján. Mihelyt szóba került az oroszokkal folytatandó közvetlen tárgyalások gondolata, a Kormányzó megfelelő embereket keresett a Moszkvába küldendő delegáció számára. Amint azt az V. kéziratban már említettem (227–229. old.), két jelölt neve került előtérbe: Faragho tábornoké, akinek kiváló tulajdonságait az MFM 1943 novemberében óta állandóan hirdette Horthy köreiből, és Rátz Kálmáné, egy huszárcapitányból lett országgyűlési képviselőé. Rátzot „kiegyensúlyozatlan, oktalan, fura embernek” tartottam. Jelölését elvetették, miközben ő úgy állította be a dolgot előttem, hogy ő maga mondott le a kiküldetéséről.

Szeptember 24-én kész tényként kezeltük, hogy Faragho utazik Moszkvába. 25-én Faragho, Boér és jómagam bizalmas beszélgetést folytattunk a Golf Clubban, melynek során megvitattuk a politikai helyzet és a moszkvai kiküldetés minden részletét. Faragho úgy vélte, ő az első számú jelölt a moszkvai útra. (Vö. V. kézirat, I. köt., 230–232. old.)

A Gestapo ekkor már úgyszólván mindent ellenőrzött Magyarországon: ügynökei minden fontos telefonvonalat lehallgattak, minden jelentős személyiséget megfigyeltek. Egy ízben felhívott Kodolányi János író, aki nagyfokú óvatosságra intett, mivel értesülései szerint a Gestapo le akart tartóztatni vagy el akart rabolni. (Vö. V. kézirat, I. köt., 230–232. old.) Ettől fogva egyetlen éjszakát sem töltöttem otthon. Hadd idézzek most néhány sort az V. kéziratból:

„Amikor Faraghoiban először tudatosult, hogy őt szemelték ki a moszkvai útra (amin a MFM 1943 ősze óta dolgozott), mintha inába szállt volna egyébként páratlan bátorsága. A Baky-puccs során vallott kudarca aláásta eredendő optimizmusát, legalábbis ami a Királyi Palotában róla kialakult képet és a külföldi megbízatásokat illeti. S amikor a Kormányzó szeptember 26-án délelőtt közölte vele, hogy őt jelölte ki a moszkvai útra, a tábornok kategorikusan kijelentette, hogy csak velem együtt hajlandó kiutazni. Horthy erre felhatalmazta, hogy tárgyalja meg velem a dolgot.

Délelőtt fél tíz tájban Nickyvel együtt átmentem a Kiugrási Irodáról Nicky magánlakosztályába, ahol Faragho már várt rám. Nicky magunkra hagyott bennünket, mi pedig hosszas tanácskozásba kezdtünk, amely pontos időpont-megjelöléseket is tartalmazó feljegyzésem szerint fél tizenegyig tartott.

Faragho megingathatatlan volt. Ellentmondást nem tűrő hangon kijelentette, hogy nélkülem nem megy

FEJEZETTÖREDÉK
SZÉKESFEHÉRVÁRRÓL,
A 11. SZÁZAD MÁSODIK
FELÉBŐL

SzIKM, archívum

Moszkvába. »Politikai és diplomáciai feladatról van szó, s az ilyesemben te sokkal jártasabb vagy, mint én« – mondta. Azt válaszoltam, hogy nekem az Egyesült Államokban kell tárgyalásokat folytatnom, s emlékeztettem rá, hogy az MFM-tanácskozásokon egyetértés született arról, hogy ő utazik Moszkvába, én pedig, aki hosszú éveket szolgáltam a nyugati demokráciákban, nyugatra. Vagy fél óráig tartott közöttünk a kötélhúzás, anélkül, hogy eredményre jutottunk volna. Ez volt az *ouverture*, melynek végén mindketten elhallgattunk. Faragho elővett egy vastag szivart és pöfékelni kezdett, miközben én kétségbeesetten törtem a fejem valamilyen megoldáson. Aztán hirtelen úgy éreztem, hogy meg is leltem.

Az 1939. márciusi jelentésemben szereplő jövődőléseimre gondoltam: előre láttam a nagy világegést, melynek végén megsemmisül Németország, Franciaország, Olaszország és Nagy-Britannia ereje, s csupán két hatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok húz hasznot a háborúból és kerül ki megerősödve belőle. A mi esetünkben pedig nem Washington, hanem Moszkva jelentette a sürgősen megoldandó problémát. Ráadásul a nyugati hatalmak is a Szovjetunió felé terelték Magyarországot. Ne feledkezzünk meg arról, hogy sem

Oroszország, sem az Egyesült Államok nem volt vétkes az általunk elszenvedett területcsonkításokban. Ez persze nem mondható el Franciaország örült Kelet-Közép-Európa-politikájáról, amely annak idején a mohácsi csatavesztéshez és Magyarország feldúlásához vezetett. H. H. Bandholtz amerikai tábornok azt írja *An Undiplomatic Diary* című könyvében, hogy Franciaország minden lehetséges módon igyekezett gátolni Magyarországot, miközben teljes erejét latba vetette Románia felemelkedése érdekében. Minthogy gyors gondolkodású vagyok, túl sok időt emésztene fel, ha most beszámolnék mindazokról a gondolatokról, amelyek akkor a fejemben cikáztak.

**Elhatározom magam a moszkvai útra.
1944. szeptember 26.**

Ránéztem Faraghora, aki kényelmesen pöfékelt hatalmas karosszékében, és így szóltam: »Rendben van, Gábor, hajlandó vagyok elmenni Moszkvába, de azzal a feltétellel, hogy nem pusztán fegyverszüneti delegációként megyünk. A Kormányzó és az oroszok elé akarom tártni elképzeléseimet az ország bel- és külpolitikájának átalakításáról Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth, Teleki László, Teleki Pál nézeteinek szellemében, és – meg fogsz lepődni – a modern demokratikus alapelveknek megfelelően.«

Ennél sokkal többet mondtam el neki, Gábor azonban gyakorlatias észjárású ember volt, és szavaim nem voltak nagy hatással rá. Így szólt:

»Nem igazán érdekel, miféle alapelveket akarsz elfogadtatni a Kormányzóval és Jóska bácsival. Nekem csak az a fontos, hogy gyere el velem Moszkvába. Különbösen – itt egy pillanatra elgondolkodott – a dolgok nem úgy alakulnak majd, ahogy kellene...«

Elmagyaráztam neki, hogy valamilyen demonstratív aktusra volna szükség, mely azt bizonyítaná, hogy valóban vissza kívánunk térni Teleki Pál politikájához:

»Arra kérem majd a Kormányzót, hogy Teleki Géza is legyen tagja a küldöttségnek. Géza és jómagam, vagyis a néhai kormányfő fia és egyik legközelebbi munkatársa elegendő bizonyítékul szolgál majd mondandóm mellett. És megpróbálom rábírní, hogy fogadja el a fő gondolatait annak a beszédnek, amelyet Moszkvában tartok majd.«

A politikai elképzelések általában nem foglalkoztatták Faraghot, akár jó dolgokat ígértek, akár nem. Most viszont felmerült egy gyakorlati szempont, amelynek kapcsán kérdéseket tett föl:

»Nem rajongok az ötletért, hogy egy elkényeztetett, hiú arisztokratát is magunkkal vigyünk, mint valami loncot. Mégis, miféle ember ez a Teleki Géza?«

Igyekeztem megadni neki a szükséges biztosítékokat Teleki személye felől, ami láthatóan megnyugtatta.

»Akkor minden rendben van, Gábor. Visszamegyek az irodámba« – mondtam végül.

Elbúcsúztunk egymástól. Faragho visszatért saját irodájába, én pedig a Kiugrási Irodára. Felkerestem Nickyt és tájékoztattam döntésemről.

Horthy levélben kér fegyverszünetet Sztálintól

»Nagyszerű! – kiáltott föl Nicky – Azonnal be kell menned apámhoz. Előbb azonban...« – fölemelt egy papírlapot az íróasztaláról: »Te kitűnően beszélsz és írsz angolul. Gondosan olvasd át ezt a szöveget és javítsd ki, ahol szükséges.«

Kezembe vettem a papírlapot, amely egy Sztálinnak szóló, géppel írott levél volt. »Rendben van – mondtam –,

azonnal átnézem.« A szobámba mentem, és megkezdtem a munkát.

Miközben elvégeztem a szükséges javításokat, arra gondoltam, hogy végre közel állunk terveink megvalósításához. A levelet maga a Kormányzó fogalmazta Ambrózy, Nicky, a Kormányzóhelyettes özvegye és egy testőrtiszt segítségével, aki hosszú időt töltött Kanadában és jól beszélt angolul.

Emlékszem, hogy a Kormányzó nem fogadta el a változtatást, amely a címzett megszólítását érintette volna. A Kormányzó „Marshal Stalin”-ként szólította meg, amit én „Field-Marshal Stalin”-ra javítottam, lévén, hogy a „Field-Marshal” szó a legmagasabb rangú tisztet jelöli a világ minden hadseregében, míg a „Marshal” szó más testületekben betöltött tisztségeket – például rendőrfőnököt vagy tűzoltóparancsnokot – is jelenthet. Amikor nem sokkal később találkoztam a Kormányzóval, nem esett szó köztünk a levél szövegéről, később azonban láttam, hogy a megszólítást kivéve minden változtatásomat elfogadta.”

Íme a levél teljes és végleges szövege:

Sztalin Marsall,

Végveszélybe került népem nevében és érdekében fordulok Ön-höz. A magyar nép nevében szólok, melyet nem terhel felelősség ezért a háborúért. Népünk sorsát ezer éven keresztül, és különösen az utóbbi évtizedben a szomszédos német kolosszus befolyásolta. Ez a befolyás volt az oka, hogy szerencsétlen háborúba kerültünk a Szovjetunióval.

Nyomatékosan hangsúlyoznom kell, hogy szegény országot ellepte a német „Ötödik Hadoszlop”. Tértfoglalása akkor öltött nagyobb méreteket, amikor a német haderő bevonult Romániába és Bulgáriába. Azóta a német ügynökök minden cselekedetünkön, minden lépésünkön rajta tartják a szemüket, és a legfontosabb hírek és jelentések nem juthattak el hozzám. Nemrég jutott tudomásomra, hogy a Kassa és Munkács elleni légítáma-

dás után Molotov külügyminiszter a magyar követtel folytatott megbeszélése során hangsúlyozta a Szovjetunió Magyarország iránti békés szándékait. Ha ez valóban így történt, akkor végzetes hiba esett, mivel szavai nem jutottak el időben hozzám.

Az igazság érdekében szeretném tájékoztatni, hogy egyetlen hüvelyknyi olyan területet sem akartunk senkitől sem elragadni, mely jog szerint nem minket illetett volna. Ezzel szemben Románia az első világháború után elragadta Besszarábiát orosz szövetségésétől, a második világháború folyamán pedig Dél-Oroszország jelentős részét akarta német segítséggel megkaparintani. S amikor 1940-ben véget szándékoztunk vetni az erdélyi magyarsággal szemben alkalmazott szörnyűséges bánásmódnak, a románok ismét Németországhoz fordultak, hogy a Hitler segítségével elért Bécsi Döntés révén legalább e terület egy részét megtarthassák.

Midőn teljes felhatalmazással rendelkező küldötteimet útnak indítom a fegyverszüneti tárgyalásokra, arra kérem Önt, kímélje meg ezt a szerencsétlen országot, melynek megvannak a maga történelmi érdemei, s melynek népe oly sok rokon vonást mutat az orosz néppel. Kérem, szíveskedjék latba vetni nagy befolyását szövetségeseinél, hogy olyan feltételeket szabjanak nekünk, amelyek összeegyeztethetők a békés életre és a biztonságos jövőre mindenképpen méltó népünk érdekeivel és becsületével.

Engedje meg, Sztalin Marsall, hogy az alkalommal élve kifejezzem Ön iránt érzett nagyrabecsülésemet.

Horthy

U. I. Mivel csapataink jelen pillanatban még a határokon állnak, miközben erős német egységek szállták meg az országot, arra kell kérnem, kezelje leveletem körültekintéssel, amíg urai nem leszünk a helyzetnek.

Ha jól emlékszem, a levélen nem állt dátum, de tény, hogy a Kormányzó szeptember 26-án írta alá.

Azzal bíztak meg, hogy kijavítsam a nyelvtani és stílusbeli hibákat, de arra nem volt felhatalmazásom, hogy a szöveg egészén változtassak. Amikor most, huszonkilenc évvel később újraolvasom a levelet, be kell vallanom, hogy sem tartalmával, sem az angol megfogalmazással nem vagyok elégedett. Kár, hogy Nicky nem vont be e történelmi jelentőségű levél megszerkesztésébe. Általában véve az volt a fő baj, hogy honfitársaim összetévesztették a sietőséget a hatékonysággal. Ha több időm lett volna 26-án, akkor elegánsabbá tehettem volna a levelet. Ám nem volt elegendő időm a javításokhoz, s a szöveg minőségének eleve sokat ártott az, hogy egyszerre többen fogalmazták.

**Hosszú megbeszélést folytatok a Kormányzóval.
Szeptember 26., délelőtt 10:45**

Fél tizenegy után öt perccel Nicky berontott a szobámba: „Menjünk gyorsan apámhoz!” Hogy senki se láthasson bennünket, Nicky egy kevesek által ismert lépcsőházon keresztül vezetett apja dolgozószobájába. (Vö. III. kézirat, I. köt., 741., 749–750. old.) Ezt a lépcsőházat használta huszonnégy évvel korábban IV. Károly volt császár, amikor azért kereste föl az Osztrák–Magyar Haditengerészet egykori főparancsnokát, hogy meggyőzze, minden hatalmat az ő kezébe kell helyeznie Magyarországon. Nagy rendetlenség fogadott. Nicky azonnal magunkra hagyott bennünket.

Mihelyt négy szemközt maradtunk, a Kormányzó néhány lépést tett felém; én ugyanis megtartottam a rangjának kijáró távolságot. Megragadta a kezem, és szinte könyörgő hangon kiáltotta: „Ugye elmegy Moszkvába, Szent-Iványi?”

Ezután előadtam elképzeléseimet (lásd a Faragho tábornokkal egy órával korábban folytatott beszélgeté-

semet), s amikor a néhai Teleki Pál személyéhez és az általunk folytatandó politikához értem, Horthy tengernagy közbevágott: „Igen, nagyon kedveltem a néhai Teleki grófot” – mondta, de nem fűzött megjegyzést a terveimhez. Ám többszöri fejbólintásából arra következtethettem, hogy zöld utat kaptam.

Amikor arra kértem, hadd vigyem magammal Teleki Gézát, Horthy tömören válaszolt: „Persze, ha maga szerint hasznos lehet.”

Nem voltam biztos benne, hogy követte, amit meg akartam értetni vele, de Moszkvában az ekkor kifejtett elvek szerint végeztem a munkámat.

A Kormányzó sokkal idősebbnek látszott, mint három és fél évvel korábban, amikor utoljára láttam. Persze hatalmas teher nehezedett a vállára, és arca magán viselte annak az állandó nyomásnak a jegyeit, amellyel a második világháború kitörése óta kellett szembenéznie.

Több más kérdést is meg kellett beszélnünk, így csak 11:25 körül tértem vissza a Kiugrási Irodára.

Gondolataim és terveim a Horthynál tett látogatás után

25-én még abban a hiszemben dolgoztam, hogy – egyedül vagy Bakách-Besseney kíséretében – az Egyesült Államokba kell majd utaznom, de másnap már készen álltam az új feladatra. Úgy véltem, az MFM-nek támogatnia kell a Washington–Moszkva vonalat, melynek súlypontja most a szovjet főváros irányába mozdult el. Igaz, 24-e óta Teleki Béla, Bánffy Dániel és mások arra igyekeztek rábeszélni, hogy foglalkozzak az orosz kérdéssel. Sőt, 22-étől kezdve egy sereg látogató – erdélyiek (Teleki Béla, Géza és Andor, Bánffy Dániel, Atzél Édy stb.), továbbá Soos Géza, Saláta Kálmán, Szent-Iványi Sándor, K. Tóth János

tiszteletes, Darányi György és mások – keresett fel a Kiugrási Irodán. Valamennyien úgy érezték, hogy valami van a levegőben.

Felhívom Teleki Gézát

11:25 körül szóltam Ilinek, hogy szeretnék Teleki Gézával beszélni. Két perccel később már hallottam is a hangját a telefonban. Megkértem, haladéktalanul jöjjön be a Kiugrási Irodára. Amikor húsz perccel később megjelent a szobámban, egyenesen nekiszegeztem angolul a kérdést: „Géza, hajlandó vagy-e azonnal ugrani?” Határozottan és tömören válaszolt: „Bármikor.”

Ekképp létrejött a Magyar Fegyverszüneti Küldöttség, melyet szeptember 26–27-én négyen alkottunk: Faragho Gábor katonai és Oroszország-szakértő; Teleki Géza nyersanyag- és erőforrás-szakértő; gróf Teleki Béla, az Egyesült Erdélyi Pártok elnöke, és jómagam, mint diplomata.

Elégedett voltam és azt gondoltam (sőt ma is, 1973-ban, amikor ezeket a sorokat írom, az a véleményem), hogy ez volt a lehető legjobb csapat, amelyet ekkor össze lehetett állítani. A küldöttség minden tagjára úgy tekinttem, mint aki senki mással nem pótolható. Egyedül talán Bethlen István gróf jöhetett volna még szóba, ám ekkor nem számíthattunk az ő rátermettségére.

(Részletek Szent-Iványi Domokos angol nyelvű önéletrajzi kötetéből. Adatait lásd a Magyar Szemle 2013. decemberi számának 107. oldalán.)

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS

EMLÉKEK ILLYÉS GYULÁRÓL

Bizony, megöregedtem, nincs mit tenni ellene. Az a végső és döntő beismerés, hogy az emlékeimmel foglalkozom. Mert aki még nem öreg, az inkább a mában él, s ha kikalandozik is ebből, a jövő felé tekint. Visszafelé, a múltba csak az téved vissza, aki számára az a táj, az az ország bekalandozni való birodalomná tágult – az öregek.

Berzenkedtem. Hetek, hónapok óta halogattam, hogy leüljek, és papírra vessem emlékeimet. Biztattak, kértek rá pedig sokan, barátok ismerősök, annak közeli hozzátartozói is, akiről írni szeretnék. Egyszer aztán belülről is elfogott a késztetés, hogy most már engednem kellett. Itt ülök és emlékszem. Igyekszem leírni, mindent leírni, amit mások, ha tudnak is róla, nem úgy, mint én. Nem ilyen dokumentumszerű közvetlenséggel, ahogyan a véletlen, vagy a sors irányítása révén nekem adatott.

Először azt szeretném felidézni, hogy milyennek láttam én őt 1958-ban, ismeretségünk elején, mintegy ellenpontjaként annak, ahogy Fodor András, aki naplójának egyik részletében így emlékszik az Illyéssel való első találkozásra: „Valami nemtörődömség, fizikai munkásokra jellemző nehézkesség van a járásában. Tekintetében valami kiismerhetetlen.” Fodor meglehetősen csalódott hangon ír az Eötvös Kollégium rendezvényéről távozó költőről. Ezeket jegyzi meg: „Vállára terített prémes kabátjában kifordul az ajtón Illyés, mint Magyarország legnagyobb költője, nem olyan ingathatatlan határozottsággal. Felénk intő fejbólintásában is van valami tétovázó. De mégsem a hitelét vesztett, igazságában megtépázott, „nincsen számodra hely” szellemiségét hordozva.

Fodor 1948. február 20-án találkozott Illyéssel, az úgynevezett „fordulat évében”, rossz időszakban. Én több mint 10 évvel később, 1958 kora őszén Tihanyban. Egész más körülmények között. Az országunkra támadt, s szelével határainkon túl is lecsapó, óriási vihar után keletkezett csöndben, amelyben a költő, ha nem is némaságot, de a közügyektől való visszavonulást, egyfajta önkéntes száműzetést élt.

Kertjük oldalsó, kisebbik ajtaján léptem be. Ott találtam éppen. A költő felgyúrt ujjú pulóvert viselt – kedvenc öltözetét – és bársonynadrágot. Kezében ecsetet tartott, mit festékes tálba készült bemártani, hogy egy régebben elkezdett munkát, a zsaluk zöldre mázolását befejezze.

Nyíltan, egyenes tekintettel nézett rám, inkább kíváncsian, mint kutatva. Tekintete még akkor sem sötétedett el, amikor meghallgatta látogatásom okát, a magammal hozott verseimről kértem a véleményét.

Először láttam szemtől szembe. Meglepett erőteljes alakja. Az átlagnál jóval magasabb alkata, melyet egyenes tartása csak növelt. Mozgása friss volt és fiatalos, inkább negyvenes, mint ötvenes éveiben járó emberhez illő. Tekintete barátságos volt, nyíltságot, szilárdságot, kérlelhetetlen őszinteséget és keménységet sugárzott.

Egyes részleteiben és egészében is teljesen más volt a benyomásom róla, mint Fodor Andrásé tíz évvel korábban. Nem mintha kétségbe vonnám hitelességét, a különbségre a körülmények adnak választ. Akkor védekeznie, rejtőzködni kellett egy-egy kíméletlen, illemt nemigen ismerő kollégiumi társaság fiatalos hévvel, de igazságtalanul rázúduló vádaskodásaival szemben. Velem nem kellett óvatoskodnia. Kérelmezőként, véleményét kérőként járultam elé, akit, ha úgy akar, meghallgat, ha nem, vissza- vagy rendreutasít magánya sérthetlenségére, vagy bármi másra hivatkozva.

Nem így viselkedett. Leült egy nyugszékbe, és rögtön belelapozott a neki átadott iratcsomóba. Aztán előlről kezdve átfutotta az egészet. Közben remegve átszaladt bennem, hogy számára ez így a kényelmesebb: „együlteben” végez a dologgal, és néhány tanács után elküld, oda, ahonnan érkeztem, az ismeretlenségbe.

Ám a negyedik-ötödik oldal körül barátságos mozdulattal kínált helyet a mellette levő tuskón. Ott aztán már kissé nyugodtabban, de még szorongva vártam az ítéletére.

Másutt megírtam részletesebben, s leírta ő is ezt az első találkozást. Most csak azért említem meg, hogy összefoglalhassam, milyennek ismertem meg őt az első találkozásunkkor. Közvetlennnek, nyíltnak és őszintének, barátságosnak, de igazságosnak. Olyan embernek, aki szellemi nagyságának a terhét egyszerűséggel igyekszik mások, s önmaga előtt is mérsékelni. Kitől minden nagyképűség, manír távol áll. Ez volt a róla alkotott első benyomásom.

Lehet, hogy a számomra nagyon kedvezően végződött találkozás fényének sugarai aranyozták be a képet, de ha így van is, akkor is igaz ez minden részletében. Ugyanúgy, ahogy a Fodor András által rajzolt képmás is az. Minden ember változik: külseje, tekintete, belseje. Aszerint, hogy milyen körülmények között találjuk éppen. Így látszunk egyszer-egyszer jóval fiatalabbnak megélt korunknál, máskor, ha összetörtek vagyunk, sokkalta öregebbnek. Egyszer jobbnak, kedvesebbnek ítélnék meg, mint amilyenek vagyunk, máskor rosszabbnak, ellen-szenvesebbnek. De hát milyenek is vagyunk valójában? Formálhatjuk-e jellemünket oly acélosan keményre, hogy az mindig, bármikor, még a legnehezebb körülmények közé kerülve is egyforma fénnel ragyogjon, csillogjon?

Nekem, ismétlem, kitüntetően nagy szerencsém volt, hogy akkor kerültem a közelébe, amikor ő már lelkileg védett volt, azaz szinte teljesen felhúzta tihanyi ma-

gányának a falait. Mert ez a közügyek felé más időkben oly feszült figyelemmel bíró költő ezekben az években ezt a magatartást választotta, dolgozta ki a maga számára. Ezekben az években, talán épp ezekben a hónapokban az egyetemes világlíra magányos, meditatív nagyjaival, a kínai költők fordításával foglalkozott. Magánya társaként néhány kortárs és jóbarát francia költőn kívül igazán csak Szabó Lőrincet fogadta el, aki éppen ebben, a magány elviselésében nála tapasztaltabb volt. Illyés ebből amennyit csak tudott, átvett tőle, hogy eztán majd a lelki hasznára fordítsa, s ezáltal épp a magány feloldására használja fel.

Látogatásomkor Szabó Lőrinc már nem élt, több mint egy éve halott volt. Illyés beleunhatott, belefáradhatott a teljes magányba. Verseimben, szonettjeimben – ezt is ő jegyezte meg – itt-ott Szabó Lőrinc hangját vélte felfedezni. Talán ezért fogadott el oly hamar és könnyen barátjának.

Amikor megtudta, hogy a közelben lakom, hívott, hogy máskor is látogassam meg. Hamarosan kíváncsi lett házamra, családomra is, s ő jött át hozzánk.

Egészen korai, de egyik legkedvesebb emlékem azokból az első látogatásokból származik. A falumbéliek, jó néhányan, apámnak nézték. Több mint két évtizeddel volt idősebb, korom szerint apám lehetett volna. De hát külső formára cseppet sem hasonlítottunk. Miért nézték őt mégis apámnak? – kérdeztem, s kérdem azóta is magamtól. Akkoriban a faluban senki, még családom se tudta, hogy versírással foglalkozó ember vagyok. Őt sem ismerték még a falusi emberek. De látták az elfogódottságot, a tiszteletet, amellyel az oldalán jártam, felnézve rá, mint valódi apára, lesve szavait, mint orákulumét, s hogy mit szól mindahhoz, amit először mutattam meg nálunk. A szép, de már düledező öreg pécselyi házakhoz, vagy a domboldalon málladozó klasszicista vagy a parasztbarokk modorában épült pincékhez.

Meg kellett cáfolnom a pécselyiek tévedését, noha szívmelegítően jólesett. Igazi apámat több mint tíz esztendővel azelőtt temettük el. Őt túlzott imádatlal szerettem, még gyermekségemen túl is. És most, helyesebben akkor, találkoztam egy olyan nálam jóval korosabb férfival, akihez ugyanolyan tisztelettel közeledhetek, akit szellemileg legalábbis legközelebbi ősömnnek, apámnak tekintek, már csak azért is, hiszen az irodalom szempontjából csakugyan ő lett a fényre segítőm.

Szemérmesen rejtve viseltem ezen érzelmemet iránta, kivált előtte titkolva mindig. Leírni is most merem legelőször, amikor már nem olvashatja el, és nem ráncolhatja a homlokát. Ugyancsak nem szerette az ilyen valloásokat, bármennyire érthetők és elfogadhatók voltak.

Az a különös, hogy őt, a nálam jóval idősebb férfiút is vonzalmak csábították a pécselyi kirándulásokra. Erről nem beszélt soha, mégis kitaláltam ezt hamar, amihez nem kellett valami különlegesen gyors felfogás, vagy titkos tények ismerete. Tihanyban, úgy emlékszem, ebben az időben már nem volt működő kovácsműhely, nálunk Pécselyen még kettő is. A kisebbik műhelyben, a falu szélén dolgoztatott Holcz bácsi, az öreg kovácsmester. Valójában már nem is ő tevékenykedett, hanem csak felügyelt a műhelyben a szerszámaival dolgozó kocsisokra, hogy miként körmözik, patkolják az odavezetett lovakat. Az ellenőrzést is jobbára a fülével végezte, mivel a szeme hályogos volt és nem látott közelre. Mindennek következtében kevés munkája volt, a legtöbben a másik, a nagypécselyi kovácshoz vitték a lovaikat, ami természetes. Ki szereti, meri vállalni, hogy a patkolásukkor többnyire ideges lovak lábába szegeket verjenek? Nem is emlékszem, hogy ilyenkor, amikor Gyulával arra jártunk, jött volna valaki patkoltatni, vagy ráfot veretni a kerekekre. Mentünk oda pedig elég sokszor, minduntalan arra húzott, vezetett, ha Pécselyre támadt kedve jönni. Ez a

műhely, leginkább a szerszámok az apjára emlékeztették. Inkább a szerszámok, mert a műhely maga nagyon kicsiny volt. Aztán lehet, hogy nemcsak ezek az ősi mesterségben mindenütt egyforma szerszámok, elgörbült fogók, agyonhasznált kalapácsok és horpadtra kalapált üllők hasonlítottak az egykori rácegrespusztai kovács szerszámaira, de maga a mester, Holcz bácsi is. Ahogy elnézem Illyés apjának fényképét és visszaemlékezem Holcz bácsi széles, csontos arcára, több rokon vonást találok a két ember között. Kezüik, szerszámokat fogó ujjaik kemény görbületei szinte teljesen azonosak voltak.

Holcz bácsi halála után is ellátogattunk az akkor már elhagyott műhelybe. A bácsi lánya szívesen fogadott, nézzünk körül odabenn, s ha találunk valami számunkra kedveset, vigyünk csak el. És éltünk az engedéllyel. Szinte minden alkalommal találtunk egy öreg kulcsot, zárat vagy fogót, elvásott kalapácsot.

A költő egy alkalommal a műhely cégérért, egy vaslemezről készült, s a műhely ajtajába beégetett paripát is magával vitte. Ezt a cégért külön büszkeséggel és szeretettel vihette haza Gyula, nyilván azért, mert őseire, apjára emlékeztette. Tihanyi házuk teraszán, a szőlőlugas oszlopára szúrva helyezte el. S ha kiült az ajtó előtt lévő tuskóra, gyakran találtam rá itt. Ahogy a térdére fektetett papírlapokra verset írt vagy jegyzetelt, pontosan erre az egykor cégéreként használt paripára esett a tekintete. Több mint másfél évtizedig ott feketélt a ló a szőlőkarón. A költő halála után a lánya, Ika – a többi megbecsült vastárggyal együtt – bevitte a nyaralóba, és a lépcsőház falára fölerősítve rendezte el.

Ismeretségünk hamar barátsággá vált. Nem tagadom: íróként is erősen a befolyása alá kerültem. Nem az ő szándéka volt ez, inkább óvott ettől. Arra biztatott, hogy tartsam meg és fejlesszem tovább azokat az értékeket,

BÉLLETÍV DARABJA A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁGI
TEMPLOM PORTÁLJÁBÓL, 1150–1170 KÖRÜL

SzIKM, archívum

amelyeket a nép között élve, sajátos helyzetemnél fogva szinte kizárólag csak én ragadhatok meg. Jó pedagógusként soha nem okított, de a példájával erősen befolyásolt. Első kötetem elé bevezetőt írt, de nem kívánta, hogy ezt valamilyen róla szóló írással viszonzzam.

Első alkalommal 1960-ban írtam egy hosszabb tanulmányt a verseiről, addig megjelent költészetének egészéről. Amikor elküldtem hozzá, hogy mondjon véleményt, lényegében elutasító választ kaptam tőle:

„Kedves Tivadar! Van egy-két írói bajom. Saját szövegeimet, még jó előadásban is, csak gyötrődve tudom végighallgatni. A *Fáklyaláng* előadása s próbái így eléggé megviseltek. De a magamról szóló, a legjobb minőségű írásokat is csak állandó zavarral vagyok képes olvasni. Ez az utóbbi tünet az évek múlásával csak egyre fokozódik.

Ezért fogtam bele nehezen a te kedves meglepetésedbe, és ezért vagyok képtelen hozzászólni. Összeférhetetlenséget érzek oly görcsösen, hogy még az elírások kijavításához is – Osvát nevét *h* nélkül írják például – össze kellene szedni magam. Megindulásomat pedig elárulni? Ments hát föl az alól, hogy kéziratoddal kapcsolatban mást mondjak, mint baráti köszönetet. A figyelemért, a látható rokonérzésért, ezt szeretném viszonzni. Bízunk hát Flórára, hogy a különben kitűnően megírt munkára a családi észrevételeket megtegye. De jobb volna, persze ezt is élőszóval – mikor kerül ő nyugodtan levélpapír elé a rengeteg dolgától?”

Flóra asszony pedig ugyanebben a levélben a következőket írta: „Kedves Tivadar! Gyulának is, nekem is nagyon tetszett az írása. Néhány apróbb tévedés van csak benne, de az is lényegtelen. Remélem, hamarosan találkozunk, és akkor beszélhetünk róla. Flóra.”

Hogy most utólag elolvasom, alapjában véve nem volt ez a levél el- vagy visszautasítás. Érzékenységenél fogva én akkor mégis annak éreztem. Nem beszéltük meg a kéziratot. Félretettem, most is valamelyik fiókom mélyén lapul. Jó másfél évtizeddel később vetemedtem csak arra, hogy újra írjak róla valamit. De ez már inkább a magam története. Műveim fényre hozója ő volt, ő segített verseim kiadásában, miután nemegyszer aggódva figyelmeztetett: meg fogod bánni, nem is egyszer. Igaza lett. Költővé nem ő formált, hiszen már harmincéves voltam, mikor találkoztunk: emberként, íróként is kész.

Van valami, amit teljes egészében neki köszönhetek: a nép használta öreg, eldobott tárgyak összeszedése, gyűjtése. Nem találtam népművészeti remekműveket, muzeális értéknek vehető tárgyat, egyet sem. Annál több olyan megbecsülésre méltó eszközt és holmit, melyek egykor itt élt emberek kezében voltak, s az ő életüket segítették. Az ilyesmi meglátására, megbecsülésére és

összeszedésük fontosságára Illyés Gyula nyitotta rá a szememet. Hamarosan annyira elkapott ez a szenvedély, hogy egyenest ilyen célra szerveztünk kirándulásokat.

Legtöbbször Pécselyen, Vászolyon, vagy a három Dörgicse valamelyikén gyűjtöttünk. Néha messzebbre is eljutottunk, Nemesleányfaluig, ebbe az egykori fazekas faluba, melyet Nagyvázsonyhoz csatoltak. Ma is elmosolyodom, ha arra gondolok, hogy nem öelötte, az országos hírvű költő előtt nyíltak meg a padlások, de a még bezárt pincék ajtóit sem, hanem előttem, a környéken ismert doktor előtt. Nem csoda, hisz a televízió csak akkoriban kezdődött, készülék nemigen volt ezen a vidéken, először épp nekem. S Illyés akkoriban még kevesebbet szerepelt műsorokban, újságok hasábjain, mint később. Csak az irodalomhoz értő kevesek ismerték, meg egy-két régi parasztpárti ember. Ők is inkább nevérol, mikor bemutatkozott. Többen gyanúval, hiszen természetes bizalmatlanság volt ez tőlük, nem voltak messze az idők, amikor borzongás futott végig az embereken minden közeledő idegen láttán.

Nem ment gyorsan, mire felengedtek, s megértették, hogy ezúttal nem akarjuk fölsöpörni a padlást, hanem csak a rejtett zugokban lapuló régi cserepeket, üvegeket, vagy más egyebet szeretnénk szemügyre venni. Gyakran így is nehezen ment az engedély megszerzése. Később, amikor híre ment a bolondériánknak, maguk invitáltak, hogy náluk is nézzünk körül. Még később aztán a tárgyak maguktól is elém jöttek, kendőbe bugyolálva, kosár belsejébe rejtve, miközben a bajaikat hozták el a rendelőbe.

Jobban szerettem, ha házhoz hívtak, és ott magunk keresgélhettünk, találhattuk meg a nekünk tetsző tárgyakat. Már csak azért is, mert ezt Gyula társaságában művelni külön öröm volt. Nem voltunk rámenősek, nem kutattunk át minden zugot a mai gyűjtők alaposságával,

hagytunk bőven másoknak is – ezt az évtizedekkel később utánunk járók mondták a szemünkre.

Az utánunk járó gyűjtők legkedvesebbje az a Sárközi Márta volt, aki szepezdi nyaralójában helyezte el szépen ezeket a népi ritkaságokat. Szívesen írom le a nevét, mert neki is hálával tartozom. Nála láttam először ugyanis a népi tárgyak közé téve a földből kiforgatott törött kő, csont, cserép tárgyakat, őskori leleteket. En ilyesmire jó évtizeddel később találtam Pécselyen, a frissen fölforgatott vargaskúti föld buckáit járva.

Gyűjtőútjaink barangolások voltak inkább, mint rendszeres kutatások, emiatt voltak mindig emlékezetesek: a tárgy felől nézve örültünk egy-egy ritka szerszám, szép edény megtalálásának, megmentésének. Az a fontos, hogy megvan, megmentette valaki – s azt sem bánta, ha mások szekrényén látta. Az lesz az igazi, ha majd azok lakását díszíti, akiknek szülei, nagyszülei használták még ezt a tárgyat. Évtizedekkel később már ennek is örülhettünk.

Számomra nem volt meglepő, hogy a népi tárgyak összeszedéséről Illyés így vélekedett. Hisz legfőbb mesterségéről, a költészetről is ugyanezt mondta: kollektív műfajként kezelte, legszívesebben névtelenül művelte volna, valahogy úgy, mint valamikor a népköltészet kitálói, a pásztorok vagy az igricek.

Mivel versenytársak nélkül gyűjtöttünk, nemigen került pénzbe ez a szenvedély. Nem ígért ránk senki többet, s legtöbbször, mert orvosuk voltam és lehetek még, nem akart elfogadni semmit. Néhány távoli faluban, ami nem tartozott hozzám, fordult elő, hogy fizettünk. Ilyenkor Illyés nyúlt a zsebébe, hogy fizessen. Alku nem volt, a házbeliek rábízták, hogy ő állapítsa meg a tárgy árát. Meg kell mondani, elég szűkösen fizetett. Én kissé szégyelltem ezt a „szűkmarkúságot”, de leintett. Abból kell kiindulni, magyarázta, hogy a zugokban heverő tárgyak már nem valók semmire. Bőkezűen megfizetjük, ha annyit adunk,

amennyiért egy új bögrét vagy lábost vehetnek. Kénytelen voltam elfogadni az érvelését, noha az idő engem igazolt. De az is igaz, hogy ha a divatja elmúlik, talán megint nem fognak érni annyit, amennyit adott érték.

Illyés valójában nem volt szűkmarkú, csupán élesen elválasztotta a vételt az ajándékozástól, az emberek pénzzel történő megsegítésétől. Tudott dolog, hogy mennyi rászorulót segített, még azokban az időkben is, amikor neki magának sem volt elég. De a régi, padláson heverő, a szemétre vetett, csorba vagy törött tárgyaknak azért is vette alapul a használati, nem pedig a – nehezen meghatározható – régiség-értékét, mert – ahogy mondta – amennyiben ennél többet kínálna fel, a tulajdonosok azt képzelnék, hogy mesés kincsek birtoklásáról mondanak le és becsapva éreznék magukat.

Kora tavaszi s őszi időkben gyakran jött társul hozzánk Borsos Miklós, az év naposabb szakában Tihanyban élő szobrász. Borsos nem volt gyűjtő, lakásában csupán néhány népművészeti tárgyat tartott. Igaz, azok remekművek voltak. Azokat a vas, kő, vagy faeszközöket becsülte, melyeket munkájához szerszámként vagy szobraihoz talpazatként használhatott.

Akadtunk ilyen tárgyakra nem is egyszer. Fából készült körzők, üllőként használható kalapácsfejek, malomkövek érdekelték a mestert. Az ilyeneket Gyula készségesen engedte át a szobrásznak, elsőbbséget adva az ő mesterségbeli igényeinek. Hasznának. Mert nem csak szentenciaként hirdette, hogy azé legyen a tárgy, akinek kezében hasznos anyaggá válik. Miklós nem élt vissza ezzel a kiválasztott helyzetével, valóban csak azt a néhány tárgyat fogadta el, melyeknek hasznát vette műhelyében.

Kedvüket lelték egymás társaságában, évődtek, vitatkoztak, s miközben véleményt cseréltek, s hallgattam őket, nem csak ritka élvezetben volt részem, de sokat tanulhattam, megtudhattam tőlük. Mindketten kitűnő tár-

salgók voltak, sok mindenben jártas, gyorsan vágó eszű emberek. Éber füllel és szemmel figyeltem minden szavukat, mozdulatukat. Konstatáltam, ami nem meglepő, hogy amihez kézügyesség kellett, a véső ember manualitása kerekedett felül. Elvontabb kérdésekben viszont, az ideák világában, a költő ítélete volt a pontosabb. Hogy miről is folytattak séta közben diskurzusokat? Mindenről a világon. Világmegváltó kérdésekről éppúgy, mint lényegtelennek látszó apróságokról. Egy felszálló szitakötő szárnyának erezetéről vagy az előttünk lebegő ökörnyál utazásának értelméről. Az előttünk domborodó hullámozó, szinte lépésről lépésre változó dunántúli táj jelenségei, véletlen felénk szálló madarak, vagy vállukon kapájukkal a földről hazatérő emberek „dobták fel” a témát, s adtak alkalmat nekik véleménycserére, gondolatok ütköztetésére, nekem tanulásra, okulásra, meghallgatásra.

Illyés persze arra is gondot fordított, hogy a maga hasznára, javára is váljon a szobrász barát jártassága, ügyessége. Neki, a költőnek ugyanis az volt a meggyőződése, mondhatni rögeszméje (tán ebben hasonlított kicsit kétkezi őseire), hogy semmit sem szabad eldobni. A törött tányér, az elrepedt pohár, az agyonkopott csavar, az elgörbült szeg, a foszladozó fonatos üveg még javítható, használható lehet valamire. „Vidd haza ezt!” – mutatta nekem egyszer az árokba fordított kocsikereket. „Minek?” „Majd megmutatom.” Otthon elmagyarázta, hogyan akasszam föl láncra, s tegyek a tetejére gyertyacsonkokat. „Csillár. Na látod, nekem is van otthon ilyen” – mondta.

Foszladozó demizsonjait többször is átfonta dróttal, zsineggel, úgyhogy nem valami szép látványt nyújtottak, de azért, s neki ez volt a fontos, a célnak megfelelték. A költő halála utáni esztendőben Kodolányi Gyuszi, a vejük hat ilyen demizsont hozott át nekem, s kért, hogy fonassam őket át valakivel. Fűzfavesszővel, persze, mert Gyuszi sem szerette a műanyag zsinórral átfont üvege-

ket. Megcsináltattam, méghozza „felesben”, azaz hármat megtartottam magamnak. Különösen szeretem azt az öt-literest, amit Gyula leginkább kedvelt. Ez ugyanis lapos üveg volt, könnyen simult, s cipelés közben soha nem ütődött az ember térdéhez.

Olykor már-már túlzásba vitte leleményességét, ahogy arról egy 1969-ben, Pestről hozzám írt levele is tanúskodik.

„Orvosi látlelethez is felhasználhatod, ami itt következik. Ma reggel a présház csatorna kérdése ébresztett fel – 5 órakor –, s végeztetett idegzetemmel kórtanba való vitus-táncot. A pincét máris romokban láttam, úgy előntötte az esővíz.

Azt odavezetni így valóban elmebajt határoló dolog. Hisz ha még lesz is lenti tartály, annak megtelésénél mindig ott kell lennie valakinek. A külső átfordítást játékból egy gyerek, egy nagyobb madár megcsinálhatja, épp a téli, tavaszi esők idején, amikor senki sincs a környéken, végzetes bajt okozva. Flóra ötlete, hogy az esőcsatorna csak a külső betongyűrűbe szolgáljon, onnan mindig alkalomszerűen, egy gumicsövön abból a felső tartályból az én gyermekkoromban „szivornyá”-nak nevezett módon (a cső egyszerű megszívásával) vezessük le a csapadékot az alsó tartályba.

Idegkezelésem tehát az volna, szólj mégis minél előbb a bádogosnak, hogy ilyen alapon csinálja meg mégis a csövet. Vagyis, hogy az csak külsőleg működjék. A két tartály közti közlekedést megoldjuk mi, így házilag.”

Mindezt annak illusztrálására írom, hogy leleményessége néha a visszájára fordult. Bonyolult helyzeteket teremtett az egyszerű helyett. Ilyenkor innen kellett visszatérni a megszokott egyszerűséghez, javára legyen mondva, hogy ezt mindig meg is tette.

Érdemes e levél más részét is felidézni, más okból persze.

„Sajnálták Némethék is, mi is, hogy nem jöttél vissza vacsorára. Ha van időd, találj minél több ürügyet László megnézésére úgy, hogy ő ne gyanítsa, orvosi szemmel is nézed. Én még soha nem láttam őt ilyen fáradtnak belsőleg.”

Látnoki szavak, megérzések, nem sokkal a Németh Lászlót ért első agyi katasztrófa napjai előtt. S milyen jellemző levél: a baráthoz a másik barát érdekében. Ő a barátságot, az enyémet is bátran felhasználta arra, hogy annak hasznát is lehessen venni. Tapintatosan tette ezt, de mindig gyakorlatiasan, olykor szípkázóan szellemes módon. Miután kiismertem természetét, minden rossz érzés nélkül álltam készen az ilyesfajta feladatra. Minden keserűség nélkül fogadtam el azt is, amikor azt kérte, helyezzem át rendszeressé vált látogatásaim idejét vasárnap délutánra. „Tudod, Flóra ilyenkor indul haza Pestre mindenféle csomagokkal. S milyen jó szolgálatot tennék neki ketten, ha kocsidon kivinnéd az állomásra.”

Hacsak munkám nem gátolt meg ebben, ettől fogva rendszeresen megjelentem ezeken a vasárnap délutánokon náluk, nem korán, vigyázva, hogy sokat ne vegyek el kettőjük közös idejéből. Eppen csak negyedórával érkeztem előbb, hogy Flórának gyalog indulnia kellett volna a buszmegállóhoz. Szívesen, örömmel tettem: szolgálat volt ez, melyért hála és fizetség nem tőlük járt nekem, hanem én tartoztam és tartozom érte ma is. Nem egy kortársam akkor, s később is irigyelt érte.

Télidőben is találkoztunk. Ha Pesten voltam, felhívtam, egyeztettünk. „Ha lehet, ne délelőtt gyere, mert akkor dolgozom. Gyere ebédre, mert az az idő úgysem fordítható másra, mint könnyed baráti beszélgetésre és csevegésre.” S milyen igaza volt. Nem kellett se a délelőtti munka, se a délutáni pihenés idejét megkurtítani.

Csodálatos volt, ahogy az egyébként elég sokféle testi bajjal és lelki kinnal meggyötört ember mennyire tudott vigyázni arra, amit a nála egészségesebbnek látszó

többiek oly mértéktelenül pocskoltak: a munkaidejére. Szinte imperátori kérlelhetetlenséggel védte, sokszor a maga testi szükségleteinek (séta, fürdőzés) rovására is. Ezek voltak a legszentebb órák számára: a szelleme működtetésére szánt idő, melyet kurtítás nélkül betartott. Noha soha nem állított fel merev szabályokat, ahogy ezt Németh tette, vagy vett fel külön szokásokat, ahogy a napok és éjszakák rendjét megváltoztató Déry.

De nem csodálkozunk a természetében fogant aszkézisen akkor, ha meggondoljuk, hogy mennyiségre és minőségre is mekkora életművet alkotott.

Az élelmezés gondjaival kevesebbet törődött. Igaz, Flóra a hétvégén ellátta annyi jóval, ami a hét közepéig kitartott. Néhány perc elegendő volt az ebéd felmelegítéséhez, s ha nem volt ilyen, beérte hidegen fogyasztható hússal, sajttal, tojással, gyümölcssel. Vendéglőbe ritkán ment, inkább csak akkor, ha vendége volt, akit illet odavinnie. Előfordult, hogy kirándulásaink közben nálunk érte az ebédidő. Ilyenkor szívesen evett velünk, többnyire egyszerű ételeket: krumplipaprikást, túrós csuszát, lekváros tésztát, valamilyen húsból készült pörköltet, vagy dödöllét, ezt a Dunántúl egyes vidékein kedvelt ételt, melyet a Vas megyéből származó feleségem ugyanúgy szeretett, mint a Tolna megyei Gyula. Tiszta szívből örvendezett, legalábbis így mutatta, hogy végre ilyen egyszerű ételeket ehet. Mindig mindenből púpos tányért vett. Lehet, hogy ez csupán udvariasság volt felénk, vagyis inkább a feleségem felé, aki bátorításra szorult; oly sokszor elmondta neki kedvesen, hogy végül el is kellett hinnie: „Pannika, ne féljen ezektől a híres emberektől. Több tanulnivalójuk van azoknak magától, mint magának tőlük, higgye el. Az a természetesség, amivel maga megszólal, a hangjából kicsendülő őszinteség sokkalta nagyobb méltóság, mint a szalonokban elhangzó sima, de hamis bókók és ravasz hízelkedések.”

Feleségem, aki – velem együtt – csak most, s éppen Illyés Gyula biztatására kóstolt bele a környéken élő neves művészcsaládokkal való érintkezés etikettjébe – mert azért volt valami ilyesmi –, rászorult erre a biztatásra. Tán mert egyedül Gyulától kapott ilyeneket, tán mert maga is urasági majorban nőtt fel, valamennyi nálunk megfordult híresség közül Illyés társaságát fogadta a legszívesebben. Vele mindjárt egyenrangú embernek érezte magát, minek következtében valóságos gyógykezelés lett, ha Illyés átjött hozzánk valamiért.

Mi itt Pécselyen abban az időben a mainál is sokkal szerényebb körülmények között éltünk. Volt ugyan saját gépkocsim, de a ház, amelyben a nemespécselyi falurész közepén éltünk, régi parasztház volt, fürdőszoba nélkül. Mennyezete mestergerendás volt, ablakai kicsinyek. Két, komfort nélküli szobából állt ez a lakás, melyet egy keskeny előszoba kötött össze és egy konyha választott ketté. Szerettük ezt a lakást, nem azért, mert igénytelenek voltunk, hiszen rend és tisztaság nehezebb körülmények közt is megteremthető, kivált az asszony szorgos munkájával. Itt voltunk fiatalok, itt voltak kicsinyek a gyermekeink.

Gyula is szerette az öreg lakásunkat, mégis szívből örvendezett, amikor megtudta, hogy újat, nagyobbat, modernebbet épít nekünk a község. Mindent alaposan megnézett az új házban, és elégedetten állapította meg, hogy megfelelőt kaptunk. Különösen a nappali szobánk elé épített veranda nyerte el tetszését, melynek zárt üvegterében még februárban is tartózkodhattunk, persze napsütéses időben. Ingujiban ebédeltünk odabenn, miközben az ereszről jégcsapok csüngtek a földig, s körülöttünk az egész tájat vastagon fedte a hólepel. Angliában láttam ilyen remek építményeket – dicsérte ötletünket Gyula, mintha valami remekművet alkottunk volna. Feleségem gúnyos mosollyal tiltakozott. Látná csak a meleg nyári napok idején! Olykor ötven-ötvenöt fokot is mérünk, s

nemcsak hogy a benne lévő bútoraink száradnak ki, de átszivárog a hőség az egész lakásba. Hiába védekezünk sötétítéssel és szellőztetéssel. Gyula fejcsóválva hallgatott. Kár, vagy talán jobb, hogy nem tudott szolgálni valamilyen megoldást adó hasznos ötlettel.

Egy másik tetszését kiváltó dolog az volt, hogy verandánk meszelt falára vas szerszámokat aggattam díszül. A dörgicsei kovácsnál csináltattam vaskos, nagy fejű kovácsszegeket, s ezeket a falba vertem. Erre mindenféle kovács készítette szerszámot, eszközöket aggattam: vaskörzőket, fogókat, vésőket, jégpatkókat, akópálcát, miegyebet. Valami különös rajzolatot adott az a sok fura szerszám a fehér falon. Oly látványt nyújtott, hogy minden látogató megállt előtte. Illyés különösen kedvelte ezt a falat. Valahányszor eljött, megállt előtte, és elgyönyörködött a szerszámokban. Őt nemcsak a látvány egésze fogta meg, hanem a részletekben is elmerült. Egy-egy szerszámot kézbe vett, próbálgatta fogását. Olykor felém fordulva kérdezte, tudom-e a nevét, hasznát. Ha nem tudtam egész pontosan, elmagyarázta. A tárgy nevének eredetéről is beszélt.

Számára a legkedvesebb ezek közül a szerszámok közül egy ösztöke, vagy ahogy az itteniek nevezik, „isztike” nevű eszköz volt. Ezt a vasdarabot mindig levette, nézegette, szemével, kezével simogatta. Olyannyira ragaszkodott hozzá, hogy neki ajándékoztam. Találtam másikat, s a helyébe tettem. S amikor újra eljött, azt is levette, megsimogatta. Azt hiszem, négy-öt ilyen tárggyal ajándékoztam meg. Nem sajnáltam. Nem sok ennél értékesebb tárgyat vitt magával haza, s őrzött féltő gonddal, mint ezeket az ösztöke-isztikéket. Amit szeretett, azokhoz utánozhatatlan ragaszkodással tudott kedves lenni. Nem csak tárgyakhoz, emberekhez is. Levélbeli bizonyítékát őrzöm ennek is. 1964-ben hirtelen megbetegedtem, méghozzá elég súlyosan. S váratlanul. Vesém, májam, szívem, idegeim egyik

napról a másikra felmondták a szolgálatot. Kórházba kerültem, majd idehaza kellett feküdjek. Illyés, amikor a bajomról értesült, azonnal írt egy levelet, s a rá annyira jellemző okosság mellé a gyöngédség szavait is odatette:

„Akiért ennyien aggódnak s akit annyian gyógyítanak, annak szinte megéri egy kis betegség. Tegnap Liptákéknál az egész szoba feléd árasztotta szeretetét. Magam elhatároztam, ezúttal én látogatlak meg benzinerővel, vagyis saját járó eszközömmel, de Flóra letiltott a nagy forgalom miatt. Vedd hát látogatásnak ezt a néhány sort őszinte jókívánságainkkal.”

Közérzetem javulására, s egészségem helyreállítására kedvezőbben hatott ez a néhány soros levél, mint a belém erőltetett pirulák.

Gyula benzineréjű járműve egy Dongó segédmotorral hajtott kerékpár volt. Nem csodálom Flórát, hogy megtiltotta az ezzel való hozzánk látogatást. Nem csak azért, mert nehezen dolgozott a motor: prüszkölt, megállt, nem akart újra gyújtani. Gazdája hiába bütykölte vagy tolt a Bors úr szereldéjébe. Végre aztán belátta, hogy nem érdemes tovább vesződni vele. Valamikor a hatvanas évek közepén Gyuri fiamnak ajándékozta, hadd szerelgesse, szedje szét, gyakorolhatja magát a motorjavításban – biztatta a tízesztendőös gyereket. Én inkább szerettem volna félretenni, megőrizni valahogy ezt a becses férfiút szállító gépezetet, de fiam kíváncsiságával nem lehetett bírni. Barátjával darabokra szedték a motort, s persze összerakni soha nem tudták már. Később a nyeret szerelték le, majd a csengőt, s egyebeket, végül nem maradt más, csak a puszta váz. Ez még fenn van a padláson, ha néha arra járok, kegyelettel pillantok rá, nincs szívem a hulladék közé dobni.

Flóra joggal féltette Gyulát, nemcsak azért, mert a nyári forgalom mindegyre veszedelmesebb helyzeteket teremtett a Balaton-parti közlekedésben. Illyésnek nem,

vagy alig volt veszélyérzete. Erről is el kell mondjak valamit, bár törvénybe ütköző dolog volt. De megtörtént, s hogy a költő jellemének sokoldalúságát érthetővé tegyem, elmondom mégis.

Egy csendes téli napon kedvünk támadt Hévízre látogatni, az akkor már ott üdülő Liptákékhoz. Jókedvűen szálltunk kocsiba, s érkeztünk meg. Néhány órai beszélgetés után visszafordultunk. Hazafelé, Keszthelyt elhagyva, valahol Győrök táján Gyula azzal a váratlan kéréssel fordult felém, hogy engedjem vezetni. Olyan keményen és határozottan kérte, hogy szinte parancs volt ez, mint óhaj. „Vezettél már?” – kérdeztem mégis aggódva. „Előbb ültem volánál, mint te – felelte. – Tolnában a bátyám kocsiját vezettem nem egyszer. Éppen azt akarom kipróbálni, hogy vajon elfeledheti-e az ilyesmit az ember” – mondta.

Nos, ha vezettél, akkor vezess! – gondoltam, nem látva további értelmét az ellenkezésnek. Azt ugyan tudtam, hogy jogosítványa nincs, de forgalom alig volt az utakon, biciklisek, gyalogosok sem közlekedtek ebben a hidegben. Mégis aggódtam, féltem, miközben helyet cseréltünk, s vártam, hogy mi lesz. Szabályosan indított, kapcsolt és gázt adott. Kissé túl magabiztos volt, lehet azért, hogy megnyugtasson. Ügyesen kormányzott, a sebességmérőre viszont nem figyelt. Pedig egyre feljebb kúszott a mutató, homlokráncoló figyelmeztetésemre csak legyintett: „Mitől félsz, nem látod, ura vagyok a gépezetnek!”

Baj nélkül vezette haza a kocsit, mégis megkönnyebültem. Felfrissülve szállt ki az ülésről, én viszont izzadtan, éveket öregedve. Nehéz órát éltem át. Mi lett volna, ha elgázol valakit? Vagy egy fának hajt, és mindketten odaveszünk? Nekem nevetlen gyermekeim voltak, rá pedig mint apára nézett fel ekkor már az írók nem is egy nemzedéke.

Soha máskor nem tett próbát efféle könnyelműséggel. Vajon akkor miért, miféle lelki okok kiváltotta kény-

szer következtében cselekedte ezt? Nem beszéltünk erről később sem. De ahogy visszagondolok: azokban a hetekben, hónapokban halt meg Camus, a nagy francia író, gépkocsibaleset következtében. A Sorsot próbálta megkísérteni a költő, tán azért, hogy együttérzését, háláját a nagy francia író iránt méltóképp kifejezze?

Meglehet, tévedek, és semmi köze nincs Camus halálának Ilyés akkori könnyelműségéhez. Akkor miért, miféle motiváció követtette el ezt a szokatlan, rá annyira nem jellemző, értelmetlen kísérletet? Sajnálom, hogy sok esztendő múltán sem kérdeztem meg ezt tőle.

Volt könnyelmű máskor is, pusztán önmagával szemben. Nem olyasmire gondolok – amiért Németh László is megrotta –, hogy beült primitív fogorvosi székembe, s fogat húzatott velem. Betegségét sem vette mindig komolyan. Tudta, hogy orvos vagyok, de mint doktort betegsége idején is alig vett igénybe, s nem azért, mert más orvoshoz nagyobb bizodalma lett volna. Egyik levelében így ír: „Lenn vagyok betegen, egy jó hét múlva talán legyűröm a bajt, akkor látogass meg.” Mintha egyes-egyedül rá tartozna, maga akar leszámolni a rá törő testi vagy lelki rosszal. A barát jöjjön akkor, amikor túl lesz ezen. Más egyéb ügyeiben is zárkózott volt. Csak akkor árult el valamit bajából, ha úgy látta, nélkülözhetetlen mások segítsége.

Megvetette a konvenciókat, a legtöbb szokás alól kibújt. Kivéve, ha ezzel megsértett volna másokat. Az évfordulókat, név- és születésnapokat, ünnepnap gratulációkat szándékosan elhagyta, elfelejtette. Mégis őrzök néhány üdvözlőkártyát (karácsonyit és újévit) tőle, amelyeket mind a hatvanas években írt. Nem is tudom, mi készítette akkor erre.

Külhoni útjairól szívesebben küldött képeslapokat, írt üdvözeteket. Nem sokszor, mert ritkán tudták rávenni, hogy útra keljen. Igazán szívesen talán csak Francia-

SZÁRKÓ DARABJA A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁGI
TEMLOM PORTÁLJÁBÓL, 1150–1170 KÖRÜL

SzIKM, archívum

országba ment, mert oda félig hazament. De ha máshova hívták, sokáig ellenkezett, habozott, kifogásokat keresett. Ha célnak, küldetésnek érezte az utat, mégiscsak útra kelt. Repülőgéppel akkor sem örömet. Firenzéből, Párizsból, Londonból, Oslóból, Tbiliszből és Bledből kapunk képeslapot, melyekre olykor bővebben is írt, nemcsak egyszerű üdvözlötet.

Ismétlem: Franciaországba készült a legszívesebben. Fiatalsága legszebb éveivel – vissza. Frankomán volt, amit nem lehet rossz néven venni tőle. Hiszen természetes volt ez az elfogultság. Ő sem vetette a szememre soha az olaszokhoz fűződő rokonszenvenet, mely – lévén anyám olasz születésű – ugyancsak természetes vonzalom volt.

Nem elfogult volt ő a franciák iránt, hanem félig-meddig maga is francia. Láttam beszélgetni, eszmét cserélni francia vendégeivel. Úgy társalgott velük, mint aki nemcsak a nyelvüket és szokásaikat sajátította el tökéletesen, hanem a sokat emlegetett büszkeségüket, gőgjüket is átveszi, vállalja, méghozzá tréfásan-komolyan; azt is magyarra fordítva, a magunk nemzeti büszkeségét, s annak komolyságát éreztetve velük. „Ti, buta franciák” – szokta kezdeni: ti műveletlen barbár gallok, hogyan is érthetnétek meg a más szemszögből barbárnak ítélni, de Illyés szájából mindig kifinomultnak érzett (nem csak mondott) honi szokásainkat.

A többi latin nemzetet is kedvelte, kevésbé az angolszászokat, legkevésbé a németeket. A német irodalom befogadása elől mintha szántszándékkal zárkózott volna el szinte teljesen. Az 1965-ben közreadott fordításkötetben a teljes német irodalmat egyetlen vers, Vogelweide egy költeménye képviseli. A tizenhat évvel későbbi *Összes fordítások* kötetben még három vers van a németek között: Goethe: *Wanderlied*, Hölderlin: *Az élet fele útján* és egy von Eichendorfftól való tizenkét soros, jelentéktele-

nebb. Mindössze hetvenhárom sor a német költészetből. Mi ez? Érdektelenség? Nem hiszem. Sokkal inkább szándékos visszacsapás, kuruckodó tiszteletlenség, „csak-azértis” semmibevevés. A műfordításban *A nyitott ajtó* mellett bezárt kapu maradt számára a német irodalom. Sokan felrótták ezt életében is neki, én itt csak azért említem, hogy karakterének megértéséhez közelebb jussak.

Franciákon kívül a kis nemzetek voltak az igazán kedvencei, különösen azok, akik, hozzánk hasonlóan, oly hosszú időn át a folytonos elnyomás ellen küzdöttek. Így fordult a történelem által elnyomott, megsemmisített nemzetek küzdelméhez, ahogy a *Tiszták* című drámában tette.

Emlékszem azért arra is, hogy egyszer-egyszer, kivált élete utolsó évtizedeiben a német irodalom nagyságát is dicsérően említette. Tán fordított is volna többet a németektől, de ekkor már másra tartalékoltá erejét.

Pedig nem volt németellenes. *A magyarok pusztulása* című írásában még 1933-ban azt vallotta: „Nem a németek gyarapodása, hanem a magyarok pusztulása nyugtalanít... A magyarok megmentésére indult mozgalom semmiképpen sem irányulhat a törekvő és szaporodó hazai németek ellen, akikkel különben a magyarság mind a mai napig a legnagyobb egyetértésben élt.”

Az ott leírtaknak politikai gyökerei voltak. Hiszen nemzetet, népet kellett félteni a pángermán törekvésekkel szemben. Miután ez a fenyegetettség megszűnt, feljűk is fordult volna már. S hogy ezt mégsem tette teljes lélekkel, annak valami mélyebb, pszichéjében rejlő gyökerei voltak. Emiatt nyilatkozott sokszor ellenszenvvel Goethérol, Thomas Mannról is.

Tanúja voltam egy emlékezetes jelenetnek, és egy ezzel kapcsolatban kerekedett parázs vitának. A pontos esztendőre nem emlékszem már. Megkért, hogy vigyem el Szigligetre, Lukács Györgyöt kívánta ott felkeresni. Meg is találtuk, s a baráti tisztelgő látogatás hamarosan

szóváltássá fajult. Nem új keletű volt köztük ez a per, a régi folytatása, hisz Németh László értékelésén keletkezett újra. Lukács és a jelen lévő Horváth (azt hiszem, Zoltán) lekicsinylően nyilatkozott Németh tehetségéről, nem csak – ami kevéssé volt számára is bántó – az ideológust, hanem a regény- és esszéíró is ócsárolva benne. Gyula ingerülten kelt Németh László védelmére, indulattal állította, hogy regényíróként sokkal nagyobb a „ti Thomas Mannotoknál”, a Lukács által olyan sokra tartott Bálint György pedig inasként is kicsi hozzá képest.

Lukács sem hagyta magát. Érvek és ellenérvek következtek. Már-már szinte gorombaságba menő keménységgel. Elhűlve hallgattam a hosszú, negyedóránál is tovább tartó polémiát, amely persze teljesen eredménytelenül végződött. Ki-ki maradt a maga álláspontjánál. Itt éltem át és láttam, hogy mennyire igaz, hogy nem két, hanem több tábora is van a magyar irodalomnak. S ha egy nyelven beszéltek is, nem közös mércével mértek.

Végül barátságosan váltak el egymástól, s ez is érthető, hisz más területen harcostársak voltak. Hazafelé a kocsiban megkérdeztem Gyulát: csakugyan olyan jelentéktelen írónak tartja Thomas Mannt, vagy csupán a vita kedvéért vélekedett így? „Én Németh Lászlót tartom körünk legnagyobb európai írójának és gondolkodójának” – szögezte le határozottan Illyés.

Ritkán láttam olvasni, de német szerzőtől való könyvet még fordításban sem láttam soha a kezében. Pedig szerettem volna, ha más népek írói-költői mellett Hölderlint, Rilket, Traklot vagy más németet is dicsérve emleget olykor. Tán a merev rendszereket, a skatulyázó látásmódot nem szerette a németeknél, a tekintélytiszteletet, mely alól a legnagyobbak, Goethe sem volt kivétel. Illyés lázadó lélek volt, született anarchista. Mosolygó merénylő, ahogy magát egyik versében nevezte. Intellektuális el-

méje nem tűrt parancsokat, csak a maga által megszabott fegyelmet viselte el. Már diákként is lázadó volt, iskoláit sem szerette. Tanárainak többségét sem. Gimnáziumi tanulóként ismerte már Babitsot, de megszeretni csak később tudta, mikor már társ, és nem tanár volt többé.

Nem elég jellemzésül annyit írni, hogy szabadon gondolkodó volt. Ő a szabad cselekvés híve maradt mindig. De nem a magányosság volt az ideálja, hanem a köz javára történő beavatkozás. Ha kellett, másokkal együtt, ha nem ment másképp, egyedül emelt szót, kért változtatást másokért. Így írhatta meg a zsarnokság félelmetes korszakában a zsarnokság ellen szóló hosszú, felemelő versét, amely szinte litániaszerű ima és tiltakozás. Ezért fakadt ki publicisztikai írásaiban vagy drámákban, versekben a napjainkban újra népeket szorító, gyűrűbe fogó nemzeti elnyomtatás jelei ellen. Hányszor hallottam őt ezek miatt is indulatos szavakra fakadni, elvörösödni vagy elsápadni, betegszékében, öreg korában is! Flóra és Ika nem győzték óvni az efféle „inzultusoktól”. Többször is elmondta, hogy az elnyomottak miatt él. Azért, hogy felemelhesse értük másokénál messzebb hangzó szavát.

Míg a test bajait mindenki (család, orvos, barátai) előtt is titkolni igyekezett, annál nyíltabban adta jelét lelki gyötrelmeinek, ahogy ő nevezte, depressziójának. A hatvanas évek elején panaszkodott nekem először, akkor még ritkán, később egyre gyakrabban. Sokszor töprengtem azon, hogy a sikerekben gazdag, csodálatosan termékeny életet megélt és önmagát – ahogy pszichológusok mondják – szinte teljesen megvalósítani tudó embernél miért támadnak ilyen lelki bajok? Mi hozta létre ezeket az olykor kevésbé, máskor egészen súlyos tüneteket? Fő táplálék az öregedés, az elmúlástól való iszonyat és félelem volt. Ahogy napjai fogyatkoztak, testi bajai egyre nyomasztóbbá váltak, úgy tudatosodott benne, hogy egyszer csak, nem is olyan távoli jövőben mindennek vége lesz.

„Kháron ladikja nem akkor indul velünk” – írta egy sokszor idézett versében, még a hatvanas évek elején. Tán akkor még maga is csak félig érezte az elmúlás szelét – tanú erre egész időskori költészete: központi eleme lett lírájának ez a félelem.

De voltak még más, nem kevésbé vastag gyökerei is ennek a depressziónak. Ifjúkorának naiv hite, éltető sugara, a Szabadság, a teljes, mindenre terjedő szabadság eljövetele egyre inkább illúzióknak tűnt. A világra új és új válságok formájában derűsebb nappalok helyett sötét éjszakák borultak. Új gazdasági válságok, újabb politikai kényszerek szorításai. Mikor fogunk megszabadulni végre minden zsarnokságtól, kiszolgáltatottságtól?

Nemegyszer kétségbeesetten nézett, néztünk a jövőbe. A hetvenes évek közepén, amikor még lejárt néha Tihanyba, néhányszor hosszú estéket töltöttem vele. Vigyázva egészségére, a Pestre utazott feleség kérésére náluk is aludtam. Megvacsoráztunk, aztán a kandalló melletti karosszékekbe telepedtünk. Hallgatva néztük a tüzet, a felizzó, majd lassan hamvadni kezdő lángokat. Fáradt volt, rendszerint keveset beszélt. Inkább csak akkor, ha valahonnan valami kedvező jelet remélt kapni, a világ sorsának megjavulását, akkor szinte semmi egyéb nem érdekelt már.

Ha nem volt remény ilyesmire, fájdalmas arccal, szomorú tekintettel, hallgatagon ült a tűz mellett, mint akinek fáj az élet, fáj a világ. Nem byroni, nem romantikus színezetű fájdalom volt az övé, hiszen nagyon is megfogható, konkrét gyökerei voltak. Mindannyiunkban támad ilyesmi, hiszen egy fenyegetett, végveszedelembé dőlhető világ katlanában élünk. Kozmikus méretű katasztrófára számíthatunk, csoda, ha az emberiség legjobb gondolkodóinak a rettegése is jó előre kozmikus méretűvé vált?

Illyés a hatvanas évek végén megírta már *Az Éden elvesztése* című oratóriumában ezt a rettegéssel ránk váró

tragédiát. De már az ötvenes években pesszimistává vált a költészete. Akkori kritikusan támadták is őt ezért. Pedig történelmi léptékben ő bizakodó, optimista volt a társadalmi haladást illetően.

Tette ezt olyan világban, ahol a parasztság mint osztály megszűnőben volt már. Pedig – s talán ez volt depressziójának harmadik gyökere – ő ennek az osztálynak volt szószólója, ebben a környezetben nőtt fel, ezekért az emberekért küzdött és harcolt. Míg lehetett, parasztpárti volt. Azok igazát, érdekeit védte. Ha kellett, a munkásosztállyal szemben is. Ez is letagadhatatlan tény. De az is, hogy belátta: a parasztságnak mint osztálynak lassan vagy gyorsan, de gyökeresen át kell alakulnia, esetleg el is kell tűnnie. Milyen lesz, milyen lehet a parasztság helyébe lépő osztály? Mennyivel lehet könnyebb az élete, mint a régieknek, mennyivel lesz szabadabb, értelmesebb emberi lét? – ez foglalkoztatta, érdekelte, izgatta képzeletét igazán.

Nem csak figyelemmel olvasta az itt élő emberekről szóló szociográfiai írásaimat, de igen gyakran érdeklődött sorsuk alakulásáról is. Minden jelnek örült, ami arra mutatott, hogy a parasztból nem vezett ki az életkedv, az élni akarás. Megmosolyogta, amikor elmeséltem, hogy a felsődörgicsei téesz parasztjai hogy járnak túl a vezetőség eszén. Minden terményüket szétosztják, és otthon nevelnek tehenet, disznót, majorságot. Az év végi zárszámadáskor látszólag ők a legszegényebbek, ténylegesen azonban kétszer, háromszor többet kerestek, mint a többiek.

De örült minden új háznak, kikövezett utcának, új villanyoszlopoknak. A nyomorúság rossz szigetei eltávolításának is. Ez mutatja, hogy mennyire nem volt romantikus az ő parasztszemlélete. Ha egy igazán művelt, az értelmiségi ember műveltségi szintjére jutott parasztemberrel találkozott, annak örült, és nem annak, ha valamilyen hátramaradott, múlt századi figurát láthatott. Külö-

nösen a hetvenes évektől kezdve vehette észre nálunk a fejlődést, a gyarapodás jeleit.

A falun élő kétkeziek életének megkönnyebbedése örömmel töltötte el a szívét. Én, aki nála kritikusabb szemmel néztem a változásokat, akkor már nem vitáztam vele. Mit is vethettem volna fel ellene? Legfeljebb azt, hogy az értelmiségieknek és a gyerekeiknek kevésbé rózsás a helyzetük.

Ki is volt ő? Foglalkozását tekintve értelmiségi, de valójában mindig parasztnak vallotta magát. Az igazi paraszttal azonban úgy viselkedett, mintha általuk kirabolni való úr volna. Tihanyi szőlőjüket odavaló parasztcsalád művelte. Tanúja voltam párszor a velük való elszámolásnak: mintha csak élvezte volna, engedte, hogy túljárjanak az eszén. Valahogy úgy, ahogy azt egy harmincas években megírt eposzban leírta, tanított nekik.

Nyár derekán már nemigen maradt kínálni való saját bora. Micsoda jó bora volt pedig, és milyen jó idők voltak, mikor a bor és némi pálinka volt az igazán hatásos gyógyszer a depresszió ellen! Na de hazudnék, ha azt mondanám, hogy az ivást alkalmazta a leghatásosabban. Igazán hasznos szer számára a munka volt. Szőlőt kapálni nemigen láttam, de kaszálni, fát ültetni, kivágni, még nehezebb munkákat végezni igen. Súlyos kövekből lépcsőt csinált, teraszt bővített. Az ahhoz való követ én szereztem neki a pécselyi bányából és szállítottam le. A lerakásban is segíthettem, azt megengedte, de kikövezni már nem segíthettem. Ez szakmunka volt, amit nagy gyönyörűséggel csinált. Pompásan, hiszen a nagy gondal összeillesztett és kiékelte kövek ma is tartanak, s talpazatul szolgálnak a teraszra helyezett heverőszékeknek, asztaloknak, egybeknek.

Erős és vidám akkor volt, amikor fizikai munkát végzett. Igaz, ilyenkor kicsit több alkoholt fogyasztott, de

ittasnak nem láttam soha. A pálinkát az egyik pécselyi gazdánál vette, s külön élvezettel figyelte, hogy ez az igencsak jómódú zsigori ember hogyan méri át az ötliteresből az ő ötliteresébe az italt.

Ezekben az években egyre szomorúbb, az emberiségből kiábrándult arcú költő örökítődött meg. Egyre magasodó híre, sikere nem vigasztalta, noha nem vetette meg ezt sem. Különösen örült színpadon szerzett babérajainak. Tán azért írt ennyi színpadi művet élete alkonyán. Hogy ezeket újraélhesse. Néhányszor jelen voltam, láttam ezt: a színpadi fellépés előtti izgalmat, készülődést. Utoljára a nyolcvanadik születésnapja alkalmából láttam színpadi szerepléshez készülődni. Számomra kellemetlen emlék, bár ne történt volna meg! Amire egyébként soha máskor nem volt példa, akkor szinte szándékosan megbántott, mert ingerült volt és fáradt. Én pedig nem is hozzá mentem, hanem, az egyik vidéki irodalmi folyóirat szerkesztőinek kérésére, Flórához. Flóra ugyanis egy kéziratot tett félre részükre, abba a kiadandó ünnepi számba, amelyből már csupán csak az Illyés-írások hiányoztak.

Nem találta a félretett csomót. Kapkodva keresni kezdte, amit Gyula rögtön észrevett: „Mi az már megint? – fakadt ki, majd nekem támadt: Már te sem hagysz békén minket?!“ Elsápadtam, és tüstént felálltam. „Máris megyek” – hebegtem. „Isten veled!” – nyújtotta kezét, szinte kiutasítva. Mai napig restellem, hogy akaratom ellenére terhére voltam az ezekben a napokban agyonterhelt, beteg embernek.

Átmentem a szomszéd lakásba, hogy Ikától és Gyuszitól elköszönjek, Flóra ájtott utánam, és mint jó feleséghez illik, mentegetni kezdte Gyula viselkedését. Én kérek elnézést maguktól – mondtam, hogy megnyugtassam, s kértém, hogy menjen vissza hozzá. Nagy szomorúság lenne, ha végzetessé válna ez a sok ünneplés.

Szerencsére Gyula még valahogy bírta. Szilveszterkor – mesélték – Németh Elláéknál még jól érezte magát, azt követően még egyszer láttam őt a József-hegyi lakásukban. Nagyon szomorú volt és meggyötört, mintha már csak félig tartozna ide hozzánk.

A kórházban fekvő beteget már nem tudtam meglátogatni. Telefonon érdeklődtem a családtól többször is, mert hallottam, hogy nagybeteg. Igen-igen gyöngé, mondta Flóra pár nappal halála előtt, de maga azért menjen be hozzá.

Nem értem oda. Jobb így, belátom. Hiszen a haladkló, a halál útjára készülő ember már nem az többé, aki volt, viruló életerejében, elszántságában. Most gyöngesség, megadás, alázat, kiszolgáltatottság, tehetetlenség, csupa-csupa olyasmi, ami soha nem akart lenni ez az elszánt, mindennel szembeszegülő, dacos, szabadságot szenvedélyesen szerető, minden kényszert, zsarnokságot türelmetlenül üldöző emberi agy, vagy lélek. Mert nem csak költészetében, mindennapjaiban is ilyen volt ez az ember mindenkor.

Róla szóló emlékezéseimet legillőbben talán a költőről írott egyik versem felidézésével fejezhetem be.

A verset a nyolcvanadik születésnapja alkalmából írtam. Időben benyújtottam az egyik fővárosi lap szerkesztőségében, de a szerkesztő – egyébként barátom – nem tartotta méltónak a megjelentetésre. Vigaszomra szolgált, hogy azóta a vers a magyarok lakta fél világot bejárta és itthon is megjelent, nem is egy helyen. De akkor csupán a kéziratot tudtam átadni egy borítékban az asztalára. Jelenlétemben nem olvasta el. Utána feleségemmel átmentünk Ellához, Németh László özvegyéhez. Alig telepedtünk le, csengett a telefon. Gyula engem keresett. Meghatottan köszönte meg (üzente Flóra által, mivel neki ekkor már gyöngé volt a hallása), hogy mennyire a szíve közepébe találtam a verssel.

Illyés Gyula köszöntője

A 80 esztendőős Illyés Gyula
tovább köszönti a sokkal öregebb
magyar nemzetet, s a még korosabb
magyar népet és nyelvet.

Beszélg, legpontosabban
legszebben szóló magyar!
Gondolkozó széked körül
tízmillióan állunk idebenn
s ötmillióan kívül a falakon
túl a kerítéseken, még szomszjasabban.

Lélegzetünket visszafojtjuk
leintjük a belebeszélőket
ráripakodunk az ágálókra
elébe tesszük a Csöndet... ime.

Hát ne szakítsd félbe a mondatot.
Mondd újra, megint ismét, még tovább.
Ajándékozz meg minket nehéz
de törekeny és tiszta szavakkal.
Maga felé fordítja a tekintetet
nem vakon kényszerít engedelmességre
a Költészet látóvá teszi a vakot is
Légy boldog! Élj soká!...Élj soká! Légy boldog!
Magyar...Ország...Nép...Nemzet...Nyelv...Haza.

(1984)

BODOSI GYÖRGY

ESZTÉTIKAI KULTÚRÁK KRITIKUS KORONATANÚJA

150 éve született Justh Zsigmond

2. rész

Műtermek, szobrok, festmények

A mikor Ady Endre Párizsban tartózkodott, mindig nagyon sokat jelentett számára Auguste Rodin. Nem magának az élő művésznek a közelsége, hanem az „élet szobrának”, azaz *A gondolkodó* (1880) látványának élménye (1904). Justh Zsigmond számára hasonló élményt jelentett egy orosz szobrász: Mark Matvejevics Antokolszkij. Az az ember, aki Justh szemében „igaz és őszinte”; s akinek vonzerejét magánlevelének egy mondata hitelesíti. „Sokat vagyok a nagy orosz szobrással Antokolszkijjal, s ez hiszem, a lehető legjobb hatással van reám” – írta 1888. február 10-én Reviczky Gyulának. A vonzódás szeretetté fokozódva, kölcsönösnek bizonyult. „Ne feledje soha, hogy a családomhoz tartozik” – mondta Antokolszkij a búcsúzódó Justhnak május 29-én.

Antokolszkij, a magánember tehát nagyon sokat jelentett a mi – művészeti értelemben mondén – hőszünknek; de ettől természetesen elválaszthatatlanul a művészember, a műterem és a művek varázslatos világa is. A műterem, ahol Justh rendszeresen megfordult; február 11-én Sarah Bernhardt társaságában is. A nagy színésznő izgalomig, sőt borzongásig fokozódó megigézettsége, majd menekülésszerű távozása drámaian igazolt vissza valami igen tanulságosat. Nevezetesen azt, hogy a szugesztív, szcenikusan sűrűsödő plasztikai kompozíciók

kontrasztokba feszülő, már-már kísérteties világa milyen megrendítő hatást képes gyakorolni egy érzékeny lelki alkatra. Különösen egy tragikára, aki magamagát is viszontláthatta *Ophélie* szobrában. Antokolszkij műtermének fény-árnyék viszonyaiban „mintha mind e szobrok megmozdultak volna, s mind elmondva az eszmét, amelyet kifejeznek, felénk közelednének, mind, mind”.

Melyek azok az „egymásnak feszülő kontrasztok”, amelyek két részre osztják, vagy inkább kétpólusúvá teszik Antokolszkij képzőművészetét? Az egyik oszlopba írandó a realizmus, a lehetséges és természetes, a primitívség és az egyszerűség (a szó kora reneszánsz, tehát Raffaello előtti értelmében) – a másik oszlopba viszont a miszticizmus, a lehetetlen és a természetfölötti, a túltrafináltság és a bonyolultság (a szónak századvégi, dekadens jelentésében). S mindezt még megtetézi a sok Krisztus és ördög: az utóbbiak között a híres *Mefisztóval*. Modelljéül mindazok Justh Zsigmondot mondták (az érintett cáfolata ellenére), akik a szobrot és az íróit is ismerték.

A tematikai törésvonal az oroszok és az európaiak között mutatkozik. Az előbbieket egyrészt cárok (*Rettegett Iván, I. Péter*), másrészt művészek (*Turgenyev, Sztaszov*); az utóbbiak jórészt gondolkodók (*Szókratész, Spinoza*). Antokolszkij ars poeticája szerint meg kell örökítenie „az eszme mártírjait, az emberiség barátait, a jobb jövő harcosait”. Ez volt ő, a 19. század orosz szobrászatának legkiemelkedőbb mestere; akinek művészete Justh szerint (egy héttel a közös atelier-vizit előtt) olyannyira analóg a nagy Sarah színpadi játékával. Ezt ma már nehéz megítélni; de az elmondható, hogy Antokolszkij munkássága – az orosz nemzeti történelemhez és kultúrához kötődő fele bizonyosan – rokonságban áll a peredvizsnyikek és Repin fémjelezte orosz festők mozgalmával. (Ehhez képest Antokolszkij nagyobb elismerést érdemelne: akkoriban a hazája, manapság a nagyvilág részéről.)

Ezt az esztétikai rokonságot az is alátámasztja, hogy mind a Vándorkiállítási Társaság, mind Antokolszkij az akadémikus képzőművészet alternatív útjain járnak. Az ízlésítélet felől ez úgy igazolódott vissza, hogy Antokolszkij Stróbl Alajos Arany-emlékművének terveit – amikor Justh február 12-én megmutatta neki – „banális, érdektelen dolognak tartja”. Mivel a szoborcsoport 1893 óta – természetesen egyre értékesebb monumentumként – a Nemzeti Múzeum előtt áll, esztétikai látókörünket szélesítheti, ha hozzávesszük Justh észrevételét a stílárís ellentmondásról. „Valóban nékem is kimondhatatlanul furcsának tűnik fel ez a barokk stílben tartott Arany. Ha van a világon stílus egyéniségével ellenkező, úgy ez mindenestre a barokk.” (Stróbl ellenpontját egyébként Zala György „eredeti és határozott” tehetségében látta; de már itthon, 1889. április 3-án.) Volt azonban egy orosz akadémikus festőművész is, akivel Justh Párizsban kapcsolatba került. Ő a világjáró: Indiában, Bulgáriában, a Távól-Keleten háborús kalandokat, élményeket és témákat közelről kereső Vasziliz Vasziljevics Verescsagin. „Érdekes, nagyszabású – vezércikkek. Nem e nagyszabású képeit szeretem legjobban, sokkal jobban érdekel egy-egy látott, egy-egy megérezett kis tájkép, genre vagy arckép minden dörgedelmes hangú tendenciózus képnél” – állapította meg munkáiról 1888. április 10-én.

A francia festészet nagy mesterei közül nem egyszerűen a legnagyobb, hanem gyakorlatilag a kizárólagos érdemi figyelmet egyetlen művésznek szentelte Justh. Ez az alkotó Gustave Moreau. Amikor a második alkalommal, március 25-én a Louvre-ban járt, akkor megdicsérte ugyan Delacroix két festményét (*Önarckép*, *Dante bárkája*) – Chassériau mellett ő a másik művész, aki nagy hatást tett Moreau-ra –, de nem tetszett neki Odillon Redon tárlata, és Puvis de Chavannes piktúrája sem („dekadens, aki primitívnek tettei magát”). Ez azért érdekes, mert a

ANJOU SISAKDÍSZ A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTSÁGI
TEMPLOM ANJOU-SÍRKÁPOLNÁJÁBÓL

SzIKM, archívum

programszerű szimbolisták – Moreau mellett – Redont is előkészítőjükként tisztelték; Puvis de Chavannes pedig nem véletlenül tartozott már Rómában Moreau baráti társaságához.

Március 21-én történt, hogy Justh fölkereste Moreau műtermét, amely már akkor valamiféle megelőlegezett emlékmúzeumként funkcionált. A mester még tíz évet élt ezután, de már két éve befejezte a nyilvános szereplést, viszont előtte állt tanári korszaka. „Minden összefolyt előttem, alig szóltam, annyira megrázott e kép bámulatos színhatása, s kivált festőjének titokzatos egyénisége, amely a képből beszélt. Ez Phaëton szekerét ábrázolja” – kezdi esti naplójegyzetét Justh. A legmegragadóbb élmény azonban a *Salome látomása*, amely – Huysmans dekadens regényhőiséhez hasonlóan – a legrészletesebb élményleírásra készítette. A mintaszerű beszámoló a kép megpillantásával kezdődik – végül egy időben (Leonardo) és térben (Sarah) merészen kiszélesedő asszociációval fejeződik be.

„Ott függnek egymás mellett a bámulatos fantáziák, s hatásuk alatt az ember messze-messze száll e minden mesterkéltége dacára egyszerű légkörből, s a Lehetetlen kék légkörébe jut, az álmoknak abba a világába – amelybe *szabad* szemmel nem látott még soha senki. Ott van a híres *Salome víziója*, amely tán mesterműve a nagy festőnek. Salome épp elvégezte táncát, ruhái leváltak temetőről, jóformán csak ékkövek fődik kéjt, mámort lehelő meztelen testét, s egyszerre csak aranyfénytől környezve megjelenik Keresztelő Szent János vértől csepegő levágott feje, irtóztató foltot vetve a színektől, ékkövektől ragyogó háttérre. De e véres látományt csak Salome látja, ki meghajolva, megrettent testtel mintegy védekezve a vízió ellen, megkövülve áll meg egy helyen. A háttérben Heródes, ki megy, s a hóhér, ki mereven áll felemelt bárdjával, ezek egyike sem lát semmit a Salome lelkében visszatükröződő képből.”

„Soha még ilyen színpompát vízfestményei nem fejtettek ki, India egész színgazdagságát rálehelte e képre. Mindegyik szín külön kiválik, s mindegyik ritka, nem egyszerű, s nem közönséges szín. Salome testén az ékkövek ragyogása csak kiemeli testének fékvesztetten érzékies idomait, amelyekből a világrendítő hisztérikus asszony egész bódító, mérgező, veszedelmes, páratlan egyénisége beszél. S e test érzékiesen színgazdag háttérre, amelyből mindent eltompítva Szent János véres árnya emelkedik ki – mindez egyetlen a maga nemében, s valóban jellemzi azon évtizedeket, amelyek létrehozták. A festő Leonardo da Vincire emlékeztet az alakok megfestésében, s a színezés szempontjából van valami a primitívekből is benne, de a légkör, amelyet képei árasztanak, s a világnézet is, amelyet oly páratlanul fejeznek ki – a modernizmus Sarah Bernhardt skáláját érték el a festészetben.”

Hippolyte Taine és Joris-Karl Huysmans, Sarah Bernhardt és Mark Antokolszkij – a maguk területén olyan páratlan hírességei Párizsnak, akiknél Justh gyakori és szívesen látott vendég volt az 1888-as esztendő első öt hónapjában. Ám ez a névsor még azzal a Munkácsy Mihállyal teljes, akinek szalonja és műterme – a maga sajátosan ellentmondásos módján – valamennyire a szülőföldet: szűkebb hazáját és a nemzetét is emlékeztében tartotta. Először: milyen volt Munkácsy mint magánember? Justh megfigyeléseinek egyike megértésből, elfogadásból és tiszteletből tevődik össze: „jó, kedélyes férfi, semmi briliáns tulajdon. Érdekes hallgatás.” Aztán kibukik a kritika és az otthoniaknak üzenő ironia is; amit megerősít, hogy Munkácsyt – mint már korábban láttuk – Liszt Ferencsel ellenpontozza. „Magyarul elfelejtett, s franciául nem tanult meg. Ez utóbbi lacune-je (hiányossága – É. Cs.) meg fütyülése (*Magasan száll a daru* stb.) teszi őt a legnagyobb hazafivá.”

Ezt írta Justh január 27-én, de Munkácsy fütyölgésére február 1-jén is visszatért. „Ha fütyül (ti. magyar nótákat – É. Cs.), akkor érzem meg leginkább egyéniségét, amely komor, nagyszabású, de filozofikus nervózus mélység nélkül.” Még fontosabb azonban, hogy milyen volt Munkácsy, a művész. Jellemzésével Justh is küszködik, mint mindazok a művészettörténészek, akik minél több ellentétes jellegű művét akarják egybefoglalni. Munkácsyban bizonyára meglátható a megkésett barokk és a megelőlegezett expresszivitás; a plebejusság, az „allegro barbaro” szenvedélye és a nagyúri, dekoratív elegancia; az érzelmesség és a hatásvadászat. „Primitív ember, két-három századdal van elkésve, s ezért hatott itt annyira. Művei megleptek, mert a spanyolok korából valók anélkül, hogy azok modorát tökéletesen átvette volna. Van műveiben valami, ami egészen új, s ezért nem ebből a korszakból való, s ezzel hat.”

Justh január 8-án följegyezte, hogy Antokolszkij „Munkácsy képei között szintén a *Milton* előttieket szereti legjobban.” S valóban azok a legmagyarabbak; azok miatt, azokon keresztül lehetett volna kíváncsi Európa Magyarországra. Azok okán mondható, hogy Munkácsy a magyar Courbet, s egyben több is, másabb is nála. A korai, az 1878 előtti Munkácsy komorabb és következetesebb, mint Courbet, nélkülözve annak föl-fölbukkanó kedélyességeit és könnyelműségeit. Mert miket is festett Munkácsy a *Milton* (1878), vagy még inkább 1874-ben megkötött házassága előtt? Olyan képek születtek, mint a *Síralomház* (1870) és a *Tépéscsinálók* (1871), a *Köpülő asszony* és a *Rőzsehordó nő* (mindkettő 1873), valamint a *Kukoricás*, a *Poros út* és a *Zálogház* 1874-ből.

A *Milton* után Munkácsy műtermében az ő vásznain is „megfeszítettett” Krisztus (*Golgotha*, 1883), megörökítettett az idős *Liszt* (1886) és ugyanabban az esztendőben „meghalt” *Mozart* stb. – mígnem megkapta a magyar

állam millenniumi megrendelését is. Megszületett tehát a *Honfoglalás* (1893); az utolsó Munkácsy-kompozíció, amelyet Justh még Párizsban látott, mielőtt Cannes-ba utazott volna. Az a híres történelmi festményünk, amelyet az Országház Munkácsy-termében hosszú évtizedek során államférfiak, diplomataik, politikusok légiónyi serege látott és lát a mai napig. A kép felületes ránézésre igen hatásos; de ha közelebbről megnézzük-megnézhetjük, akkor elgondolkozhatunk Justh kifogásain (miközben szívesebben magasztalta volna).

Az 1893. november 11-én Feszty Árpádnénak írott sorai ráadásul – vagy vigasztalásul – nemzeti önismertünk aspektusából is tanulságosak. „Tudja-e, hogy láttam, mielőtt Párizsból elmentem volna, Munkácsy képét. Nagyon rossz. De nemcsak relatíve az ő hírnevéhez, de általán véve akárki csinálta volna, rossz kép. Nyugtalan (egy nyugpont nincs az egész képen), tónusa hamis, diszharmonikusak a színei, s a magyar vezérek úgy viselik magukat Árpád mögött, mint t – – s iskolásgyerekek. Hol van a magyar veleszületett dignitása? Ezek a vezérek, kik egy ily fontos momentumban ujjal mutogatják egymásnak a túloldal látnivalóit, kik rugdalóznak, nevetségesek, groteszkek és semmiképp sem magyarok. Különben egy igazi magyar vagy szláv típus nincs a képen. A lovakat cirkusz lovak után csinálta. S a kép színeinek egy része atelier, másik plein air világításban van festve. Mondhatom, hogy elszomorított.”

Munkácsyval egyazon esztendőben, 1844-ben született Mészöly Géza; de ő sok évvel korábban, már 1887-ben elhunyt. A *Balatoni halásztanya* festője művészi értékű vázlatainak budapesti kiállítására 1889. március 30-án Justh Zsigmond is ellátogatott. Amit a tárlaton tapasztalt, annak egyszerre jelentkeztek művészetpolitikai és esztétikai tanulságai. „Jellemző a magyar művészi viszonyokra, hogy e kiállításon a kormány nem talált érdemesebb dolgot

megvételre, mint egy szarkát – egy piciny, elég jól festett vázlatocskát. ... Pedig 2000 Ft-ért 15-20 olyan vázlatot lehetett volna megvenni, hogy összecsoportosítva a Magyar Nemzeti Múzeum egyik örökbecsű gyűjteményét képezte volna. Mert e vázlatok Mészöly legjobb dolgai, közvetlenség, minden stilizáció nélküli igazság (mily ritka manapság ez!), mély érzés jellemzik e kis mesterműveket.”

Justh már párizsi naplójában rögzítette, hogy a két legjelesebb kortárs magyar festőművésznek Mednyánszky Lászlót és Feszty Árpádot tartja (mellesleg mindkettőjükhöz rokoni vagy baráti szálak fűzték). Mednyánszky egyik unokatestvére volt, aki az ő szemében „a modern Szókratész”, „a legmélyebb magyar művész” és „egyike a legzseniálisabb különcöknek”. Így méltatta Justh „a jó Medit” 1889. május 7-én, akinek mélyen a lelkébe látott. „Milyen ürrel van ez az ember szemben! Pedig egy egész világot elárasztó érzéssel van tele a szíve. Egyike azoknak, kik valóban rá vannak a művészetre szorulva!” – jellemezte 1889. április 10-én.

Míg Mészöly a tájkép, addig Mednyánszky a portré kiemelkedő mestere a magyar művészetben. Az is május 7-én történt, amikor a modell átváltozott befogadóvá. „Belépve műtermébe, meglepetve látom, hogy a régi arckép mellett egy újabbat festett rólam, amely éppen olyan nagyságú, de még mélyebb hangulatú. Az első portrén őszi tájkép a háttér. Ez a képe tavaszi hangulat, virágos fák hajlanak fejem fölé, az estalkony utolsó sugara megvilágítja a fehér virágokat meg homlokomat és egyik kezemet. Virágtenger, amely a ködbe vész, előtérben pedig én magam sötét ruhában magamba mélyedve, egyedül. [...] Mednyánszky megértett, megérezett, visszaadott. Azt hiszem, e két arckép meg fog maradni, még akkor is, midőn már a festő és modellje megtalálta nyugtát.”

Azzal a művésszel, aki tanulmányunkban befejezésül szerepel, visszakanyarodunk Justhnak a Jókai-házzal

fenntartott jó kapcsolatához. Ő Feszty Árpád, akit a *Hazai napló*ban 1889. március 21-én rajzolt meg. „Mednyánszky tigriskének nevezte el – s valóban a tigrisre emlékeztet leginkább. Szenvedélyes, tüzes, s amellet lágy, bársonyisimáságú mozdulatok. Optimista, dacára, hogy agyon akarta magát vagy tíz esztendeje löni. Csak a napfényt *akarja* meglátni. Harmonikus ember, kinek nem szabad diszharmonióba jutni, mert ez még művészetét is tönkre tenné. Most boldog – s így sokat fest. Különben nagy érzéke van a dramatikus iránt. Hangulat kevesebb képeiben. Szinte al fresco legjobb, így kevésbé élesek tónusai. Mióta Jókai Róza férje, sokat beszél a modernizmusról és – a divatra is kezd adni. Sőt! még a zenét is szereti. Azelőtt a zongorával el lehetett kergetni, csakis a cigányokat tűrte.”

Feszty Jókai javaslatára – számos festőkollégája, köztük Mednyánszky közreműködésével – 1892-től 1894-ig alkotta meg *A magyarok bejövetele* című körképet. Ez a történelmi panoráma 1945-ig a fővárosban, az utóbbi időben viszont fölújítva Ópusztaszeren teszi országszerte ismertté Feszty nevét. „Gyönyörű, sokkal felette annak, mit vártam” – nyilvánította ki meglepetését és csodálatát Justh, Feszty Árpádnénak (Jókai Rózának) 1894. augusztus 3-án írt levelében.

Számos szereplőjű és igen színes az a szellemi-esztétikai panoptikum, amelynek figuráihoz Justh naplóiból, leveleiből kiindulva közel kerülhettünk. Csak a legnagyobb és leggyakoribb neveket újból főlemlítve: Balzac és Stendhal, Maupassant és Huysmans, Dickens és Turgenyev, Jókai és Reviczky; Shakespeare és ifjabb Dumas, Sarah Bernhardt és Jászai Mari; Wagner és Liszt, Mahler és Hubay; Antokolszkij és Moreau, Munkácsy és Mednyánszky fémjelzik ezt a rendszerezett művelődéstörténeti kincseskamrát. Mivel jelen tanulmányomat szervesen

egészíti ki, itt említtem meg, hogy Maupassant személye köré csoportosítva korábban már közzétettem egy olyan összefoglaló jellegű írást, amely Justh számos kortársával kapcsolatos. A címe: *Maupassant másfél évtizede. Párhuzamok és kereszteződések a francia kultúra történetében, 1880–1893* (*Zempléni Múzsza*, 2005/4.).

A művészeti ágakon kívül több olyan témához is adalékokat kínál Justh, amelyek helyet kaphatnak más tanulmányokban vagy könyvekben. Ilyen az ember- és önismeret, a vallás vagy a zsidóság természete, a művészek személyisége és az alkotás, az esztétika és a kritika problémái (ahol tehát Taine az etalon!), végül a városok világa és a cigányzene mint szükséges szórakozás stb.

„Láttam sokat, újat alig fogok már láthatni” – írta Justh legutolsó ismert levelében, 1894 októberében. „Mint minden emlékezés, korszerű atmoszférát idéző írás: búcsú valamitől, ami nem lesz többé, és amiben volt sok szép is.” Ez a megállapítás viszont már 1978-ból való, Márai Sándor naplójából, miután befejezte a Kozocsa-féle Justh-kötet elolvasását. Igen, Justh Zsigmond rövid, de mozgalmas életében valóban sok újat és szépet látott, halott, olvasott. Ez ennek az egésznek egyszerre általánosan érvényes és személyes esszenciája.

ÉLES CSABA

APÁM EMLÉKÉRE

(Várnagy László pszichológus, 1915–1996)

6. rész

Biztonság

Az ember szervezete már nem tudja követni az általa alakított közeg gyorsuló növekedését: gyorsabban változtat, mint ahogy változni képes. Ez önpusztító fáziseltolódás! Okainak fenntartása bűn, hiba. Ebben részes minden emberi erőrendszer, mely meghatározó: politika, gazdaság, tudomány, művészet. Most kellene világos távlatokat látni, létgazdálkodási módszereket kidolgozni a világban. Az univerzumhoz való erőviszonyunk ellenére saját viszonyunk erőmennyisége sosem válhat semmivé. Ez a tény figyelmeztető, számon kérhető. A magunkkal szemben érzett számonkérhetősegeket titkoljuk mások előtt. Miért? Születéskor kapott energiánkat őrizzük, védjük, gyarapítjuk. Mindez mások terhelésével, mások útjában történhet csak. A terheléseket mindenki csak akkor vállalja, ha haszonnal jár. Akiknél nem így van, azok elgázolandók!

Látni – nem – mérés

Látni: lét-összérzékeléssel summázni. Hogyan lehetséges az, hogy az ember ellát minden halálig, miközben önpusztító tevékenységét fejlődésnek minősíti? Vakság és süket-ség, történeti méreteken! Csak vakmerően lehet egyetemes emberi távlatokban látni. Közösségivé csak olyan mértékben lehet alakítani az egyént, amilyen mértékben ez az alakítás visszacsatolja az érdek-kielégíthetősegeket a

legkisebb csoportra is. A szabadság: távlat-tágító látás lenne, a szükségszerűségek tudata, az egy okra sűrités tudata.

Távlatlátás

Megdöböntő gondolat a látásnak, mint a távlatiság alapjának tárgyias értelmezése. A legszellemibb látás, a gondolkodás, a biológiai szemmel való látást redukálva, osztott erő-mozgássá egyszerűsödött. Pozitív-negatív entrópia, melyben a forma-létezés a kétirányú mozgás dinamikus egyensúlyával a pozitív entrópia felé irányul. Bármilyen létezés formatartás, bizonyos változások megőrzésével, megvédésével. Össz-érzékelésünk értelmében látásunk önfenntartó funkció, lényünk határain belül és kívül tárgyiasult eszközeink rendszereivel. A glóbusz jövő-sokkját csökkenteni kellene!

Egyidejűség

Az emberek úgy beszélnek, írnak, intézkednek, mintha pillanatnyi dolgaiknak semmi köze nem lenne a mindenség dolgaihoz, vagy mintha pillanatnyi dolguk maga a mindenség volna. Mit tegyen az az ember, aki a távlatokat is és a jelent is érzékeli? Össz-érzékel, azonos időben érzékeli a múltat és a jövőt. Aggódik, mert tudja, hogy minél nagyobb a távlat, annál kisebb az egyed, annál jobban csökken boldogsága, biztonsága.

Ember-központúság, objektíven

Az emberiség felkészületlen az emberfogalom megalkotására, mégis meg kell próbálnia. 1. Nincs olyan irányultságunk, mely mindenek feletti lenne, csak érzéletes, konkrét, személyes irányultságok léteznek. 2. Az hat ránk a legmisztikusabban ember-történetünkben,

aminek realitásként kellett volna léteznie minden tér-idő nagyságrendben, mennyiségi-minőségi viszonylatban. 3. Aki a realitás irrealitásait boncolgatja, arra bukás vár. 4. A sikeres tudomány kikerüli a legsúlyosabb kérdésekre adandó válaszokat: mi az ember, mi a viszony ember és tudomány között, hányféle viszonyról lehet beszélni elméletben, hányféle viszony szerint lehet cselekedni, hol vannak azok a kritikus pontok, melyeken túllépni már tilos, mert akkor emberellenes lesz a tudomány. 5. A dialektika iszonyatos törvényszerűsége szerint már most is emberellenes a tudomány, pedig emberszolgálatra alkottuk. 6. A tudomány képes volt minden elméletét valóra váltani, ezért történetiségen kívülinek képzelte magát, öröknek és változatlanoknak, mint egy új isten. 7. Egy új vallásosság irrealitásába csapott át a tudomány, az egyetemes történetiség erő-hatásait nem vette figyelembe. 8. Az emberen kívüliség, az emberfölöttiség, az embernélküliség, az embertől független objektivitás és tárgyilagosság, az alanyiség likvidálása a lényeg-felejtés miatt jött létre. 9. Ördögi kör, ha a „Mindent az emberért!” felszólítással kiszorítjuk az emberit.

Emberfogalom

Az ember kiszolgáltatott, gyenge, mulandó lény. Születése pillanatában ordít, majd tudatosan benne gyengesége. A gyengeség tudatosulásának fokozódásával nő az emberben a félelem, és a gyűlölet minden gyengítővel szemben, akik-amik erőkészletét gyorsulva fogyasztják. A gyengeség utálata a legkorábbi jelenségek egyike minden emberben. Védekezés ez az erősebbekkel szemben, akik még sebezhetőbbé, gyengébbé akarnak tenni minket, mint amilyenek vagyunk. Ezen az alapon máris megírható az emberiség története. Az ember egy életerőt kereső, erőgyarapító, erőt megtartó-megvédő lény. Változtatja

célját, útját, eszméit, eszközeit, de az életerőt szegényítőket nem szereti. Az életet nem lehet halállal etetni.

Meghatározások

A filozófia és a természettudomány különbözőképpen határozta meg az emberi természetet. Az idealista elképzelések az ember lényegét egy természettől elszakított, isteni vonásokkal felruházott lélekben látták, a materialisták az embert természeti lénynek, a természet részének gondolták. Az idealisták szerint az ember legfőbb megkülönböztetője a gondolkodás, melyet természetfeletti jelenségnek tartanak. Hegel az ember és az állat különbségét abban jelölte meg, hogy az ember gondolkodik, gondolatait beszédben juttatja kifejezésre, és a természetfeletti áthatja minden érzését, törekvését, megfigyelését. A korai materialisták az embert mechanizmusnak látták, mely az állattól csak abban különbözik, hogy szervezete bonyolultabb. Később kiderült, hogy az ember sajátos természetét nem lehet azonosítani sem a tudattal, sem az érzékekkel. Darwin óta tudjuk, hogy az ember a szerves lét folyamatának bizonyos szakaszában jött létre. A szerves fejlődés az eszközök által történeti fejlődéssé alakult. A természetes kiválasztódás átadja helyét a társadalmi törvényszerűségeknek. A történeti fejlődés átformálja a természeti folyamatokat, és az ember szükségleteit is. Megszületnek a társadalmi és erkölcsi szükségletek, melyekhez hasonlót nem találunk a természetben. Ami az emberben sajátosan emberi, az a történések változásainak eredménye. Sajnos, az emberi faj a legkegyetlenebb lett minden élőlény között. A tudomány vizsgálja a meztelen majom szexuális és társadalmi életét, táplálkozási szokásait. Máig nem tudjuk, hogy az agresszivitás velünk született vagy sem. A dualisták, akik a társadalmi tényezők mellett a természetieket is figyelembe veszik,

az embert passzív, mechanikus lénynek tekintik. Úgy látszik, hogy az autonóm, szabad ember eszméje veszélyes mindenki számára! Úgy látszik, hogy a magasabb rendű mozgásformák sajátosságait nem lehet úgy megismerni, hogy alacsonyabb rendű mozgásformákra redukáljuk.

Önértés

A semmi: az ember-mivolt önértő képtelensége. A minden is az értés hiánya, ha nem tesszük élhetővé. A mindent és a semmit egyidejűségben kell felfognunk, így szinte isteni képességűvé válhatunk. Ez a képesség mindenkiében él, de tudatossá kell tenni és erővé kell alakítani. Ezt az erőt mindenüvé magunkkal vihetjük, hiszen bennünk a mindenség.

Az ember tér-idő-erő nagyságrendje

Az ember térben, időben, különböző erők rendjében érzékeli magát és a világot. A lét: erő-univerzum, felfoghatatlanságát végtelenjellel egyszerűsítjük. Ezt a végtelent ismeretekkel szűkítjük, hogy élhetővé tegyük. A megismerés: megkülönböztetés, megnevezésekkel. A jelek eligazítóak, de ha jelrengeteggé válnak az emberrengetegben, akkor újból végtelenné válnak. A folyamatok visszafordíthatatlanok, csak lassíthatók, ezért vigyáznunk kell a még vállalható terhelődéseinkre.

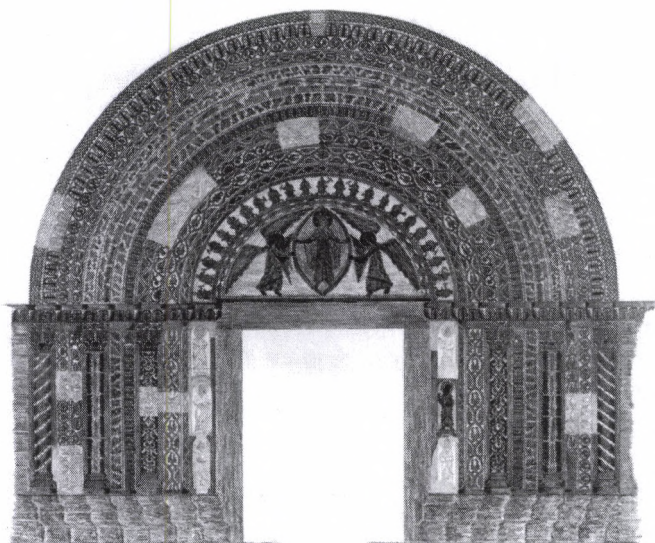
Fogalmak kölcsönhatása

Minden lélegzetvétellel változtatjuk a világot és magunkat. Bármennyire ismeretlen a mindenség erőfölénye a mi erőinkkel szemben, mégis függünk tőle. Ugyanakkor szabadságaink pokollá tehetik életünket, lehetőségeinknek végtelen variációival. Determináltságunk nem any-

nyira problematikus. Minden és mindenki döntéseket követel tőlünk, ez a legnagyobb teher. Döntés előli menekülésünk, kényelem-imádatunk és szolgáló hajlamunk hatalom-isteneket teremt. A hitbe menekülés a döntés elhárítása. A diktatúra minden fajtája döntés elől való menekülés, a pusztá erőfölény alapján. Az emberfogalom: döntésfolyamatok terméke, dialektikusan determinált szabadságunk szülötte. Ember-történetünk: térben és időben különböző önfogalmaink erőjátéka.

Emberérdek

Nehéz megítélni ember-történetünket egy objektíven emberérdekű vonatkoztatási rendszer nélkül. Tud a világ az alapvető pozitív–negatív tendenciákról: az eltárgyasulásról, a gyorsulásról, a terhelődés kétélű mozgásformáiról, de nem kezeli válságként. Minden átfordulhat önmaga ellentétébe, ez a tudatosodás irgalmatlansága. Minél messzebbre látunk, annál jobban csökken biztonságérzetünk, mert a tudás-darabok mennyiségének növekedésével a teljesség-érzet minősége csökken. Mégis, milyen mértékben lehetne az irgalmatlan viszonylagosságot emberérdekvé tenni? Egy ember egyetlen mocnása is erő, bár nem mérhető, mint a pillangószárny rebbenése. Ember-történetünkkel foglalkozni csak elvont módon lehetséges, különben átláthatatlan. A mennyiségileg elgondolhatatlan mindenségről azt mondom: univerzum. A pontokból vonal lesz, a vonalakból metszéspontok alakulnak, végül rendet teremtünk a világban. Egyre sűrítettebb minőségeket kell létrehozunk, ugyanakkor egyszerűsíteniük is kell a megsemmisítő sokaságot. Az emberérdekűség és az emberellenesség nem szimmetrikus dinamikájú lehetőség! A lehetőségek tágulásával az önellenesség is egyre nagyobb mértékű! Az ember többet lát, mint amennyit megélhet, ezért másokat előzve próbálja biztosítani jövőjét.

A PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM KAPUJÁNAK
REKONSTRUKCIÓJA, 1150–1170 KÖRÜL

Létünk meghatározóit vagy uraljuk, vagy átengedjük rajtunk kívüli erőknek. A lét biztosításának mértékei válnak leggyorsabban önpusztító erőkké, miközben egy kislány felfedezheti az altamirai festményeket, miközben egy egér leállíthatja a világ egyik legnagyobb elektromos művét, mert ott akar fészket rakni. Évezredekig uraltak minket álmok szülte látomások. A félelem és az örület többször okozott már világháborút, mert egyetlen ember döntése milliárdokat pusztíthat. Minden képtelenség léterőn belüli, a mindenség-történelemben részt vevő erő. Emberérvéséről csak akkor gondolkodhatunk, ha az érdek és ellenérdek fogalmát viszonylagosan kezeljük és kezeltetjük, ha egyértelmű számunkra, hogy az ember önmaga terméke is, ha biztonságunk biztosítása nem mértéktelen, ha lassítjuk és késleltetjük az elkerülhetetlen véget.

1% METAFIZIKA

Rovat Szabados György emlékére

Rónay György
Betlehem

Minden megíratott.
A próféták megmondtak mindent jóelőre.
De a te anyai szíved még mindig nem hagyott föl a reménnyel.

A te szíved még mindig várt valamit.
Egy rést az örök' Rendelésen,
amelyen a szeretet kionsonhat.

József már fáradt volt, ledőlt volna egy kapuboltba,
de te csak mentél házról házra, kapuról kapura,
és zörgetél és könyörögtél.

Nem magadért, hanem a Gyermekekért,
hogy ne fázzék, ne szúrja szalma gyöngé testét,
ahogy a próféták megírták.
Mert a te anyai szíved még mindig nem hagyott föl a reménnyel.
Hisz van-e telt pohár, melynek színén egy szírom el ne férne még?
Ház, hol egy terhes asszonynak ne jutna még hely?
Lobbant a lámpaláng, amint az érdes kéz kutatva föl-emelte:
„Hé, ki dörömböl itt! Takarodjatok, koldusok! Nem csárda ez!”

A tárt kapun kidőlt a jó meleg s a zsiros sülték jószaga.
S egy kard villant: sokféle martalóc bitangol szertesztét
ilyenkor,
s a bölcs polgár vigyáz a házra.

Betlehem bezárkózott, szíve kővé keményedett a félelemtől.
Mert azokban a napokban összeíratta a népét a Császár.
Elengedték a láncról a kutyákat, nagy szelindekek fut-
kostak a hóban,
dühösen szimatoltak, szűköltek mint a lelkiismeret.
Józsefnek fáj a lába, botjára támaszkodva baktatott
az érthetetlen éjszakában.

Az istálló felé, amely fölött már ott égett a Csillag.
A küszöbön megállt, hátrahőkölt a vastag trágyabúztól,
s tanácstalanul visszanezett.

Te már tudtad, hogy nincs segítség. Az emberek bezár-
ták szívüket,
a Szeretet hiába könyörög, nem talál rajta rést.
Fájdalmak Emberét hozod világra nyomban, fájdalmak
anyja vagy,
fájás nélkül szülő, amint a nyirkos szalmára lerogytál,
s öled végtelen távolából meghallottad a koldus Újszülött
didergő zokogását.

Jékely Zoltán
Az utolsó szó keresése

Ki mondja meg, hol van Atyánk, a Nap?
Mért hagyta cserben e rossz csillagot?

Most már mindnyájan elvesztünk a ködben,
órjási Franklin-expedíció:
megdermedt emberek, kutyák,
fogunkon káromló vicsorgás,
fagyott könnycseppek a szemhéjjakon.
Már csak néhány fénykép ha bizonyítja,
hogy nyár is volt a dermedt földtekén.
Emlékszel? Meztelen hevertél a fűvön,
semmi árnyék. Főbusz csókolta tested –
de megszalasztott egy futó vihar.
Sorsunk megérdemeltük:
akkor sem voltunk boldogok.

Ó, csak mégegyszer látnám a Napot!
Ó, hogy csókolnám árnyékodat is!

Szomszéd csillag vándora, idetévedt
idegen kutató! Pazar műszereiddel
emeld ki őt a romladék alól,
s vigyázva illeszd össze tagjait:
Az ő férfi párhajszoló reménye
legszebben benne testesült meg itt.
Mérd föl: mily lehetőség hullt a sárba
medencecsontja összetört ívén;
különös gondod legyen a hajára:
hányszor borult, arany sátor, fölém!
Tízmillió vad férfi ostromolta
s én annyi ellenében egyedül,

s mégsem esett a testén semmi csorba!
Vidd magaddal most legszebb kincsedül.

Tizenkét hónapig jártam nyomába,
fogadkoztam, majd ácsolok hajót,
azon menekítem az új világba,
s leszünk ivadékbő szigetlakók;
majd hátunk mögé kavicsot dobálva,
benépesítjük a holt földgolyót –
de álmaimban megrekedve, gyáva
hencegéssel készültem a halálba.

Szomszéd csillag vándora, idetévedt
idegen utazó! Pazar műszereiddel
rekonstruáld a végső perceket!
Attól fogva, hogy ég-föld hullni kezdett,
s leszakadt egymásról a kezek,
a csecsemő állatban lelt anyára,
virág nem nyílt több, tűz-víz összefolyt,
tél nyártól nem ismerszett, se kakasszó,
se kutyaugatás többé nem hallszott,
s az égen holtan lógott a szivárvány:
szégyelve, hogy még nem halott,
ki-ki emlékeibe fogózva
imbolygott sivatagban, tengeren.
A meztelenség már nem vala szégyen,
csak az élet, az élet volt gyalázat.

A testünkből fakadt új életek
visszabújtak szívünkbe s fájtak,
halott kis magzatok rugták szívünk!
Eltékozolt esztendőök, béna órák
kérték számon a kongó perceket;
sziklát morzsolt a kéz a kintől,
s már nem sajnáltuk a vércseppeket.

Sírva gyóntunk nagy kőnek, görbe fának
s ami még istenhez hasonlított;
nem oldozás kellett s nem bűnbocsánat:
sokmindent kellett újraélni ott.
S minden fonákját mutatta oda!
Számadoltattuk száraz csontjainkat,
s kudarcainknak vak hollóhada
tépett szárnyal körülöttünk keringett.

Szomszéd csillag vándora, idetévedt
idegen kutató! Pazar műszereiddel
rekonstruáld a végső percekét:

Mióta elidegenült e föld,
készülődünk a Nagy Cédrus felé,
mely szent gyümölcsét kínálton-kínálta;
üdvösségünk tán ott lógott a felhőn,
de még mohos törzséig sem jutottunk.
Messziről hallható volt éjszakánként:
boldogságában sír az üdvözült menet.

S hányszor rohantunk hívó templomokba!
Hány istenünk volt és hány templomunk!
Isten helyett szép szobrok arca gyúlt,
s beértük velük hideg kőre rogyva.

Világkörüli útra készülődünk,
dzsungeli város romja csábított
vagy egy magános kameruni pálma,
melyet gyermekkorunkban láttunk bélyegen.
Mezítláb kellett volna nekivágni,
vagy mint kalandszomjas hajósinas –
de visszatartott egy dívány, egy asztal,
vadás-könnyes szülőtekintetek,
hazánkká vált ország mostoha sorsa:
maradtunk s vártuk az ítéletet.

Látod-e szemünk horpadt üregében
a Látomást, amelynek rabja voltunk?
Fűrészd át koponyám, ott találd
kicsiny mását a homlokom mögött:
borostyánkőnek foglya, drága lepke,
már csak agyamban élt, a földről elveszett.

Állapítsd meg:
Ki mire tartogatta könnyét?
mért nem szakadt itt a könnyfergeteg?
Gonosz csillagoknak engesztelésül
sírásunk mért nem verte az eget?
Tezauráltunk szerelmet is, hiába,
és közbe, lám, mivé romolt a test!
Szívünk emeld ki s illeszd mérlegedre:
roppant fajsúlya megdöbbsent: mi ez?
Meteor nem sűrül félelmesebbre –
De főleg elszökött lelkünk keresd.

Hogy lelkünk is volt, nemcsak álmaink tudatták:
vagy nem hallottunk ébren szózatot?
Virrasztó éjjeken, ahányszor
nagy messzire hulltunk egymástól,
nem érkeztek összecsengő jajok?
Hát a távol haldoklók nem üzentek?
Rémült csengéssel, vitrinmélybe mentett
poros pohár kettébe sose hullt?
Halott kedves keze a homlokunkra
az éj óráiban sosem simult?...

Ha egy felhő-kóc csüng az ég falán,
ints utána: talán emberi lélek.

Világszél sepri az ember nyomát,
dűledék minden embertani korszak;

a tenger mélyén régi s új csaták
játékszerei egymáshoz kocódnak.
A kőbepréselt Legelső Madár
félszemmel néz a sirály tetemére,
melyet hozzáverdesnek vad habok,
s a tenger haltalan, mint az Első Napon.
A szírt fokán felhő-lélek kóvályog,
de nem lesz már belőle szűz eső,
úgy eltűnik a vak, csirátlan úrben,
mint templomboltban a fehér lehellet.

Világszél sepri a Föld felszínét.
Be mindegy már itt hatszázezer év!
A cromagnoni barlang törmelékét
ím kivetette magából a föld
s rút tömkelegben keveredik össze
Cluny templomi ablaküvegével.
Az emberlakta katlanok homályán
zúzott bálványok, megcsalt istenek
keresik egymás kőkezét vacogva,
hogy megmentsek teremtőjük: az embert.
Hol vannak már az árva földlakók?

Nincs meditáció, csak látomások.
Sírás sem volt a végső perceken.
Hét Angyal nélkül, Trombitaszó nélkül
rontattunk össze, mint a fazekas
edényei. Az agy gigászi tornán
bizonyította, hogy emlékezik
s titkokat fejt a szörnyű rianásban.
Tán az Ígét kereste, mely vala,
hogy azt kiáltsa végső szó jogán is –
Csak percek voltak akkor, nem napok.

Hol vagy, harangszóval bélelt vasárnap,
tisztaságit a váltott ruhán!
Az üdvnep-délelőtt gyermek-reménye
a mélabúba dőlő délután!
Hétfő – Hétfejű sárkánynak legelső
feje, melyet levágni oly nehéz,
hogy a többit utána szinte játék,
s fokozatosan könnyebbül a kéz,
s a többi négy s végül a drága szombat!
A szív megtelt, s megteltek a padok,
s az ember a boldogság álhitével
örömhajhász tömegbe olvadt –

Rovástalan zúg az idő a térben;
nincs több napóra s kalendárium.
Pedig voltak kedves naptáraink is,
melyeket újév hajnalán cseréltünk,
talán tízezer éve mindig így –
Keresd benne az utolsó rovást:
„Hamletet láttuk. Kész az új ruhám.” –
aztán néhány üres oldal után:
„Hasadj meg, Föld, keljete fel, halottak,
hogy mi menjünk be alája halottnak.”

1950. január

EPIZÓDOK AZ ANTALL-ÉVEKBŐL

A magyar közélet most végre méltó módon emlékezett meg Antall Józsefről. Halálának huszadik évfordulóján a *Magyar Szemle* – mint várható és elvárható volt – gazdag számmal idézte fel a személyt és a politikust, akinek az inspirációja és támogatása kellett az új lap-folyam létrejöttéhez. Az évforduló kapcsán jelent meg Osskó Judit interjúkötete (*Antall József. Kései memoár*. Corvina, Budapest, 2013). Nagy olvasói élményem lett a könyv; ahogy olvastam a miniszterelnök 1992 júniusa és 1993 májusa között adott interjút, az alig szerkesztett szöveg szinte megszólalt a fülemben Antall József hangján.

Valójában nem a könyvre reflektálok itt, és nem is elsősorban miniszterelnökünk személyéhez és munkásságához fűzök kommentárt, inkább azt a kavargó korszakot kívánom felidézni, amelybe erős fénnel világítottak be a nyilatkozó pontos mondatai. A korszak még közeli abban az értelemben, hogy következményeit érezzük, kulcsszereplői közül többen köztünk vannak. Másrészt viszont 1990 óta bizony sok idő telt el. Ez a negyed évszázad térségünk számára különösen gazdag volt eseményben, fejleményben, változásban. Iparágak születtek és szívódtak fel, városok emelkedtek fel és süllyedtek vissza, sőt, térségünkben egészen új államalakulatok is létrejöttek, a térképet újra kellett tanulnunk errefelé. Mintha kétannyi történt volna ez idő alatt, mint a megelőző negyedszázadban. Felidézni nem mindig könnyű a sok eseményt. Aki erről a korszakról olvas ma, hasznát venné bizonyos kommentárnak és némi kifejtésnek; ez a kötet csak a legszükségesebb jegyzeteket tartalmazza.

A fiatalok – ezt oktatóként sűrűn megtapasztalom – nemigen értik a közelmúltat. A felnőtt generációkhoz tartozók között pedig sokan mintha nem akarnák érteni a kort. Sőt, olyanokat is látok, akik azon munkálkodnának, hogy felszámolják vagy átköltseik a húsz évvel ezelőtti valóságot, akkori érzéseinket és törekvéseinket, legyen szó az európai értékekhez való visszatérésünkről, a csődbe ment társadalmi rendszer romjain

megvalósítandó nagy átrendezésről, a magánosításról és üzleti vállalkozásról, a polgári politikáról. Emberi vonás, hogy a sikerünk a miénk, a kudarcunk a másoké; ha valami nem megy jól, akkor nyilván mások korábban elrontották.

Téves helyzetelemzésre viszont lehetetlen célirányos tervet építeni. Jó lenne hát tisztábban látnunk a múlt dolgában. Az interjú formát öltő, tragikusan rövid memoár sok fontos múltbeli ügyre rávilágít, noha a műfajból adódóan a történész-politikus csak utal a körülményekre, viszonyokra és történésekre, amelyeket pedig ismernie kellene annak, aki érteni szeretné a velünk történeteket.

Ilyen maga a *kádári korszak*. Annak titkosrendőrségéről, megfigyelési és megfélemlítési módszereiről mára sokat lehetne tudni, ha ténylegesen foglalkoztatná az ügy a magyar társadalmat – de a jelek szerint nem nagyon. Legyinthehnénk: ez már a múlt, és az ilyen témák keveseket érdekelnek, mert vannak sokkal fontosabb dolgaink. Ám mondjuk a társadalom akkori és mai szellemi állapota, az *értelmiség értékrendje és beállítottsága* igenis stratégiai kihatású ügy világunkban, ahol az országok versenyképességének és fejlődőképességének kulcsfontosságú tényezőjeként tekintünk a humán tőkére. Antall József felidézi, hogy a kommunista rendszer miként próbált új értelmiséget teremteni munkás- és paraszti származású fiatalok látszólagos előnyben részesítésével; látszólagos volt a kedvezés, mert nem sarkallták őket igazi erőfeszítésre, és ezen az úton „gyakran a középszerűeket vagy a tehetségteleneket szabadították a társadalomra”. Bizony, óriási különbség van a tehetségek felemelése és a szellemi proletariátus felszaporítása között.

Ugyanakkor az egypartii rendszer alatt valóban kifejlődött egy új osztály (uralkodó „elit” vagy nomenklatura). Ez 1990-ben ugyan kiesett a politikai főhatalomból, de a gazdaságban és minden fontos társadalmi létszférában elszántan óvta elért pozícióit. Az 1980-as évek végére már sokan kitűnő kapcsolat alakítottak ki a nyugati üzleti körökkel. Mi, akik átéltük ezt a kort, érzékeltük a pozíció-átmentési folyamatot; sőt, azt gondoltam, hogy az eseményeket könyvből tanuló fiatal (már persze ha van ilyen könyv, és ha valóban érdekli a korszak a fiatal-ságot) logikai alapon meg is érti a nyugati kapcsolatrendszer kezdeti szakaszának ilyenén való alakulását.

Itt azonban nem egyszerű, praktikus összefüggésekről van szó. Ha a volt városi párttitkár egy OTP-fiók vezetője lesz, a pártállami titkosrendőrből nyugati cég magyarországi képviselője, az ide települő német vagy amerikai nagyvállalat a volt KISZ-titkárokból verbuválja első magyarországi menedzsmentjének a helyi tagjait, a kommunista ideológus nyugati egyetemen oktatja, elemzi és kommentálja a magyar viszonyokat – az bizony komoly politikai hatásokkal jár. Főként olyan időkben, amikor munkanélküliség és jövedelemcsökkenés fenyegeti – az átmenettel együtt járó krízisben elkerülhetetlenül – a társadalom tagjait. A pártállami nomenklatúrából kimaradó, a megvalósult szocializmus-hoz legfeljebb közömbösen viszonyuló, vagy akár azt lelkében ellenző nagy magyar többség hirtelen úgy érezhette, hogy a rezsim bukása után rosszul járt, miközben az új rendszerben még feljebb jutottak azok, akiknek addig is jól ment. A politikai hatalomra kerülő addigi ellenzék hamar megtapasztalta a társadalmi méretű csalódottságot, legfőképpen saját támogatói körében, ami – azon kívül, hogy frusztrálta a kormányzati szerepet vállalókat – fékezte az új viszonyok kialakítását és kialakulását.

Ezt a folyamatot tisztán látta Antall József. Mint ahogy azt is, hogy az 1960-as és 1970-es évekre fokozatosan eltűnt a régebbi középosztály, a későbbi generáció politikai érzésvilágát pedig meghatározta a „minket 1956 után cserbenhagytak” motívum. Innen is fakad az a különös jelenség (mármint a történelmi ismeretek nélkül idekerülő érdeklődő külföldi vagy a csekély tudással felnövekvő magyar fiatal számára különös képlet), hogy a kommunista ideológiát elutasító, polgárinak tekinthető körök egy fellángolást követően hamar „kiszereettek” a nyugati világból, amelynek értékeire viszont annál szívesebben hivatkoznak az állampárt utódjai és anyagi-szellemi örökösei.

Összekeveredik a jobb- és a baloldal; kusza és ingatag a Nyugat rendjének és értékeinek megítélése, gyengül a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia társadalmi támogatottsága; ezekben az ügyekben az azóta eltelt két évtized nem hozott tisztulást, sőt. Elég ma beletekinteni a magukat polgárinak és jobboldalinak nevező orgánumokba, és lajstromba szedni az Európáról és a nyugati kultúráról szóló híradásokat: négyötöde kritikai, fanyalgó vagy elutasító. Holott negyed évszázada a Nyugathoz akart visszatérni őszintén (de ismerethiányosan)

FEJEZETTÖREDÉK A 11. SZ. MÁSODIK FELÉBŐL
SzIKM, archívum

a magyar többség. A jobboldali média tulajdonképpen csak visszaigazolja azt, amit a társadalom zöme ma érez.

Ez a helyzetleírás azonban, noha valós, mégis igazságtalan. Mert tartalmi oka van annak, ha komoly méreteket ölt a közép-rétegekben a piac- és nyugatellenesség. Nem kell marxistának lenni ahhoz, ha a gazdasági alapokhoz nyúlunk vissza, amikor a „felépítmény” ügyeit akarjuk megérteni. Nos, a gazdasági, termelési viszonyok alakulása tényleg sokat megmagyaráz a szív és az értelem változásaiból. A magyar társadalom, csakúgy, mint a térség sok más országa, anyagi vonatkozások miatt (is) eltér a nyugati típusútól. Például a *pénzügyi megtakarítások*, a mobilizálható vagyonok dolgában. Antall József, aki gazdaságtörténeti stúdiumokat is folytatott, és nyitott szemmel figyelte a világot, világosan taglalta az összefüggéseket, amikor Anglia és más fejlett nyugati ország múltbeli fejlődési pályájával állította kontrasztba az európai periféria viszonyait. „Magyarországon – és a körülöttünk lévő országokban – az a probléma, hogy nincsenek

tartalékok, mert az emberek tartalékai elpusztultak” – írja. Ez pedig hiányzik a biztonságérzéshez: „máról holnapra élünk”. Őriási a kontraszt például az amerikai társadalomhoz képest: „Amikor azt halljuk, hogy egy amerikai értelmiséginek egy évig nincs állása, csodálkozunk, hogy továbbra is autóval jár, és nem esik kétségbe, mert most az egyik egyetemről elbocsátották. Reméli, hogy lesz másik állása” – olvashatjuk a harmadik interjújában.

A tartalékok hiánya minálunk sokat ront a mobilitáson, megnehezíti a gazdasági szerkezet modernizálását. Talán az eltelt idők során történt némi változás, hiszen éppen az 1990-es évek elejének megrázkódtatásai döbenthették rá a magyar társadalmat a pénzmegtakarítás fontosságára. De a tartalékképzés polgári erényei elég egyenetlenül oszlanak meg nálunk: a családok felének ma sincs pénzmegtakarítása. Bármi közbejön, már baj van, és ilyenkor az első reflex az államhoz való fordulás.

Amikor pedig az európai uniós tagság elnyerésének köszönhetően a viszonylag olcsó bankhitelek kínálata megjelent a fogyasztásra már annyira kiéhezett magyar társadalomban, fogyasztási mámor öntötte el társadalmunk egy részét. De nemcsak a pénzügyi megtakarítások hiánya és a pénzkultúra gyengesége különböztet meg minket a fejlett polgári világtól. Az államszocializmus ugyan gyorsan összedőlt, de az *államtól való függés kultúrája* nehezen akar elmúlni.

Tartós jelenség ez, akár az ország *külső eladósodottsága*. Érdekes arról olvasni, hogy a miniszterelnök miként látta az 1970-es évektől felgyülemlett adósságnak és a szocializmus bukásának összefüggését. Maga a hitelfelvétel önmagában nem tragikus – mondja Antall –, ám a Népköztársaság külső eladósodása mind az iparban, mind a mezőgazdaságban valójában bemerevítette a struktúrákat. „Tulajdonképpen a hitelezők ily módon hozzájárultak az olyan állapotok konzerválásához, amelyek a világ gazdaságban már nem állják meg a helyüket a mai körülmények között.”

Tartalékok hiánya, sőt eladósodás; etatista viselkedési minták továbbélése, nemzetközileg versenyképtelen vállalati és ágazati szerkezet: ezek így együtt tették a kezdetektől fogva annyira fájdalmasan nehézé az örökölt kusza rendszer megváltoztatását. Fontos lenne, ha az utókor tisztábban látna a *magyar reformkommunizmus* tényleges teljesítménye dolgában. Az ún. reformközgazdászok (már önmagában ez a fogalom zavar-

ba hozhat egy magyar fiataalt, hiszen nem tudja hova tenni a különös szókapcsolatot) igen büszkéek voltak egy időben a piacgazdaság és a népgazdasági tervezés összeházasításának magyar kísérletére. A külföldi percepció is egészében pozitív volt. Am a rendszer alapvető hatásközavarai és aránytalanságai fennmaradtak a rengeteg látszólagos reform ellenére. A szocializmus rendszere addig egzisztált, amíg a külső eladósodás és az infrastruktúra elhanyagolása révén a fogyasztási szintet meg lehetett őrizni. Az 1980-as évek végére viszont a szisztéma teljesen kimerítette lehetőségeit. Antall József szavaival: „Nyilvánvaló, hogy az egész átalakulásban a kormányzás békés átadása azért következett be, mert az úgynevezett reformkommunisták tisztában voltak vele, hogy nem tudják tovább folytatni.”

Felmerül akkor és azóta is, sőt ma talán még hangosabban: *kettős mércét* alkalmaz a Nyugat velünk szemben. Gyakran hallom, de nem mindig világos, hogy a „velünk szemben” vajon Magyarországra, vagy a polgári (jobb-) oldalra vonatkozik-e. A méltatlan bánásmód érzése olyan emóció, amelynek a megítélése nem a szakterületem, de az úgy valóban figyelmet érdemel. Hiszen magam is megtapasztalhattam, hogy az Antall-kormány működésére és általában a nem szocialista kormányok tevékenységére a nyugati média nagyobb fele hajlamos méltatlanul kritikusan, sőt gyakran ellenségesen tekinteni. Erről a jelenségről Antall József is szerzett keserű tapasztalatokat; e memoárban ugyan leginkább tárgyilagosan érinti a témát. Talán csak ott üt át az érzelem, amikor az Egyesült Államok elnökénél tett látogatását említi. Bush elnök (ma már így mondanánk: az idősebb Bush) a legmagasabb rangú fogadtatásban részesítette a magyar miniszterelnököt: a Fehér Házban 950 katona díszszemléjével fogadták, igénybe vehette az elnök személyes repülőgépet. „Ezt a magyar sajtó, a magyar tömegkommunikáció természetesen nem hozta le ilyen formában, nem adta vissza igazából. [...] diadalút is lehetett volna, ha nem velem történik, hanem mondjuk SZDSZ-kormány van Magyarországon. Annak nagyobb lett volna a sajtója. Nem keserűségből mondom, csak inkább a történetért.”

Nos, ennél súlyosabb és árthatmasabb médiatörténeteket is bőven ismerünk abból a korból és későbbből, itt azonban mást

is érdemes kiemelni. Hazánknak, meglehetősen, önmagában csekély a nemzetközi súlya, ha azonban a vezetőjének judíciumban megbíznak, tudását és politikai érzékét elismerik, akkor a magyar államférfi igenis tényezővé válhat a vezető hatalmak személyei előtt. A moszkvai puccs alatt Bush elnök kereste telefonon miniszterelnökünket, hogy véleményét kikérje az eseményekről. A jugoszláv válság dolgában is megkeresték a nyugati vezetők Antallt, mint mértékadó politikust.

Ezek az adalékok is fontosak annak megértéséhez, hogy nincs sok értelme általában a Nyugatról, a külföldről sommás véleményt alkotni. Nagy formátumú politikusokra igenis odafigyelnek a nyugati hatalmak vezetői. Azt is láthattuk, hogy a kemény érdekeltek és érdekütközések ellenére a szovjet/ orosz vezetéssel fennálló kapcsolatrendszerünk rendben volt. A magyar miniszterelnök határozott, de kiszámítható, udvarias fellépését igenis nagyra értékelték keleti partnereink. Magam is tanúsíthatom, hogy 1990. őszi moszkvai utam nem a politikai kapcsolatok bármilyen problémája, hanem a felbomlóban levő szovjet birodalom belső káosza miatt nem lehetett olyan eredményes, mint szeretnénk volna. Emlékszem, hogy a velem szemben ülő miniszter hol urazta, hol megszokásból elvtársozta a miniszterhelyetteseket; formátlan és kaotikus szovjet viszonyok léteztek akkor. Azokból azután még zavarosabb orosz (tatárföldi, kazah, csecsen stb.) viszonyok fejlődtek ki, amelyek hirtelen reménytelenné tették a KGST-ben kifejlesztett termékeink eladhatóságát.

Az ország és annak vezetője iránti megbecsülés nem hiúsági vagy érzelmi kérdés: az interjúk felvillantják, hogy amikor nehézségre fordult a helyzet, mint 1990 októberében az emlékezetes taxisblokád idején, az európai közösség vezetői soron kívül reagáltak – Kohl kancellár személyes közbenjárása nyomán – a magyar kormány anyagi kéréseire. A német kormánnyal e nehéz hetekben sikeres kétoldalú tárgyalások is folytak, majd az általunk kért támogatást gyorsan folyósították. Antall diplomáciai érzékének és kitartó erőfeszítésének hála, a szovjetek végül úgy vonultak ki tőlünk, hogy korábbi követeléseik ellenére mégsem kellett pénzbeli hozzájárulást fizetnünk. (Így is elég pénzügyi teher nehezedett reánk, de valóban lehetett volna még rosszabb is az új magyar demokrácia induló anyagi helyzete.)

E néhány epizód is jól mutatja, hogy annak a bonyolult kornak akár csak vázlatos feldolgozása és a mai generációkat szolgáló értelmezése milyen nagy feladat. Hát még mennyire emberpróbáló, bár egyedisége miatt felemelő is volt egy ilyen fordulatban részt venni. Jó visszagondolni arra, hogy a sors adott nekünk egy államférfit; és máig keserűen gondolunk vissza arra, hogy olyan korán elragadta.

BOD PÉTER ÁKOS

KÉT FRANCIA EST BUDAPESTEN

A neoliberalizmus mint kényszeres létforma

A múlt év társadalomtudományi, politikaelméleti könyv-újdonságai közül messze kiemelkedik Pierre Dardot és Christian Laval könyve: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Az EgyKettő Kiadónál megjelent könyv fordítója, Loppert Csaba jól oldotta meg feladatát: olvasmányossá tette az elvont monográfiát, anélkül, hogy feladott volna bármit a lelkiismeretes fordítás ethoszából.

A francia szerzőpáros koncepciója azért eredeti, mert szakít a filozófia, az eszmetörténet, az ideológiakritika, a politikaelmélet közvetítési rendjével, és a neoliberalizmust nem az állammal vagy annak intézményeivel – kormányzás, szociálpolitika, munkaszervezés, menedzsmentideológia, kommunikáció – szemben állónak, hanem azokkal a látszat ellenére szoros kapcsolatban lévő, az egész társadalmat megszervező irányzatként mutatják be. A megközelítés emlékeztet Polányi Károly annak idején megfogalmazott értelmező kiindulópontjára, melyet akkor még nem volt képes paradigmává növesztetni.

A könyv fordítója szeptember elején emlékeztette az olvasót a neoliberalizmus mint ideológia megszületésének hetvenötödik évfordulójára.¹ 1938 augusztusának utolsó napjaiban rendezték Párizsban az úgynevezett Lippmann-konferenciát, amelynek témája a liberális gondolat válsága, tekintélyveszté-

se volt világszerte a politika és a kultúra területén. A vitáktól tűzdelt értekezletek végén a résztvevők egyetértettek abban, hogy fel kell venni a harcot a kollektívizmus – pl. a hitleri és a sztálini parancsgazdaság – minden formája ellen, és meg kell akadályozni, hogy az állam önkényesen beavatkozzon a gazdaságba. Ugyanakkor abban is megállapodtak, hogy szakítani kell a hagyományos liberalizmus, azaz a laissez-faire kapitalizmusmal. A neoliberais alapító atyák célja tehát egy erős állam megteremtése volt, egy olyan államé, amelynek fennhatósága kiterjed az általa felügyelt teljes területre, beleértve a piacot is, de ezen a piacon ő csak egy szereplő a sok közül, miközben garantálja a korrekt, torzulásmentes versenyt. (Hogy a konferencia ötlete, szuggesztív javaslatai, lebonyolításának költségei mögött voltak-e érdekelt háttér csoportok, akik állták a számlát, azt a kérdést egyelőre borítsa jótékony félhomály!) A lényeg: kezdetben a neoliberaisizmus hirdetői a közéletet kívánták járni a kollektívista etatizmus és az állam szerepvállalását kiiktató szélsőséges libertarianizmus között. A szerzők szerint azonban ez az irányzat univerzálissá válva elfajult, paradigmává vált, belopózik hétköznapijainkba, és néma háborút folytat jelenünkkel, jövőnkkel. Jómagam e könyvet bajaink egyik elbeszélési módjának tartom, ráadásul politikailag korrekt, összeesküvésre való közvetlen utalás nélküli elméletnek. Meddő dolog a neoliberaisizmust pusztán szitokszónak használni, hiszen az átok nehezen tudja kifejezni a lényegét. Az elmúlt fél évszázad legfőbb jellemzője a tőke diktatúrájának kialakulása volt. Mára azzal a ténnyel kell számolni, hogy a profitráta állandó növelése a gazdaság, a társadalom és a tömegkultúra rendező tényezőjévé vált. A piaci viszonyokat a tőke diktálja és nem fordítva. A tőkédiktatúra átalakítja az egyéni életformákat, meghatározza az egyéni létformákat. A globalitás ars ökonómiaja: a hatékonyság mindenekelőtt és – fölött. A tőke tehát a szemünk előtt alakítja át az erkölcsöket is. Hová vezet ez? – tehetjük fel a kérdést a szerzőkkel együtt.

A 2008-ban kirobbant pénzügyi, és nyomában gazdasági, társadalmi, erkölcsi válság az elvont, a szakszerűség iránt kevésbé érzékeny állampolgárokat is a bajaik forrásának keresésére unszolta. Csak egy hazai példánál maradva: a devizahitelezés észbontóan döbbenetes jelensége, a kormány és a

központi bank főszereplőinek összefonódása a hitelezők körével, a felügyeleti szervek bűnös asszisztálása, majd a tetten ért nagybanki kartellezés ténye a pénzügyi szakmai tudást nélkülöző állampolgárok számára egy, a totális nihilizmussal leírható, szentvtelen kifosztó világhatalom képzetét keltheti, amely ha külsőségeiben nem is, de következményeiben egy világháborúval vagy éppenséggel a sztálini diktatúrával egyenértékű. Később meglehet, kiszolgáltatottságáért a hazai politikai, gazdasági elitet is felelőssé teszi, aki őt a bajban magára hagyta. Ám eltávolodva az utcára tett családok, a derékba tört házasságok és nyomorgó gyermekek nagyon is valódi látványtól, érdemes néhány elvontabb kérdést feltenni, hogy jobban értsük a szerzők motivációit: Mi értendő a vállalkozás mint állandó tanulási folyamat alatt, hiszen napjainkban az oktatásban a vállalkozó a követendő minta az állami alkalmazottal szemben, mint ahogy annak idején a dolgozó munkásosztály a „értelmiséggel” szemben? Miként határozza meg a neoliberais minta az európai építkezést? A szuverenitás milyen fokozatán áll az EU? Hogyan vált a neoliberalizmus a jóléti államot leépítő Thatcher- és Reagan-korszakban „globális racionalitássá” és „korunk etikájává”? Hogyan hatott a „fogyasztók demokráciája” a termelőkre és a munka világára? Milyen hatásokkal járt az állam kivonulása a globális pénzügyi szektor szabályozásából? Miért és hogyan fegyelmezi a neoliberais állam a közsférát? Hová lett a hivatástudat? Hogyan hat a jelképektől és a transzcendencia tudatától, átélésétől megfosztott egyénre az örökös teljesítmény- és fogyasztáskényszer? Miért és hogyan morzsolja szét a versenyelvű gondolkodás és mentalitás a közösségeket, a családot, a nemzetet és annak kultúráját? Milyen mértékben hibáztatható a piacpárti neoliberalizmus napjaink válságáért?

A könyv megjelenése apropóján szeptember végén vitát rendeztek a budapesti Francia Intézetben, ahol Bethlen János vitavezető meghívottai Granasztói György történész, Róna Péter közgazdász és Tőkéczi László történész voltak. A moderátor elmondta, hogy a francia szerzők könyve három részre bontható, és az első két történeti rész után külön figyelmet érdemel a harmadik rész, amely a neoliberalizmus által életre keltett lényről, a liberális szubjektumról szól. Az 2008-ban kibombant válság a közember számára is érthetővé tette: a dolgok

odáig fajultak, hogy a spekuláló bankok, a multinacionális cégek, a feltételezhető „háttérhatalom” felülír(hat)ja a demokratikus választások nyomán létrejövő legitim politikai akaratot. A szerzők szerint azonban – mielőtt beazonosítanánk az „ellen-séget” – megfontolandó tény, hogy a „neoliberalizmus” nemcsak „kívül”, hanem „belül”, a kortársainkban is ott munkál, évtizedek óta áthatja életünk minden szféráját, és teljesítménykényszerként pörög bennünk. Automatikusan programozódunk az általa diktált ütemre.

Róna Péter szerint a neoliberalizmus uralmának megvalósulása egy személytelen hatalom, egyfajta tőkédiktatúra eluralkodását jelenti. A beszélgetésen kifejtette, hogy összeomlott az erényalapú erkölcsiség, amelyet felülírt a mindent átható és pidesztálra emelt Magánérdek, a nyugati társadalom bálványja. A klasszikus liberalizmus korában még nem túrték el az érdek korlátatlanságát, és ez a még létező szolidaritással magyarázható. A közgazdász hozzátette, hogy mintegy harmincöt-negyven éve annak, hogy a tőke áthatja az élet minden területét. Tőkéczki László többek közt arra is kitért, hogy a régebbi társadalmakban az értékek és érdekek nagyjából egyensúlyban voltak, és ez billent el nagyon az utóbbi évtizedekben az értékek rovására. Hiányolta is a könyvből a kötelesség szerepének tárgyalását. Kiemelte az állam szerepének megváltozását, hiszen noha az állam szolgáltató intézmény, napjainkban nem annyira a társadalom, hanem inkább a tőke érdekét szolgálja. Granasztói György szerint a neoliberalizmus mai formájában összeegyeztethetetlen a demokráciával – ezt vallja a francia szerzőpáros is –, de ezt a problémakört már nem járják körül kellőképpen. Hangsúlyozta: nem szabad összekeverni piac és a verseny fogalmát, mivel az előbbinek közösségteremtő ereje is van. Egy afrikai élményével példázta állítását: egy féllábú szegény férfi egész nap egyetlen darab alkatrészt árult. Láthatólag nem is az eladás, hanem a jelenlét volt számára elsődleges, hiszen amíg árult, egy közösség részének érezte magát, függetlenül attól, hogy akadt-e vevője, vagy sem.

A hallgatóságból megkérték a fordítót, hogy beszéljen bővebben a szerzőpárosról: kicsodák ők és mi a céljuk könyvükkel. Loppert Csabának többnyire csak az előbbire volt ideje válaszolni, ezért a továbbiakban bemutatnám részletesebben a

szerzők motivációit. Az újságírók által faggatott szerzők a párizsi *Libération* újság számára adták a legkonzisztensebb választ „*Hogyan gyártsunk neoliberális egyént?*” címmel.²

Pierre Dardot filozófus, Marx és Hegel specialista, Christian Laval szociológus és kutató a Paris-X Nanterre egyetemen. Mindketten a hatvanas éveiket tapossák. Könyvük megírására – amelynek a francia alcíme: *Esszé a neoliberális társadalomról* – inspiráló hatással volt mesterük, Michel Foucault (1926–1984) problémafelvetése a „modern” társadalomról. Foucault történelmi tanulmányai olyan fogalmakkal foglalkoznak, amelyeket egyes időszakokban és bizonyos területeken (pszichiátria, orvostudomány, nyelvtudomány, büntetőgyakorlat, szexuális viselkedés) már használtak az emberi lényre vonatkozó gondolatrendszerek megfogalmazására. Ő azokat a rejtett és olykor morálisan nyugtalanító kapcsolatokat vizsgálta, amelyek egyrészt az ilyen ismeretek, másrészt azon társadalmi gyakorlatok, technikák és hatalmi viszonyok között állnak fenn, amelyek kialakulásuk és alkalmazásuk közegét jelentik. Jellemző, hogy Dardot „*Ellenállni annak, amit belőlünk faragni akarnak*” címmel jelentette meg egyik tanulmányát, három évvel a könyvük franciaországi megjelenése után!³ Mestere, Foucault ugyanis olyan létezési módokra ösztökélt, amelyek elhárítják az uralom kockázatát, a hatalmi viszonyok egyoldalú megmerevedését. Szándéka volt, hogy olyan analitikus eszközöket halmozzon fel, amelyek képessé tesznek bennünket a szabadság kritikusabb és szabadabb gyakorlására. Találó megfogalmazásában a filozófia, amely az elgondolhatatlan elgondolására irányuló erőfeszítés, mindig önmagunk ellenében való gondolkodás, és készség arra, hogy „elutasítsuk azt, amik vagyunk”.

A szerzők szerint napjainkban neoliberalizmuson nem csupán egy gazdaságpolitikát, egy ideológiát kell értenünk, hanem egyfajta önmagunkat megszervező ésszerűséget, belénk táplált sajátos racionalitást. Foucault a kormányzati racionalitást – és fűzhetjük tovább: a kormányzatokra nyomást gyakorló háttér-racionalitást – úgy határozza meg, mint egy direkt és indirekt gyakorlat érvényesülését. A neoliberális racionalitás nem feltétlenül elnyomó, nem fizikai parancsolatokban nyilvánul meg. Tévedés volt csupán gazdaságpolitikára (privatizáció, deregularizáció), közgazdasági iskola elméletére (Friedman,

Hayek) vagy csak politikusok nevéhez fűződő gyakorlatra (Reagan, Thatcher) korlátozni ezt a paradigmát. Amire mi gondolunk – érvel Dardot –, az sokkal szélesebb megközelítés és nemcsak a jobb-, hanem a baloldali kormányok is érvényesítik. A neoliberais racionalitás – Laval megfogalmazásában – olyan teremtett helyzet, az egyének olyan kondicionálása, hogy folyamatos versenyhelyzetben érezzék magukat, és ennek hatása alatt alakítsák hétköznapjaikat. Ami például az oktatást illeti: az itt terjedő neoliberális szellemiség arra szoktatja a fiatalokat, hogy maximalizálják magánérdeküket az erkölcsi követelmények rovására. Az egyetemek átszervezése is olyan normatív logikát követ, amely alapján az egyetemisták beállítódása, a laboratóriumok működése, a fakultások kialakítása kizárólag a verseny elve alapján történjek. Mindezt Laval a *Libération* egy másik számában megjelent interjújában fejti ki, amelynek címe: *A humán tőke előállítására ítélt iskolák.*⁴

Foucault korábban már bizonyította, hogy a korai liberális teoretikusok, Smith és Ferguson a 18. század végén a piacra még úgy gondoltak, mint a javak egyenértékű cseréjének a helyszínére: egy anyagi javat kicserélünk egy másikra, és ebből a cseréből mindenki hasznot húz. A neoliberalizmus viszont a kíméletlen verseny szellemében szervezi a piacot, és ez a létmód behatol az életvilág minden szegletébe. A német szociológus, Max Weber a 20. század elején már hasonló következtetésekre jutott, mint Foucault. Ahogyan az élettelen világ alapegységének hagyományosan az atomot tartjuk, az élővilágnak pedig a sejtet, úgy egy adott társadalom elemzésénél a jobb megértés érdekében nem az embert, hanem annak cselekvését és cselekvési egységét (unit act) érdemes elemezni. A társadalmi élet atomja tehát maga a cselekvési egység. Weber a modernség súlyos problémájának azt tartja, hogy a célracionális cselekvések mindennapi tevékenységünk során folyamatosan kiszorítják a másik – a korábbi századokban változóan domináns – három cselekvéstípust: az értékelvűt, az érzelmit és a hagyományosat. Nos – fűzhetjük tovább –, a tisztességes élethez, a munkához, a szakmaszerzéshez és -gyakorláshoz nélkülözhetetlen célracionális cselekvés a közelmúltban és napjainkban a kíméletlen verseny jelképévé vált. Ha az emberek életstratégiai mintáit az évtizedek óta tartó gazdasági

háborút folytató bankárok és nagykereskedelmi hálózati vezetők⁵ sikeres életútjai vagy a kereskedelmi tévék és divatlapok által felépített kérészéletű celebek testesítik meg, akkor a mindenki mindenkinek farkasa típusú mentalitás harapódzik el, és veszélybe kerül az élethez nélkülözhetetlen szolidaritás, empátia és hűség. Értelmezési adalékként rögzíthető, hogy a nyugati világban, így Magyarországon is az általános műveltség, a humaniorák tanítása kiszorulóban van, hiszen abból nem lehet „pénzt csinálni”. Tömegével hagyják el a nyugati világ iskolapadjait olyan fiatalok, akiknek furá, érthetetlen világ a költészet, a metafizika, az adott szó becsülete, a patriotizmus, a másokért-való-lét, hiszen számukra ezek a tudásformák nem hatékonyak, nincsenek a tőkeképzés gravitációs erőterében. Molière megvetett fősvénye mára már átlényegült, korunk hősei az adóoptimalizáló közfősvények. A mennyország: az adóparadicsom. „Kedves Olvasó! – olvasható az optimizmustól sugárzó, erkölcsi kételyektől teljesen mentes, első ilyen témájú kézikönyvek egyikének előszavában – Ez a könyv a külföldi lehetőségek egy rendkívül előnyös, és sajátos szeletét mutatja be, az ADÓPARADICSOMOK titokzatos világát.”⁶

Amint az első *Libération*-interjúból kiderül, a szerzők Herbert Spencert (1820–1903) tekintik a neoliberais vízió atyjának. Az angol filozófus a 19. század vége felé nagy népszerűsége tett szert a „szintetikus filozófia rendszerének” felvázolásával, melynek célja, hogy a darwini evolúciós, illetve szelekciós elvet kiterjessze a társadalmi élet magyarázatára, és az általánosítás révén egyesítse a biológiai és a társadalmi tudományokat. Spencer az emberi életet úgy határozta meg, mint a belső folyamatos alkalmazkodását a külső környezethez: élni annyi, mint olyan dolognak lenni, amely állandóan alkalmazkodik saját természetéhez, hogy környezetével jobban birokra kelhessen. Spencer tehát a társadalmat – hogy úgy mondjam – természetiesíti: az evolúció egyetlen törvénye értelmében mindig a versenyhelyezethez legjobban alkalmazkodóké a jövő. Dardot emlékeztet arra, hogy a neoliberais mantra erőltetői ugyan tiltakoznak, ha egyesek Spencert nevezik az ő mesterüknek annak biologizmusa miatt, de mégis ők a népszerűsítői a neoliberais cselekvési elvnek. Ezt az elvet jelszavakban így fejezném ki: A piac – verseny, ahol a tőke diktál! A piac a tőke szolgáltató-

nya! Légy hatékony és hagyd a szolidaritást másra! A profitot vidd fel a padlásra! A természeti mechanizmus spenceri elvére egy egész rendszert építettek, miközben sürgetik az állam folytonos segítségét – az ő elképzelésük javára. Ilyen például a német „ordoliberalizmus” nézőpontja, amelynek meghatározó befolyása volt az európai unió felépítésében, kezdve az 1957 márciusában aláírt Római Szerződéssel. A neoliberalizmus tehát nem kizárólagos angolszász divatruha, benne virít a kontinentális Európa szövédéke is, sőt újabban az egész kiKelet!

A második világháborút követő első két évtizedben semmi se utalt még arra, hogy a verseny elve – új világnormaként – átveszi majd az irányítást. Akkor még léteztek olyan államférfiak – tehetjük hozzá –, mint éppen a francia Charles de Gaulle, aki kijelentette magáról, hogy senkinek és semmilyen hatalomnak nem embere, szuverén módon alakítja országga sorsát, annak javát szolgálva. A neoliberalizmus 1989 tavaszán, a washingtoni konszenzuson vált világnormává, ahol jogszabályszovegek egységes szerkezetébe foglalták azokat a szabályokat, amelyek alapján a Nemzetközi Valutaalap kölcsönt nyújt az arra szoruló országoknak. A Latin-Amerika számára kidolgozott, aztán a többi „elmaradott országnak” – így Magyarországnak – is javasolt neoliberális gazdaságpolitikai javaslatcsomag lényege: a gazdaságban lehetőleg minél több szabályozást a piacra kell bízni. Ugyanakkor a nagy befektetői kör az állam politikusaitól és az őket méhrajként körbezsongó, többnyire anyagilag is érdekeltté tett közgazdasági tanácsadók rajától, a média megmondó szereplőitől aktív támogatást várt el. A mesterségesen magasfeszültségre állított közvéleményi közegben az ellenvéleményt hangoztatókra a politikai korrektség áramütése várt. A komprádor magatartásban Közép-Kelet-Európában élenjáró neoliberális-szocialista magyar kormányok készséges végrehajtói voltak a washingtoni konszenzus gazdasági-társadalmi szervátültetésének. E gazdaságpolitika képviselői szerint különösképpen nem megengedett egy ország nemzeti érdekeinek védelme gazdasági eszközökkel, mivel a javak, a szolgáltatások és a tőke világméretű áramlása biztosítja szerintük a világgazdaság és az egyes gazdaságok virágzását. Szükségesnek tartották a minél teljesebb körű privatizációt és a külföldi beruházások előtti akadályok lebontását is.⁷

A szerzők a *Libération*-interjúban hangsúlyozzák, hogy a fegyelem napjaink meghatározó ideológiájának központi fogalma. A hetvenes évek közepén a nemzetközi szakértők többször meghúzták a vészféket, kiáltozván, hogy a helyzet kezd kezelhetetlenné válni, hiányzik a társadalmi fegyelem. Valéry Giscard d'Estaing elnök (1974–1981) második miniszterelnöke, Raymond Barre intézkedéseiben akkor érvényesült először pénzügyi és költségvetési fegyelem. Ekkor jelenik meg követendő mintaként a „neoliberális alany” típusa, amelynek léte feltételezi a munkavégzők közötti konkurenciát, az értékelő és önértékelő technikák bevezetését, reklámfogások elterjedését az elszaporodó kereskedelmi tévékben, és a fogyasztóvá „leminősített” egyén eladósodásra ösztönzését. Az egyén már önmaga vállalkozója, az ő kizárólagos felelőssége, hogy miként gondoskodik öregkoráról, magára vessen, ha kudarok érik. Amit a neoliberális szubjektum szabadságnak hisz, az nem más, mint szakmai-lelki felkészülés a véget nem érő konkurenciára. Ismerős a szlogen: fel kell készülni, hogy életünk során folyamatos átképzésekben lesz részünk, több szakmát is meg kell tanulnunk az életben maradásért.

Pierre Dardot és Christian Laval a globális világ működésének értelmezését adva elismeri, hogy napjaink nyugati polgára az autonómia lépcsőjének alsóbb fokára került, mint – természetesen – ötven évvel ezelőtt. A megoldás persze nem az ellenkező szélsőség, a morális követelményektől túlszűfolt, egyfajta kollektivisták hangvételű társadalom kiépítése lenne. A szerzők elsősorban a nagy neoliberális paradoxonra kívántak rámutatni, miszerint ez az irányzat az élet minden területén és mindenáron a teljesítőképességének határára srófolja fel az egyént, de eközben a határtalanság felé hajszolja. A határtalanság viszont álarcos bált játszik a valósággal, mivel világunk nem végtelen, a tőkeképzésnek és az emberi vágyak kielégítésének is előbbutóbb határa leend. A határtalanság neoliberális ígézetének kevéske van az emberi autonómiához, éppúgy, mint az érzelmekhez, az affinitások mentális menedzseléséhez, amelyre sikerkalauzaik tanítgatnak. A konzervatívok és a modernitás-hívők közös tévedése, hogy a neoliberális egyén olyan valaki, aki megszabadult láncaitól. Másrészt a teljesítés-élvezés váltóáramával működtetett egyén csak befelé fegyelmezett, és kevésbé

képes a társadalmi együttéléshez szükséges külső fegyelemre, a kötelességre. A marginalista közgazdaságtan hőse, a kizárólag haszonmaximalizáló egyén közérzete Jean-Paul Sartre hírhedt jeliséjével illusztrálható: „A pokol – a másik ember”.

Róna Péter szerint „A könyv briliánsan kimutatja, hogy a neoliberalizmus megfelel Hannah Arendt totalitarizmus-fogalmának, hiszen törekvése az emberi lét totális ellenőrzése”. Következésképpen – tehetjük fel a kérdést –, ami a nemzeti-szocializmusnak egy évtizedig, a sztálini kommunizmusnak meg hosszú évtizedekig, az a neoliberalizmusnak talán az idők végezetéig sikerülni fog? A hegeli megfogalmazásban: megszüntetve-megőrizve tanítványa-e eme harmadik az előző kettőnek? Ha az ember, mint termelő lény folyamatos harcban áll a piacon maradásért, ha szabad idejében állandóan átképzzi magát, hogy megtartsa munkahelyét, vagy ha fogyasztóként az a célja, hogy minél kényelmesebben éljen és eszménye a minél magasabb életminőség (qualité de vie), akkor ebben a fő akadály a gyermekvállalás, a házasság, a nemzeti identitás megőrzése, a hagyományokhoz való „neveltséges” ragaszkodás. A fáklavivő, a követendő példa a multinak dolgozó aranyifjúság, amelynek identitása mindinkább a munkahelyéhez és munkaadójához kötődik, presztízse pedig az állami alkalmazottak fizetéséhez képest megállapított magasabb bér. Ők a viselkedésüket az emberjogi aktivizmus által – a Szent Másság jegyében – megkövetelt normákhoz kötelesek igazítani.⁸

Magyarországon a neoliberalizmus hódításának és létmódjának tökéletes metaforája a devizahitelezés. Ez a koronája a rendszerváltoztatás nyomán ideexportált szép új világnak. Ahogy ez létrejöhetett, és ahogy tartja magát, abban – túlzó általánosítás nélkül – benne van a gazdasági, politikai és jogi elit, de a részvétlen és évtizedek óta megfélemlített lakosság jó részének nihilizmusa is. Felelőse nincs, csak kárvallottja. Ráadásul speciálisan közép-kelet-európaiakat megvezető pénzügyi trükk, amelynek tömeges bepalizottja a magyar állampolgár. Annak idején, a 19. században a klasszikus liberális és a konzervatív gondolkodókat, közgazdászokat mindig nyugtalanította az a kérdés, hogy mi a közgazdasági élet erkölcsi tartalma. Ők tudták, megírták, hogy az emberi,

ÜLŐ ALAK TÖREDÉKE A PRÉPOSTSÁGI TEMPLOM
ANJOU-SÍRKÁPOLNÁJÁBÓL, 1382 KÖRÜL
SZIKM Archívum, Mudrák Attila felvétele

s így a politikai-gazdasági döntésekhez is erkölcsi tartalom fűződik. Ezt tudta annak idején az egyetemet nem végzett, de a szakrális világ normái által vezérelt földműves is. Ma divatos érv az elméletképzők, a világhírré szert tett közgazdászok világában, hogy nem a tudomány dolga az erkölcsi kérdések boncolgatása. Azzal bajlódjanak a társadalommérnökök, a technikusok. Pedig – szinte triviális leírni – társadalom nincs erkölcs nélkül, gazdaság nincs társadalom nélkül, tehát gazdasági élet elképzelhetetlen erkölcs nélkül. Idehaza, de Európában is kárba veszhet a leírt szó, mert a rendszer-váltás hatalmas vesztes táborának túlfeszített lényeglátói, és az érdemtelenül nyertesek cinikus, gátlástalan, hamis realitái által értelmezett lét köszönő viszonyban sincs egymással, noha mindkettő a neoliberalis nájmódi által kondicionált. Az elitek által kifundált EU-ban a neoliberalista tanmese tanulsága: csak a vesztes hivatkozik az erkölcsre.

A neoliberalizmus leírására, értelmezésére több fogalmat is használtam, de a paradigma kategóriája a legpontosabb. Hiába látjuk világosan benne bajaink forrását, egy nemkívánatos paradigmától csak akkor szabadulhatunk, ha képesek vagyunk újjal helyettesíteni azt. *A globálrezon* című könyv tanulsága szerint viszont a neoliberalizmus több mint paradigma: már-már civilizációs kód. Ha küzdünk ellene, a szokássá vált természetünkkel vagyunk kénytelenek szembeszállni. A külső ellenség – hatékony állam és elkötelezett államférfiak hiányában – pedig folyton alakot vált, mint a mesebeli gonosz mostoha.

Jegyzetek

¹ Loppert Csaba: *A neoliberalizmus születése. Magyar Nemzet*, 2013. szeptember 3.

² *Comment fabriquer un individu neoliberal. Libération*, 2009. február 19.

³ *Philosophie Magazine*, nr. 62, 2012. augusztus

⁴ *L'école condamnée à produire du capital humain. Libération*, 2011. október 22.

⁵ Erről bővebben: Bernard Esambert könyvei: *Le 3ème Conflit Mondial. (A harmadik világkonfliktus)* Paris, Plon, 1977, illetve: *La guerre économique mondiale. (Gazdasági világháború)* Paris, Olivier Orban, 1991

⁶ Seres Attila–Bohner Tamás: *Adóparadicsom*. Contractor Kft., 1994, 3. old.

⁷ Bővebben erről: Árva László: *Megbukott a neoliberais washingtoni konszenzus*. *Magyar Nemzet*, 2011. május 27.

⁸ Anne-Catherine Wagner: *Les nouvelles élites de la mondialisation*. Paris, PUF, 1998

Camus és Magyarország

Ez volt a címe az 1956-os forradalom vérbefojtásának gyásznapján tartott emlékestnek, amelyet a Terror Háza Múzeum és a Budapesti Francia Intézet közösen szervezett. A rendezvényt a Múzeum főigazgatója, Schmidt Mária nyitotta meg. Rövid méltatás után felolvasta Camus: *A magyarok vére* című leghíresebb írását a magyar forradalomról, majd ezt követően Franciaország budapesti nagykövete, Roland Galharague köszöntötte a hallgatóságot.

A meghívott előadók – Fázsy Anikó író és műfordító, a *Nagyvilág* főszerkesztője, valamint Jean-François Mattéi filozófus, a nizzai Sophia Antipolis egyetem tanára – méltatták Albert Camus Nobel-díjas író és gondolkodó kivételes tehetségét, nagyhatású munkásságát, szigorú elvektől vezérelt erkölcsi integritását. Az 1960. január elején autóbalesetben, fiatalon elhunyt író a magyar forradalmárok bátor eszmetársa volt, aki – miattuk és értük – szembement a szovjetbarát és az intervenciót helyeslő baloldali médiadiktatúrával és annak fő korifeusával, Jean Paul Sartre-ral. E tetteivel végleg kiközösítette magát a „megmondó” intellektuellek köréből, és folytonos támadásoknak volt kitéve. Az emlékestnek különös aktualitást adott az a tény, hogy az algériai Mondoviban született egyik legolvasottabb francia író három nap múlva, november 7-én lett volna százéves.

Az első előadó, Jean-François Mattéi az elmúlt években már több ízben tartott előadást Magyarországon. Legfőbb kutatási területe az ókori görög filozófia és a nyugati gondolkodás lételméleti kérdései. E tárgyban jelent meg nemrég egy társszerzővel írt érdekes könyve: *A látszat hatalma. Platón nyomában*.¹ A szerzők szerint az internet, a tabloidok általános elterjedésének következményei – azok mértéktelen és haszontalan cé-

lokra használása – a görög filozófus barlangkép-mítoszának igazát bizonyítják, hiszen a mai tömegtársadalom többnyire bálványként imádja a virtuális képi világot, amelyhez igazodik. Camus-vel Mattéi több könyvben is foglalkozik, így például *Albert Camus és a „déli” gondolkodás*², *Albert Camus: a lázadástól a beleegyezésig*³, illetve legutóbb: *Megérteni Camus-t*.⁴

Az előadót két különleges ok motiválhatta Camus-vel való foglalataskodásában. Egyrészt ő is az akkor még Franciaország-hoz tartozó Algériában született 1941-ben, ráadásul Oranban, *A pestis* helyszínén. Mint a nagy művek általában, e regény első mondata nyugodt, szerény beszédmodorban kezdődik: „Azok a különös események, melyekről e krónika szól, 194...-ben játszódtak le Oranban.” Mattéi szülővárosa ihlette a fiatal Camus-t az egyik legjobb, metafizikai mélységekbe leszálló eszéjének megírására, *A minótaurusz avagy pihenő Oranban* című művére. Egy rövid idézet ebből: „Mégis, micsoda kísértést érez néha a városban az ember, hogy átálljon az ellenséghez! Micsoda kísértést, hogy egygé váljon a kőekkel, összeolvadjon az izzó és közönyös univerzummal, amely kihívja a történelmet és minden viharát! De persze hiába. Mégis, minden emberben van egy mély ösztön, nem a rombolásé és nem is az alkotásé. Annak ösztöne csupán, hogy ne hasonlítson semmire. Erre csábulunk néha Oran meleg falainak árnyékában és poros aszfaltján.”⁵ Camus 1940 végétől 1942 nyaráig tartózkodott kényszerűségből Oranban, az Arzew utcában, amelynek árkaos házait még felesége, Francine nagyapja építtette.

A másik motiváló tényező az előadó „szakmájával” függ össze. A filozófus Mattéi hosszú évek óta szóban és írásban bizonygatja, miszerint Camus félbeszakadt életműve metafizikai megalapozású. Történt ugyanis, hogy a divatos kortárs gondolkodók némelyike, köztük egzisztencialisták, kommunisták, szürrealisták kétségbe vonták Camus filozófusi mivoltát, különösen az 1951-ben megjelent *A lázadó ember* című könyve megjelenése után. E művében Camus határozottan állítja – a vasfüggöny mögötti világra utalva –, hogy a bűnt és a leigázást nem lehet igazolni a Történelem nevében. Camus a maga útját járta: újságcikkekben állította pellengérré a „haladó értelmiség” kommunista társutas szólamait. Mint ismeretes, eme progresszívek műveit fordították le és forgalmazták a szovjet szatellit

államokban. Amint azt megtapasztalhattuk a rendszerváltás után, a „haladó erők” tábora – akárcsak Camus idején – igen csak megosztott gyülekezet: ide tartoznak a humanisták, a radikálisok, a szekularizmus, az életmódreform, a szocializmus hívei, a ritualisztikus liberálisok, a szabadkőművesek, a szabad akaratra felesküdő nyugati marxisták és a multik eszmei szálláscsinálói. Camus jól érzékelte, hogy ezeket – ellentétek mellett – összeköti a „haladásba” vetett, gyakran reflektálatlan hit. Ugyanakkor a „haladó” kifejezés érzelmileg is telített, mivel a haladás modern fogalma, a progresszivismus mindenre felhasználható, ha valaki a Történelmet – a Camus által felmagasztalt Természettel szemben – a folyamatos javulás, a társadalmi emancipáció és a növekvő, a fogyasztás mennyiségében és minőségében mért életszínvonal lehetőségeként fogja fel. A népszerű zsurnalizmus és a tömegmédiák szóhasználatában a „haladás” fogalma mágikus jelentésű lett: az eszmekefűrészek körében a „haladó” címke védjegye alatt bármilyen hülyeség vagy giccs eladható.⁶ Mivel írói képességei vitathatatlanok voltak, ellenfelei, volt barátai a filozófusi mivoltába és újságíróként kifejtett szuverén véleményébe kötöttek bele. Camus gondolkodása nélkülözi a konzisztenciát, vállalásaiban elnéző és lágy – hangzott a szentencia. Továbbá: gimnazistáknak való filozófus; képeken gondolkodik fogalmak helyett, és túl egyszerű ahhoz, hogy mély legyen. A kommunizmus illúziójának szertefoszlása után egyre többen érdeklődnek Franciaországban és szerte a világban a fasisztának is titulált író folytonos tusakodás nyomait magán viselő világnézete iránt. Ő ma is olyan aktuális, mint egykoron. Mattéi szerint Plótinosz, Szent Ágoston és Nietzsche, de különösen Hörderlin és Heidegger metafizikájával párhuzamba állítva értékelhető Camus filozófiája. Ennek a részletes kifejtésére azonban nem Budapesten került sor.⁷

Camus nem hirtelen támadt együttérzésből, szolidaritásból állt ki hosszú hónapokon keresztül különböző fórumokon a magyar szabadságharc mellett – hangsúlyozta előadásában Mattéi. Ő minden forradalmi ügyet szívére vett, és nem volt hajlandó elfogadni korának jobb–bal illetve a kapitalizmus versus szocializmus törésvonalát. Minden rendszert elítélt, amely az egyént és szabadságát kalodába zárta. Nem korhoz kötött író, mint tehetséges, de az ideológiákhoz láncolt kortársai.

Néhány évvel a magyar október előtt Camus már megjárta a poklok poklát. Szülőföldjén, az akkor még Franciaország tengerentúli területének tartott Algériában kirobbant a múlt század egyik legkegyetlenebb polgárháborúja. Az 1954-től 1962-ig tartó küzdelemben az ellenfelek mindent kipróbáltak, és a Camus-féle békítők kiszorultak onnan. Amikor Algírban egy konferencián felszólalt, kifütyülték és halált kiáltottak rá. A szörnyű szétválás igencsak megviselte és különösen érzékennyé tette minden erőszak iránt. Mattéi talán nem tudta, hogy a francia–algériai háborúban az akkori kommunista magyar politika is közvetlenül részt vállalt. A szovjet szatellit államok közül csak Budapesten működött 1954 nyarától olyan rádióállomás, amelyet az észak-afrikai kommunisták szerkesztettek. Itt közölték az FLN (Algériai Nemzeti Felszabadító Front) novemberi felhívását a függetlenségi harc megindítására. Az akkori francia nagykövet az adó betiltását követelte, hiszen a napi háromszor félórás műsor a francia belügyekbe való beavatkozásnak számított. A magyar külügyminiszter természetesen tagadta az adó létezését, holott egy marokkói újság még az adó koordinátáit is közölte. A hivatalos Franciaország 1954 novemberére, a gerillaháború megindulása előtt Algériát a francia állam három tengerentúli megyéjének tekintette. A FLN-nek arról kellett meggyőznie a világ közvéleményét, hogy Algéria szuverén állam. A végén de Gaulle tábornok-elnök győzte le őket, aki vidéki magányából éppen az események hatására tért vissza a hatalomba. Am a katonai győzelem pirruszi volt. A FLN politikai győzelmet aratott, és a világ közvéleményét maga mellé állította. Charles de Gaulle kivárása mögött az a remény munkált, hogy fokozatos engedményei, az önrendelkezési jog elismerése, a nagyszabású szociális programja nyomán életre kel majd egy harmadik erő, amely a békés megoldás híveit tömöríti. Ennek az erőnek kellett volna semlegesítenie a két szélsőséget: a testvérháborúra is kész, minden kegyetlenségre elszánt ALN-t (az FLN katonai szárnyát) és az európai származású franciák terroristáit tömörítő OAS-t (Titkos Fegyveres Szervezet). Számításai nem váltak be. A francia államfő elérte, hogy az FLN ország-világ előtt ne kikényszerítse, hanem kérelmezze a tárgyalásokat. Hazája büszkeségét nem érthette sérelem.

Camus személyét és életművét a fentebb felsorolt okokból sokan félreértették. Elmondása szerint Mattéi hosszú éveket szentelt, hogy ezeket helyrehozza. Szerinte az író munkássága iránt frissen érdeklődők könnyebben megértik műveit és újságíróként megnyilvánuló közérdekű állásfoglalásait, ha három nagy téma köré csoportosítják azokat. Az abszurdról, a lázadásról és a panteisztikus szerelemről van szó.

Fázsy Anikó *Albert Camus és 1956* című előadása remekbe szabott esszé. A kezdeti felütésében minden benne volt abból, amit később részleteiben is kifejtett. Mint az író műveinek egyik fordítója, mondanivalóját azzal kezdte, hogy Camus fő filozófiai műve, *A lázadó ember* a Kádár-rendszerben tiltólistán volt. Szerintem a kisiklatott rendszerváltásunk egyik metaforája lehet az a tény, hogy amikor e könyv 1993-ban magyar nyelven is megjelent, halotti csend fogadta az egyébként ugrásra kész „véleményformáló” értelmiség részéről. Ennek oka: Camus szerint a 20. század két totalitárius rendszere, a nemzetiszocializmus és a kommunizmus egy töről fakad. A félhivatalos ideológia szintjére emelt kettős mércét alkalmazók számára is kényelmetlen volt e mű, melyben Camus azt is kimondta, hogy a fasiszmus veszélyes ugyan, de a fő veszély keletről jön, a még létező Szovjetunióból. Persze – tehetjük hozzá – a kettős mérce arra volt jó, hogy a kommunista-szocialista bürokrácia és a belőle hasznot húzó technokrata réteg a spontán privatizáció „alapjával” és a fasiszta veszély riogatásának „felépítményével” gyorsan felhúzza a maga új világát a kezdetben naivan ámuldozó, majd a kereskedelmi tévék kultúrszennyével, a lépcsőházi celebek magánéletének mocskáival szembeöntött adófizetők pénzéből.

Az előadó idézett az író egyik, a hallgatóság számára ismeretlen magánleveléből: „Olykor gyűlölöm korunkat. Nem vagyok idealista. És nem is a valóságot gyűlölöm, bármennyire aljas és kegyetlen. A hazugságot gyűlölöm, amiben fetreng. Oroszország ma őrtornyokkal körülvett rabszolgák földje... Hogy a koncentrációs táboroknak ezt a világát a szabadság eszközeként csodáljuk, az eljövendő boldogság iskolájának tartjuk, hát ez ellen harcolni fogok az utolsó lehetemig... A világon egyetlen dolgot becsülök: az igazságot, a pőre igazságot, vagy legalábbis az igazságra való törekvést. Nem reményre van szükségünk, egyedül az igazságra van szükségünk.”

Fázszy Anikó időrendben követte Camus-nek a magyar szabadságharc érdekében tett felhívásait, cikkeit, megnyilvánulásait. Az író 1956. október 30-án beszélt először „a magyar diákok és munkások hősi és megrendítő felkeléséről”. November 9-én értesült a magyar írók felhívásáról, és másnap a *Franc-Tireur* hasábjain a következőket írta: „Halálra ítélt erődükben elszigetelt magyar testvéreink bizonyára mit sem tudnak a francia írók egyöntetű és mély felháborodásáról. Igazuk van azonban, ha azt gondolják, hogy a szavak vajmi keveset érnek, s nevetséges a keresztre feszített Magyarország feletti siránkozás. Az az igazság, hogy ugyanaz a nemzetközi közösség, amely sokévnnyi késlekedés után végre erőt gyűjtött a beavatkozáshoz Közép-Keleten, hagyja ugyanakkor megölni Magyarországot...” November 23-án egy diákgyűlés közönségének azt ajánlotta, hogy „Ne figyeljetek más leckére, csak a magyar szabadságért meghaló fiatal harcosokéra!” Levelezésének tanúsága szerint aláírásokat is gyűjtött, hogy az ENSZ közbelépését kérje. 1957 februárjában a *The New York Times*nek adott interjújában szövegezte a magyar ügyről, majd március 15-én a Wagram Teremben tartott nagy beszédet a magyar hősokról, akik „királyi örökséget hagytak ránk, melyet majd ki kell érdemelnünk: a szabadságot”. Ugyanazon év októberében Camus két Nobel-díjas íróval közösen levelet küldött Kádárnak a bebörtönzött Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor és Zelk Zoltán érdekében. Az emigráns magyar írók londoni tanácskozása alkalmából október 19-én írt levelében találhatóak az alábbi sorok: „Bármilyen nehéz arra gondolni, egyedül hagytuk meghalni a magyar harcosokat, s magukra hagytuk a túlélőket, Európa felsorakozása a magyar ügy mellett mégis némi értelmet ad e kétségbeesett küzdelemnek...”

Az előadásban az is elhangzott, hogy 1958 őszén a miniszterelnök és társai kivégzése után – amikor „a farkasok a könyvnek, melyben ártatlanságukat bizonygatják, természetesen a Fehér könyv címet adták” – Camus előszót írt a Plon könyvkiadónál megjelenő Nagy Imre-könyvhöz. Az író ismét ellenszélben dolgozott, mert a francia kommunista párt mindent megtett, hogy a magyarországi eseményeket ellenforradalomnak tüntesse fel a sajtóban és az egyetemeken, ahol igen nagy befolyása volt. A párt lapja, a *L'Humanité* fasiszta láza-

dásnak mutatta be a felkelést, amelyet horthysták is irányítottak. Jean-Paul Sartre-nak és a *Les Temps Modernes* köré szerveződő „haladó értelmiségieknek” is hasonló állásfoglalásaik voltak. Döbbenetes Camus éleslátása Sartre, illetve baráti körének elvakultságával szemben. Az előadó frappánsan fejezte be mondanivalóját, állítván, hogy „Sartre-ra, kora feddhetetlen bírójára ma úgy nézünk, mint valami különös múzeumi leletre”. Camus viszont „az árulások korában is megőrizte szellemi függetlenségét” és az igazság, a „felsőbbrendű hűség hirdetője” maradt számukra.

Nosztalgiával távoztunk a Camus-émlékestről. Noha izig-
vériig 21. századi író, ő még olyan korszakhoz tartozott, amelyben a viták elsősorban napi- és hetilapokban, folyóiratokban vagy olyan találkozókön zajlottak, mint amilyen ez a Terror Házában tartott estébe hajló délután volt. Ahogy azt Jean-Yves Guérin irodalomtörténész és Camus-kutató mondta: ennek a kornak mára már vége. A mai világban Camus nehezen találná a helyét, mivel halála óta, a hetvenes évektől kezdve a televízió, majd később az internet gyökeresen átalakította a vitakultúra kereteit. Ma szerepelni kell a televízióban, a beszélgetős műsorokban, és sok író nincs és nem is lehet felkészülve a műsorvezetők záporozó, türelmetlen kérdéseire. A média tönkretette a vitákat, hiszen egyszerű gondolatokat, nagy szavakat és nem kifinomult elemzéseket akar. Nehéz elképzelni ma olyan vitákat, mint amilyenek egykor a Mauriac–Camus vagy a Camus–Sartre viták voltak.⁸

Halkabb az értelmiség és hangosabb a társadalommérnökök hangja.

S. KIRÁLY BÉLA

Jegyzetek

¹ Jean-François Mattéi–Laurent Lafforgue: *La puissance du simulacre. Dans les pas de Platon*. François Bourin Ed., 2013

² Jean-François Mattéi: *Albert Camus et la pensée de midi*. Editions Ovidia, 2008

³ Jean-François Mattéi: *Albert Camus. De la révolte au consentement.* Paris, PUF, 2010

⁴ Jean-François Mattéi: *Comprendre Camus.* Max Milo Éditions, 2013

⁵ Albert Camus: *Sziszüphosz mítosza.* Magvető Kiadó, 1990, 137. old.

⁶ Erről bővebben: Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. Lásd: *A haladó értelmiségi* című fejezet, 113–149. old.

⁷ www.canal-u.tv/video/ens_paris/camus_et_heidegger_les_noces_aves_le_monde.3127

⁸ www.tiszatajonline.hu: *100 éve született Albert Camus – A demokratikus lázadás teoretikusa.* Marciszovszky Anna interjúja Jean-Yves Guérinnel

A POLITIKUS ÉS A SZOBOR

Horthy utóélete

Bár Gyöngyösi Márton közszerepléseit 2012-es parlamenti botránya óta viszonylag élénk kritikai sajtóérdeklődés kíséri, valószínűleg még a kerületi hírujság ingerküszöbét se lépte volna túl, ha a listakészítési javaslatával hírhedtté vált jobbkios politikus egy kisméretű bronz Kossuth-szobrot avat fel a Szabadság téri református templom előterében. Nem lettek volna ellentüntetők, síppal-dobbal, jókora transzparenszekkel és sárga csillagokkal tiltakozók, elmaradtak volna a várható botrányra kíváncsi tévétársaságok, és bizonyára Szabó István püspök is más eszközökhöz nyúl – ha egyáltalán szükségesnek tartotta volna, hogy fellépjen a Hazatérés Templomának „renitens” lelképásztorával, ifjabb Hegedűs Loránt református lelkésszel szemben.

Csakhogynem ez történt. A hatalmas, minden túlzás nélkül állítható: világméretű sajtófigyelemmel felfújt botrány az antiszemizmussal vádolt politikus és a Horthy-szobor különös konstellációjának szólt. Könnyen megtörténhetett volna, hogy Domonkos Béla szobrászművész négy gipszmintája közül nem Horthyt választja ki a helyi presbitérium, hiszen az alkotó elmondása szerint eredetileg a templom előterébe került Kossuth Lajos, Wass Albert, Szabó Dezső gipszszobra is. Vona Gábor fel is avatta ezeket 2007. október 23-án, és ez az esemény se váltott ki ilyen felfokozott médiaérdeklődést. A templom lelkésze és a szobrászművész abban állapodtak

meg, hogy évenként kiöntetnek egyet-egyet a szobrok közül. Csakhogy a Szabadság téri gyülekezetnek ennyi pénze nem volt, ezért kiválasztották az előreláthatóan legnagyobb botrányt kavaró alkotást, a többi hármat pedig néhány év várakozás után a művész hazavitte.

A döntéshozók sejtették, hogy címlapra kerül templomuk, hiszen a Horthy-szoborállításokat a baloldali sajtó meglehetősen élénk figyelemmel kíséri. És hogy még biztosabb legyen a „világhír”, a szobor felavatásához meghívták azt a harminchat éves politikust, akit az országgyűlési képviselők kettős állampolgárságát bíráló kirohanása miatt Tőkés László református lelkész is elítélt. Gyöngyösi Márton ugyanis parlamenti performance-át egy meglehetősen átgondolatlan provokációba csomagolta, amely a határon túli magyarságot éppúgy kellemetlenül érinthette, mint minden más kettős állampolgárt is. Ezért jelentette ki Tőkés, hogy Gyöngyösi „antiszemita megnyilatkozása nyílt provokációt jelent nem csupán zsidó polgártársaink és – az egyébként nemzetközi bírálókat és támadásokat kereszt-tüzében álló – Magyarország, hanem hasonló módon a határon túlra szakadt, legfőképpen pedig a kettős állampolgársággal rendelkező magyarok ellen is.”

Pedig a presbiterek és a nagytiszteletű úr sejtette, hogy az 1993 óta Kenderesen már látható – bár ott sem köztéri – szobor ilyen körülmények közötti leleplezése a legkevésbé sem fogja segíteni Horthy történelmi szerepének árnyalt megítélését. A templom előtt felsorakozó ellentüntetők éppen azokat a sztereotípiákat ismételték és jelenítették meg transzparenszeiken, amelyeket a szoboravatás előtt Hegedűs Loránt bírált, és sípjakkal, dobjaikkal igyekeztek elnyomni a Radnóti 1944-es, *Nem tudhatom* című versét idéző lelkipásztort, aki még azt is megemlítette, hogy templomuk orgonája mögött a gyülekezet 1944-ben zsidókat bújtatott. Valószínűleg nem szívesen hallgatták volna Gyöngyösi szavait sem, az ő beszéde alatt is beszűrődött a templomba a kint gyülekezők lármája, aki pedig a nácizmusról és a bolszevizmusról mint a történelem legsötétebb ideológiáiról beszélt. Persze minden viszonylagos, hiszen bár a provokatív politikus ezúttal patikamérlegesen próbálgathatta ki szavainak hatását, a *Népszava* tudósítójának mégis sikerült nevetésesnek gondolt vagy félelemkeltőnek tartott részeket találnia a beszédben.

Aligha lehet kérdéses, hogy a magyar történelem egyes részeinek széles körű megítélését csak meglehetősen lassan lehet megváltoztatni, és az is érthető, ha a református egyház zsinata az egyházi vezetőséggel egyetemben úgy véli, ez nem ekleziájuk feladata. Ugyanakkor egyáltalán nem idegen a nemzeti egyházaktól a történelem – vagy éppen az aktuálpolitika – értelmezése; a 17. századi, bűnei miatt szétszakított nemzet katolikus és protestáns hasonlatától kezdve a legújabb kori katasztrófák egyházi megítéléséig. Vagyis Hegedűs Loránt egyáltalán nem tévedt új utakra; éppen ellenkezőleg: a szocializmus éveinek egyházakra kényszerített hallgatása után megpróbált visszatérni egy, a társadalmi folyamatokra érzékenyebb lelkipásztori-szónoki gyakorlathoz, amit időnként aktív politikai megnyilvánulásokkal is súlyosbít.

És bírálói szerint nyilván ez a legfőbb baj; bár sokszor kételőd mondataival általában csak a méltányosság, az egyenlő mérce hiányára akarja felhívni a figyelmet. Egyelőre ez a próbálkozása nem tűnik sikeresnek; az azonban tagadhatatlan, hogy a szoboravatási hercehurca nagyon plasztikusan mutatta meg, hogy a kortárs meghatározó történészi megítélés mennyire távol esik a hazai baloldali zsurnalisztika Horthy-bírálatától, amely a jelek szerint igen számottevő befolyást tud gyakorolni a nemzetközi sajtóra, s ezen keresztül a politika világára is.

Horthy Miklós megítélése talán minden más 20. századi magyar politikai szereplőjénél ellentmondásosabb. Kortársai közül némelyek nagy államférfinak látták, mások inkább a diktatúra és a demokrácia között lavírozó középszerű politikusként, a kommunista ideológiához közel állók pedig diktátornak. Ám a Horthy-korszakot a fasizmussal egybemosó ideológiavezérelt vélemény a kormányzó hivatali idejében még egyáltalán nem létezett. E gondolat megszületéséhez 1945-ig kellett várni, amikor is a Moszkvából hazatért kommunista pártelit vulgárdialektizmusa Horthyt és rendszerét a kiépülő sztálini rendszer antitézisének tartotta. Andics Erzsébet volt az egyik éllovasa ennek az elképzelésnek, *Fasizmus és reakció Magyarországon* című művében már 1945-ben is úgy vélte, hogy 1920-tól 1944-ig mindvégig fasizmus volt Magyarországon. Ez a kissé elnagyolt gondolat a korszak ideológusai és történészei számára zsinórmércévé vált, ezt visszhangozta Nemes Dezső

A SZÉKESFEHÉRVÁRI ROMKERT

Entz Géza Antal felvétele

és Molnár Erik. Nem sokat változott a helyzet egészen a hatvanas évekig, amikor is Ránki György óvatos módon igyekezett kipuhatolni a politikai irányítás számára még elfogadható új határokat. A rendszerváltásig újabb változást a nyolcvanas évek jelentettek, amikor a történelmi vélemények egyre élesebb ellentétbe kerültek az MSZMP ideológusainak elgondolásaival. Ennek a konfliktusnak legérdekesebb csörtéje a Romsics–Berecz vita volt a nyolcvanas évek közepén.

Többek között az álláspontok megváltozása miatt sem volt szükség a Gyöngyösi Márton szoboravatójában hiányolt „Horthy-rehabilitációra”, legalábbis az elfogadott történelmi vélemények tekintetében nem. Igaz, a nézetek sokfélesége nem tűnt el, de a történelmi materializmus – valójában hatalmas ideológia-építés – szellemében megalkotott „horthyfasizmus” gondolata lényegében eltűnt a tudományos vélemények közül.

Ugyanakkor e nézet más formában kitartóan létezik. A Szabadság téri ellentüntetők véleménye, a 2012-ben Kerekiben felállított (meglehetősen ügyetlen) Horthy-szobrot vörös festéssel locsolgató, majd a bírósági tárgyalás elől emigráló Dániel Péter nagy médiafelületet kapó Horthy-ellenes kirohanásai,

vagy akár a baloldal sajtómunkási tevékenység igen jelentős része mind-mind azt mutatják, hogy Andics Erzsébet tézise minden valószínűségére ellenére a harmadik évezred elején is virulens Magyarországon. Talán negyven év múlva már nyoma sem lesz. De ehhez valószínűleg nem ifjabb Hegedűs Loránt és Gyöngyösi Márton tevékenységére lenne szükség.

FÁY ZOLTÁN

A TEHETSÉG MAGÁNYA

Maár Gyuláról

Maár Gyula halálhírének bemondásakor feltűnő volt a média tökéletes tanácstalansága. Ki ez a Maár Gyula? Filmrendező? De mit csinált? Akkor nézzük a Wikipédiát. Filmcikkek, nem túl sok, de egyiket se láttam – gondolhatták a fiatal szerkesztők, akik állandó nekrológfrászban élnek. *Lőcsei fehér asszony* – na ez jó, ezt már hallottam valahol. Meg azt is, hogy a Törőcsik Mari férje. Nagyjából erre alapozták a gyász hírt, én meg eltűnődtem, hogy ennyi egy alkotó ember halála? Ennyi egy alkotó ember élete? Amennyit a buta, a gyökértelen internetkultúrán élősködő mediaszerkesztők képesek átadni belőle?

De vannak még – igaz, kevesen –, akik tudják, hogy Maár Gyula eredeti, sőt egyedi, sokszínű tehetsége volt a magyar filmművészetnek – ami már szintén csak volt.

Maár Gyula későn került a filmszakmába, harmincévesen kezdte el a főiskolát. Előtte, történelem–magyar szakos tanár, kiadói lektor és szerkesztő volt. Műveltsége, érzékenysége kiemelte kortársai közül, mégsem vették volna fel a főiskolára, vélhetően polgári származása, gyanús „dekadens” műveltsége miatt. Ha Herskó János nem köt egy alkut („Felveszem a Szalkait – mondta a tekintélyes protektoroknak –, de csak ha a Maárt is felvehetem”), tán sose kerül a szakma közelébe. Első, a Balázs Béla Stúdióban készített, a hatalom pszichológiáját elemző *Prés* című filmjén még erősen érződik Jancsó hatása. Később már szemben úszik az árral, mert bár a dokumentarizmus reneszánszakor, 1968-ban végzi el a főiskolát, s ekkor már a Balázs

Béla Stúdió is a dokumentumfilmek lázában ég, ez nem az ő világa – jöllehet, jellemzésében ez áll: „csak dokumentumfilmek készítésére alkalmas”. „Kezdetől fogva izgatott, hogyan lehet a legjobb dokumentarista művek által megteremtett alapon, a hitelesség, a teljes őszinteség és érzékletes valóságosság talaján tovább építkezni; mélyebb, összetettebb művészi konstrukciókat létrehozni.” – nyilatkozta 1974-ben, nagy sikert hozó *Végül* című filmjének elkészültekor. A *Végül*, amely egy munkásból kinevezett gyárigazgató nyugdíjazása utáni első másfél napjának a története, szerencsésen elegyíti a mikrorealizmust a stilizációval. A cselekmény szinte lényegtelen, az emberi viszonylatrendszer, a pszichológiai állapotok megmutatására kerül a hangsúly. A film a nemzetközi fesztiváldíjak mellett a hazai filmkritikusok több díját is elnyeri. Utána hamar leforgathatta a *Déryné, hol van?* című filmjét, amelyet leginkább Törőcsik Mari jutalomjátékaként szoktak emlegetni. Nem véletlenül, hiszen el is nyerte a cannes-i filmfesztiválon a legjobb női alakítás díját. A film forgatókönyve Déryné naplója alapján készült, Pilinszky János közreműködésével, akiről Maár Gyula később portréfilmet is forgatott. Déryné alakja ürügy a korával, a biológiai öregedéssel, a divattal, a provincializmussal küzdő tehetséges ember megjelenítéséhez.

Maár nagyon mélyen, belülről ismerte a színház és a színészek világát, hiszen Törőcsik Mari szinte minden előadását látta, ha nem is ülte azokat végig. S ez a mély anyagismeret, s a különböző karakterek mindegyikét élni, kibontakozni hagyó dramaturgia meghozta az eredményt. „Opálos fényű, csendes, halk remekmű a *Déryné, hol van?* Maár Gyula, Pilinszky János, Törőcsik Mari, Koltai Lajos rendkívüli összjátéka, a magyar filmtörténet egyik legnemesebb darabja. Az évtizedek mit sem ártottak neki, semmit sem kopott, szinte áll az időben.” – írta a filmről három évtized múlva Muhi Klára filmkritikus.

A *Teketória*, amit szintén egy válságba kerülő asszonysorsra, és Törőcsik Marira épített, erősen ironikus alkotás, viszont 1976-ban – bár a színésznő megkapta a legjobb női alakítás díját, ezúttal Taorminában – kudarc volt a kritika és a közönség előtt is.

Hatvanévesen mérleget készítve Maár Gyula úgy vélte, a *Teketóriával* lezártnak tekinthető az első – stilizációval, artisztikummal és hermetizmussal jellemezhető, a sztorit, a cselekményt

elutasító – korszaka. Hét évig nem forgatott játékfilmet, majd a korábbinál narratívabb irányba kereste a kiutat. 1983-ban egy alig ismert Déry Tibor-novellából, a *Pesti felhőjátékból* készített igényes, szórakoztató filmet, egy polgári környezetben játszódó szerelmi sokszög történetet, a főszerepben Jiří Menzellel. S tévéjátékokat, megint csak igényes irodalmi adaptációkat. Legemlékezetesebb a Tersánszky Józsi Jenő kisregényéből készített *Viszontlátásra, drága*, Bánsági Ildikóval a főszerepben. „Mindennapos esemény beszélő elmondásával rád tudja fújni az örökkévalóságok leheletét” – írta egykor Ignotus a regényről, s Maárnak is sikerült valami érvényeset csinálnia, amit nem kezd ki az idő, akárhányszor játssza is a retro-tv. A Moldova György regényéből született *Malom a pokolban* is erős, atmoszférikus, az ötvenes évek fojtogató kegyetlenségét sugározni képes film, 1986-ból.

Bestsellerekhez nyúl kevés színházi rendezésénél is (például *Gázláng*), de mindig visszafogottan, elegánsan. Ha úgy tetszik, második alkotói korszakában rehabilitálja a mesét, a cselekményt, s nem látja értelmét a művész és közönségfilm ellentétének.

1993-ban azután Simó Sándor megrendelésére ismét saját forgatókönyvet ír. A kötelezettség csak annyi, hogy egy vígjáték készüljön, Garas Dezső és Törőcsik Mari főszereplésével. Keserédes szatíra lesz inkább a *Hoppá*, a kor hősről, a kismemberről, aki megint kimaradt valamiből, ezúttal a rendszerváltásból. 2006-ban forgatott utolsó nagyjátékfilmjében, a *Töredékben* visszatér „száz meg nem valósult terve” egyikéhez, amelyet még a hetvenes években írt. Ebben a visszatérésben némi szerepe Tarr Bélának is van, aki a TT Filmműhely beindításakor Maárt is felkérte, hogy hozzon forgatókönyvet, s aki egy frissen írt történetet adott. Tarr ezt így véleményezte: „Ez semmi, ez üres locsogás”. S akkor Maár Gyula eszébe jutott a *Prés* után írt, Simon Weil filozófiájára fűzött forgatókönyve, amit az esélytelenek nyugalomával írt, hiszen megvalósítására a szocializmusban politikai, a kapitalizmusban pénzügyi okok, vagyis a nézőszám miatt nem volt semmi esélye. Tarr Béla viszont, az esélytelen filmek fanatikusaként kapott rajta, s Medvigy Gábert ajánlotta operatőrnek.

A *Töredék* története egy katolikus kolostor zárt világában játszódik (azon a helyszínen, Majkon, ahol Maár az első film-

jeit is forgatta). A háború utáni bizonytalanság a kolostor falain belül is izgalmat kelt. A kommunizmus, az új világrend kialakulására a kolostor lakói nem egyformán reagálnak. Van, aki az élvezetek világába menekül, van, aki abszurd módon a kommunista mozgalom megkeresztelésében látja a megoldást: „Bocsáss meg Uram, vétkeztem: katolikus vagyok és kommunista” – gyónja meg bűnét az egyik szerzetes. A történet fő alakja, a Simon Weil filozófiájának hatása alatt álló, Zsótér Sándor alakította szerzetes filozófiai, hitelméleti kérdésekkel birkózik, amelyek a szeretet lényegére, s a világ megértésére irányulnak. Zsótér Sándor figurája hitelesen közvetíti Simon Weil filozófiáját és hitét a kellően nyitott és érzékeny nézők felé. S most nincs értelme a kérdésnek, hogy hányan lehetnek ilyenek. Alkotótársai szerint Maár Gyula tudta, hogy ez lesz az utolsó játékfilmje. Most már bizonyosan tudjuk, hogy ezzel a minden szempontból alku nélküli filmmel zárta le életpályáját.

TÓTH KLÁRA

EGY ORSZÁG, KÉT VILÁG (KÖZT)

Újabb, téli tömegdemonstrációk Ukrajnában

A mikor Moszkva Kijev felé pillant, eljátszadozhat a szóval, Ahová is tekint: „в Україну или на окраину” („v’ukrainu ili na okrainu”), vagyis Ukrajna országába, vagy a végvidékekre, saját országa szélére. Erre a kérdésre Ukrajna lakossága sem tud egységes feleletet adni, de rendszerint Moszkva felel rá, mint ahogy most Putyin, a 2009. január 19-ét megújító, 2013. december 17-i elnöki szintű, az ukrán gázimportról szóló megállapodással megtette.

A parlamenti ellenzék Ukrajna fővárosában, Kijevben november végétől tartott a 2004. évi „narancsos forradalmat” felidéző tömegtüntetéseket, azt követően, hogy az ukrán miniszterelnök, Mikola Azarov november 22-én bejelentette az ukrán parlament, a Rada (népgyűlés, hivatalosan Legfelsőbb Gyűlés/Tanács) előtt: „nem stratégiai, hanem taktikai döntést” hozott a kormánya, amikor leállította az EU-val a társulási folyama-

tot. Vilniusban, a Keleti Partnerség csúcstalálkozóján Ukrajna nem írta alá a társulási és szabadkereskedelmi egyezményt november 28-29-én. Az esetenként több százezresre becsült, a Majdan (Függetlenség), illetve Európa téren naponta ismétlődő ellenzéki, EU-párti tüntetések 2014 kezdetével sem lankadnak, és csak a 2004. évi elnökválasztások idején tapasztaltakhoz mérhetőek. A 2004. évi elnökválasztás első fordulója után, ahogy most is, Ukrajna nyugati felében mutatkozott komoly elégedetlenség és bizalmatlanság az eredménnyel szemben a nyugatbarát ellenzék részéről, míg a túlnyomóan oroszbarát Kelet-Ukrajnában a mostani helyzethez hasonlóan a kormányt támogatták az emberek, bár a fővárosban akkor is jelentős, de nagyságrenddel kisebb ellentüntetésekkel jelentek csupán meg. A 2008-as világválság előtt az EU sokkal inkább képes lett volna fejlesztési támogatásokkal és segélyekkel támogatni a 20 év alatt 14 százalékos lakosságcsökkenéssel 44,5 millióra fogyott posztszovjet államot, de most – talán ehelyett – a szokásos lengyel támogatáson túl számos nyugati vezető fejezte ki rokonszenvét személyesen is a demonstrációkban részt vevő, jövőjüket féltő fiatalokkal, egyetemistákkal, így Catherine Ashton, az EU külügyi főképviselője, Guido Westerwelle német külügyminiszter, Victoria Nuland, az USA külügyminiszter-helyettese. De együtt szerepelt a megmozdulásokon a héjaként számon tartott, korábbi republikánus amerikai elnökjelölt John McCain és a demokrata Chris Murphy szenátor. A meggyengült pénzügyi lehetőségekkel rendelkező nyugati prominensek serege is azt mutatja, hogy ideológiai, kulturális törésvonal szeli ketté Ukrajnát, amely lám, a nyugati, euro-atlanti szövetség arcvonalaként is megjelenik. Ez belpolitikailag rendszeresen jól észlelhető a választásokon, és mélyen gyökerező szembenállásokat körvonalaz mindannyiszor, amikor elbizonytalanodik a helyzet. 1991. augusztus 24-i függetlenné válása óta Ukrajna pedig általában sem stabil ország. A 2010-ben hatalomra került oroszbarát Régiók Pártja sem tudta valóra váltani ígéreteit: rendbe hozni az igen jelentős nyersanyagokkal és erőforrásokkal is rendelkező ország gazdaságát, és a lakosságnak, mely a kilátástalanságra tömeges kivándorlással reagál, biztosítani az érezhetően kedvezőbb életfeltételeket. Ezért, amikor erre csak alkalom nyílik, nem csoda, hogy az

EU-t a nyugat-európai jóléttel azonosító lakosság a kormányzat távozását és az európai közeledést követeli. Magyarázatot kíván azonban, hogy miért mutatkozik szinte valamennyi választáson és politikai véleménynyilvánításon egy szinte készszerűen végighúzódnó vonal az ország két fele között.

Természetesen a történelmi és az ezzel összefüggő társadalmi múltban gyökerezik ez a kulturális törésvonal. A mai Ukrajna területe ma kettő, valamikor azonban három kultúra találkozási övezete, három eltérő világtrend végvidéke volt: ezek közül az első a mára gyakorlatilag felolvadt, eltűnt iszlamizált kun (orosz irodalomban kipcsák), a mongol hódítás után visszamaradt Aranyhorda, majd főképpen a Krími Kánság. A második az egyre erőteljesebben terjeszkedő, a 16. századtól felnövekvő orosz ortodox hatalom. A harmadik, az eredetileg Nagy Lajos király leánya, Hedvig, lengyel királynő és a litván nagyfejedelem, Jagelló házasságkötésével 1386-ban létrejött nyugati, római katolikus elittel bíró perszonálunió állama. Ez utóbbi házasságba a litván fél hozta a mai Ukrajna egyes északi és nyugati részeit a döntően szláv lakosságú, meghódított kisebb fejedelemségekkel, de idővel a lengyel korona kezelésébe kerültek ezek a területek. Amikor pedig a lublini unióban, 1569-ben a litván nemesség lemond független különállóságáról, már egyértelműen a Lengyel Királyság ütközőzónája a régió. Megjegyzendő, hogy ekkortájt még kevéssé esett szó ukránokról mint népről. A lengyel szóhasználatban e területek fő hűbéresét mint az „oroszok Vajdáját” említik, aminek analógiája a magyar fogalmak között a horvát báni cím lehetne. Az orosz tudatú kozák lázadásokkal a Szecs kivételével a Dnyeper bal partja, Poltava és Kijev környéke a 17. században kerül orosz uralom alá. A 18. század végén a lengyel állam politikailag és katonailag megbukik, és három szomszédos birodalom három lépésben teljesen felosztja egymás között területeit¹. Mindezek nyomán az ismertebb Észak-Nyugat és Dél-Kelet felosztáson túlmenően legalább hat eltérő kultúrájú nagyobb régiót lehet kimutatni az ország területén. Hiszen nyilván más a karaktere a más-más időszakban orosz fennhatóság alá került részeknek, mint a későbbi Habsburg Birodalomhoz került Gácsországnak (Galícia).

Az elemzések általában megelekednek azzal, hogy a lakosság 17,3%-a orosz, illetve 24%-a orosz anyanyelvű, akik túl-

nyomóan keleten és délen élnek. Ezt demonstrálja a Facebook-felhasználók eloszlása is, ahol nyugaton az ukrán, délen és keleten az orosz, az ország közepén és a fővárosban pedig a két nyelvet vegyesen használják a virtuális felület látogatói. Ugyanakkor nem veszik figyelembe azt a további fontos kulturális hagyományt továbbörökítő tényezőt, miszerint a lakosság 26,1%-a tartozik az Ukrán Orosz Ortodox Patriarchátushoz Moszkva központtal, és 50,4%-a a Kijevi Patriarchátushoz. Létezik önálló, Autokephal Ukrán Ortodox Egyház is, amelynek hívei 7,2%-ot tesznek ki, valamint mivel a katolikus vallási unió csak Mária Terézia birodalmában alakult ki a keleti rítusú hívek visszatéréseivel a pápa fősege alá, így a népesség 8%-át kitevő görög katolikusok gácsországiak. A statisztika római katolikus és protestáns vallásúként egyaránt 2,2%-ot említ. Le kell szögezni, hogy a szovjet időkben csak az ortodox felekezet, mégpedig a moszkvai központú működését tűrte meg a totális állam, mely a többi vallási felekezetet a hivatalos ateizmus jegyében a kommunista országokban máshol nem tapasztalt kegyetlenséggel üldözte, és hivatalosan beolvasztotta az ortodox egyházba. Tehát a kimutathatónál bizonyára többen kötődnek más vallással a többségként megállapíthatóhoz képest. Nyilvánvaló, hogy az időben legközelebbi múlt lenyomata a legélesebb, így nem mellékes, hogy a nyugati területek a két világháború között, a 125 éves nemlétezése után, 1918-ban újjászületett Lengyelországhoz tartoztak, míg a keleti és középső országrészek már akkor is a Szovjetunióhoz.

Nem tagadható, hogy a '20-as években Ukrajnában, különösen az „Új Közgazdálkodás” (Novaja Ekonomicseszkaja Politika²) korszakában a cári időkhez képest kedvezőbb volt a nemzetiségi politika, de ennek igen hamar vége szakadt. Részben ez kevésbé volt igaz később a nagy létszámú és egyes területeken többségi, így politikailag veszélyes nemzetiségekre, másfelől a rendszer szemében a gazdag „csernozjomon” (fekete föld) gazdálkodó kulákság (árutermelő parasztság) osztályellenségként a társadalomból teljességgel kiküszöbölendő, fizikailag is kiirtandó volt. Ennek, és az új szovjet állam erőltetett iparosítása által generált élelmiszerexportnak (melyre konvertibilis valutában számolható bevételi forrásként volt szükség) irgalmat nem ismerő következménye volt az 1931–32-ben vég-

rehajtott ukrainai népirtás, a mesterségesen előidézett tömeges éhínség módszerével, a „Holodomor” (éhhalál). Ezen emberiesség elleni bűncselekmény áldozatainak leszármazottjai bizonyára nehezen enyhülő emlékként gondolnak a történetekre, és gyakran nem csupán a kommunista, de az orosz hatalommal azonosítják. Ahogy a posztkommunista térség többi országában is, a történelmi tények több évtizedes eltagadása, a bizonytalan és nem mindig mértéktartó tudományos forrásokból való részleges megismerése egyesekben természetes és érthető, erős indulatokat kelt. Eközben mások teljes tudatlanságban, közönyben, vagy ellentétes félrevezettségben maradnak, ami pedig rendkívül veszélyes egy instabil, nehéz anyagi megpróbáltatásokkal küzdő társadalomban.

Az ukrán gazdaság jellegzetessége, hogy a nagy tömegeket foglalkoztató, de válságban lévő nehézipara jelentős részben keleten helyezkedik el. Így az ezen nagyvállalatokhoz tartozó, a rendszerváltoztatásban nyertes, és a kialakult viszonyokon nem feltétlenül változtatni akaró oligarcha elitjének is itt a fő bázisa. Az oligarchák nem feltétlenül érdekeltek az ország modernizálásában, a minden elképzelhető felülmúlóan energiapazarló termelés környezetbarátabbá alakításában. Ők már csak ezért is inkább a szovjet korszak hagyományát folytató és a „korlátlan energiaforrást” jelentő orosz orientáció hívei. Ezért ismétlődik valamennyi ukrainai politikai választáson a moszkvai, 1991. augusztusi, kommunista restaurációs puccskíséret után a politikai narratíva, a Jelcin által „elengedett”, független országban. Újra és újra az oroszpárti szavazók támogatásával érkezik egy új elnök keletről, majd miután Kijevben elfoglalja helyét a hatalomban, megváltozik érdekeltségi helyzete az ukrán állam működtetésében: hiszen elszakad keleti bázisától és saját hatalma megőrzése érdekében már az orosz kapcsolatok lazításában válik érdekeltté.

Leonyid Kravcsuk, az első független ukrán elnök keletről jött, az őt váltó Leonyid Kucsma is, de amikor Kucsma legyőzte Kravcsukot, utóbbit már inkább a nyugati országgrészen támogatták a választók. Mivel Kucsma 2004-ben nem indult újra, ezért az új keleti és az új nyugati jelölt közötti párharc eredménye volt a narancsos forradalomként ismert esemény sor, amelyben a keleti régiókban elkövetett manipulációk és csalások révén ismét a keleti Viktor Janukovics győzött volna. Azonban hosszas

birkózás és az alkotmánybíróságnak az eredményeket megsemmisítő döntése után első ízben győzött a nyugati, inkább Európa felé politizáló Viktor Jucszenko. Ezóta kiegyenlítettebb a küzdelem, hiszen a választásokon jelentős regionális eltéréseket elfedve a két oldal között országosan, abszolút számokban csekélyebb a különbség, de az ország nehéz helyzete miatt a nyugati győzelmek sem képesek kellő gyorsasággal eredményeket hozni. Ezen okból, valamint az „Európa-párti” oldal politikai megosztottsága miatt Janukovics 2006-ban miniszterelnökké válhatott, de már 2007-ben Julia Timosenko, a nyugatiak jelöltje alakíthatott kormányt. Mandátumát nem tölthette ki, mert 2010-ben, a világválságot követően Janukovics megnyerte az elnökválasztást, és új miniszterelnököt nevezett ki Azarov személyében. Ő a jelek szerint képes volt átvészelni a 2013. év végi politikai válságot. Mindezekhez a fordulatokhoz persze szükséges, hogy a 450 képviselővel bíró Radában korántsem dívik a Nyugat-Európában szokásos párt- és frakciófegyvelem, sok az egyéni mandátummal a parlamentbe kerülő képviselő, és az országban folyamatosan magas a bűnözés és a korrupció mértéke.

Azt, hogy milyen mértékben éles, jelentős és állandó a kulturális törésvonal Ukrajnában, az eltelt 22 év során megtartott választások megmutatták – Európában példátlan mértékben. Érzékelhető a regionális eltérés, és kifejezetten tartós is, mint ahogy például Románia erdélyi és regáti része között is komoly kulturális különbség mutatkozik a választási magatartásban, de itt korántsem ilyen erős, hozzávetőleg 5–10%-os a különbség az oldalak jelöltjeinek eredményében, szemben az ukrainai, sokszor több tucat százalékos eltéréssel a két, keleti és nyugati jelölt támogatottsága között. Ugyanabban a 11 választási/közigazgatási egységben (megyében, illetve városban) győz rendre mindannyiszor a keleti, míg a fővárossal, Kijevvel együtt 17 másikban valamely nyugatos jelölt vagy párt. A „hátarmegyékben” a valaha mért legkisebb különbség is 9% volt a két oldal között, míg Gácsországban többnyire 80% fölötti a különbség, ugyanakkor a keleti Donyeckben a jelölt volt már 90%-os fölényben is. Az ország középső részén és a fővárosban „mindössze” 40%-os a nyugatos jelölt előnye. Létezik is olyan elemzői jövendölés, hogy nem biztos, hogy egyben tartható a két országfél, és idővel szétválhat, mint például Csehszlovákia,

amely más módon és értelemben, de jól érzékelhetően szintén két külön világot zárt egyazon állam keretei közé.

Ami viszont mégis elválaszthatlanul egyben tartja Ukrajnát, az az egységes gazdasági rendszernek kiépített szovjet birodalom öröksége, szinte minden téren. Ennek a kicsúcsosodása a mindenkori földgázellátás ügye. Ez a stratégiai kérdés már több orosz–ukrán „gázcsapfegyveres” „összecsapást” produkált – szerencsére eddig békés, megegyezéssel végkifejlettel. Ugyanakkor nem lehet nem észlelni, hogy mekkora nemzetközi politikai súllyal szerepelt az utóbbi évtizedben az EU és a posztsovjét térség közötti Déli Áramlat, vagy az alternatív Nabucco gázvezetékek ügye. A 2013 végi, politikai válságot kiobbantató EU-s társulási szerződés elmaradása a jelek szerint előkészített lehetett az orosz és ukrán felek között, míg az EU időleges kudarcát eredményezte. Sokáig volt jelképes, de szükséges feltétele például a társulásnak az EU részéről Julia Timosenko volt kormányfő szabadon engedése, amelynek fontosságát a politikai válság alatt hiába ejtette a Nyugat. Érdemes a történetet röviden felidézni. Timosenko 2009-ben megállapodott Putyinnal a földgázszállításokról, mintegy 400 USD/ezer m³-es árfolyamon, amivel megoldotta az Európát akkor súlyosan érintő gázválságot. Ugyanakkor Ukrajna energetikai függőségének csökkentésére alternatív, nem oroszországi irányból érkező földgázbeszerzésekbe kezdett, konkrétá téve az ország euro-atlanti közeledésének lehetőségét. Janukovics 2010-es győzelme után az új miniszterelnök, Azarov 2011. augusztus 5-én letartóztattatta elődjét. Majd két hónap alatt, október 7-én Timosenkót 7 év börtönre ítélte az ukrán bíróság a 2009-es szerződés miatt, amelyet jogosulatlanul megkötöttek, tehát hivatali hatalommal való visszaéléssel létrejöttek minősített.

E kínos és szinte példátlan ítélet miatt a Nyugat folyamatosan bírálta Ukrajnát, és ragaszkodott ahhoz, hogy legalább gyógykezelésre kiengedje Németországba a politikusnőt. Persze a nyilvánvalóan politikai, Putyinnal megkötött szerződés 2013 végéig tovább élt, amikor december 17-én Putyin és Janukovics megállapodott arról, hogy a továbbiakban Ukrajnának csupán 268,5 USD-t kell fizetnie ezer köbméterenként. A mintegy harmadával csökkentett ár hihetetlen kedvezménynek tűnhet. Bár nemzetközi tőzsdei árfolyama a földgáznak

nincsen, de a világpiacon jelenleg bizakodással töltik el a rétegrepsztes módszerrel kinyerhető palagázról szóló hírek, amivel összefüggésben kínálati piac látszik kialakulni. Az orosz elnök a szerződés módosítással a 2013-as 24 milliárd köbméter ukrán importlehetőséget 40 milliárd köbméterre emelte, ami által szállítócége, a Gazprom bevételei abszolút értékben nem fognak csökkenni. Mivel az ukrán földgázfogyasztás 2010-ben 56,2 milliárd köbméter volt³, és a belföldi kitermelés mintegy 20 milliárd köbméter, ezzel a húzással Putyin feleslegessé tette az alternatív földgázbeszerzéseket, és helyreállította Ukrajnának Oroszországtól való teljes mértékű energiafüggését. Kérdés, hogy mennyire lesz tartós a földgázárak relatív csökkenése, meddig éri meg Oroszországnak a korábbinál jóval olcsóbban megválni értékes portékájától, folyamatos gyakorlata szerint politikai/hatalmi fegyverként. Az is igen komoly kérdés, hogy Janukovics, amikor most újra kiszolgáltatta országát a nagy testvérnek (hiszen az ukrán import felét 2013-ban már nem orosz forrásból fedezte a gazdaság), vajon nem követett-e el sokkal inkább hatalmi visszaélést a független Ukrajna politikai érdekeit durván elárulva, mint a 2009-es eredeti, most módosított szerződés alapján elítélt Timosenko? Az valószínű, hogy az „olcsó” orosz gáz miatt továbbra sem lesz „égető” szükség az ukrán gazdaság energiapiazarló termelésének korszerűsítésére, amivel nem melleleg igen jelentősen csökkenthető lett volna a földgázigény abszolút mértéke. Így továbbra is fennmaradhatnak a megszokott belpolitikai mechanizmusok. Ezek továbbélése mellett is folyamatosan változik a világ, fordulhat a kocka, és a történelmi múltban mélyen gyökerező Észak–Nyugat, Dél–Kelet meccsnek sem valószínű, hogy vége szakad.

GYULAI GYÖRGY

Jegyzetek

¹ 1772–1795 között.

² „NEP”

³ Magyarország éves földgázfelhasználása mintegy 13 milliárd köbméter.

EGY MELEGSZÍVŰ „HIDEGHÁBORÚS HARCOS” HALÁLÁRA

*Reisch Alfréd*ról

Előtem van a gyászjelentés. Reisch Alfréd, született: 1931. jún. 17. Voorburg (Hollandia), meghalt: 2013. május 17. Kassa. Nyugvóhelye: Hardicsa (a régi Zemplén megyében), a mai Szlovákiában. Ha nem is Magyarországon született, de ez az ország volt a hazája, nemcsak a mai, hanem a történelmi ország is. Választott végső nyughelye is ezt jelzi. Tartozom azzal a nagy tudású, rendkívül szerény politikai szakértőnek, sokat megélt, élete utolsó percéig alkotó, végtelenül korrekt, nálam tíz évvel idősebb barátomnak, akit külföldön jobban ismertek és jobban megbecsültek, mint itthon, hogy e hozzá annyira közel álló folyóiratban emlékezzek meg róla.

Sorsa ha nem is tipikus, de jellegzetes 20. századi magyar sors. Apja a magyar konzuli szolgálat tagja volt, a II. világháború idején Genfben képviselte hazánkat, de a kommunistává váló Magyarországra nem tért vissza. Frédi, ahogy barátai nevezték, tanulmányai során számos országot és nyelvet megismert: Genf, Párizs, Kanada, az Egyesült Államok voltak élete első állomáshelyei, majd Németországban szolgált az amerikai hadseregben. Számos egyetemen tanított hosszabb-rövidebb ideig: New York, Manhattan College, majd a Columbia University, a washingtoni Georgetown Egyetem világhírű diplomataképzője, Heidelberg, Izmir, Palo Alto (Stanford) és számos NATO oktatási központ (Oberammergau, Ankara, Liptószentmiklós). A lista még hosszú, ahol a nemzetközi politikáról és a közelmúlt történelméről beszélt az őt sokra értékelő hallgatójának. Nyelvtudása impozáns volt: magyar anyanyelvén kívül magas szinten beszélt az angol, a francia és a német nyelvet, középszinten a spanyolt, az olaszt és a törököt, de értett románul és hollandul is. Az aktuális nemzetközi politika kutatója és elemzője volt a kaliforniai Hoover Intézetben, majd a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársa lett, annak kutató osztályát vezette 1981-től egészen annak 1995-ös feloszlásáig, amikor onnan nyugdíjba vonult és Magyarországra költözött. Én is Münchenben ismertem meg 1988-ban, akkor és később

is több interjú készített velem, ezek hasznos források készülő munkáimban.

Frédi számára is meghatározó élmény volt a hidegháború egyik legdrámaibb eseménye, az 1956-os magyar forradalom. A magyar menekültekkel készített több mint 2000 interjúja digitalizálva megtalálható a budapesti *Open Society Archive*-ban. Nem tudott belenyugodni abba, hogy hazája egy embertelen, elnyomó rendszer áldozata maradjon, de azt is megértette, hogy a kommunizmus megdöntése csak belülről indulhat ki. Ezt szolgálta a „fellazítás”, a pártállam ideológiai monopóliumának a megtörése, a tiltott gondolatok becsempészése a vasfüggönyön túli világba. Az amerikai hírszerzés, a CIA anyagi támogatásával indult meg az az akció, hogy Nyugaton megjelent könyveket juttassanak el postai úton, személyes ajándékként a szovjet tömb országokban élő értelmiséghez. A rendszert nyíltan bíráló termékeket a postai cenzúra kiszúrta és elkobozta, de a tudományos munkák és a kulturális irodalom többsége átjutott a szűrőn. A nagy kiadók szívesen adták át remittendájukat e célra, mi pedig kitörő örömmel fogadtuk, amikor a posta e könyveket címünkre kézbesítette. Könyvtáram számos értékes darabja így került a birtokomba. A neveket – és bizonyára a címeket is – a Szabad Európa Rádió kutatószolgálat gyűjtötte össze. Ahogy az 1960-as évektől az utazási korlátozások enyhültek, az európai fővárosokban emigránsok és egy-egy könyvesbolt vált olyan lerakattá, ahol már „meredekebb” könyveket és emigráns folyóiratokat is föl lehetett venni. A 20. század valódi történelmét bemutató külföldi szakirodalom mellett az *Új Látóhatár*, a *Magyar Füzetek*, a *Katolikus Szemle*, de a *Nemzetőr* is így került hazai kezekbe. Az már az utazó felelőssége volt, hogyan juttatja ezeket át a határon. Mert a vámosok csomagjainkban ugyan előszeretettel keresték a könyveket, de ha megtalálták, sok esetben meg lehetett győzni őket, hogy csak ártalmatlan tudományos munkák vannak nálunk. Vámosaink szerencsére nemigen ismerték az idegen nyelveket...

Reisch részese volt ennek az évtizedeken át tartó akciónak, de fő tevékenységét nem ez alkotta, hanem a SZER müncheni központjában gyűjtött dokumentumok alapján készülő elemzések megszervezése és elkészítése. Ezek javát megkapták a

fontosabb egyetemek és könyvtárak. (1984-ben, vendégtanárként kijutva az Egyesült Államokba, magam is nagy örömmel és haszonnal olvastam a rendszeres, a kommunista rendszer valódi arcát hitelesen bemutató jelentéseket.)

Reisch Alfréd politológus megpihen a zempléni hantok alatt címen meleg szavakkal foglalta össze ezt a gazdag életművet Ballassa Zoltán, kassai magyar történész a *felvidék.ma* honlapon. Mi, Frédi hazai barátai tudtuk, amiről hivatalos életrajza sem szólt, hogy a Szabad Európa Rádió megszűnte után és nyugalomba vonulva 1995-ben a Szentendrei-szigeten, Szigetmonostoron telepedett le, ahol kassai magyar színésznő felesége oldalán késői boldogságot lelt. Tudásával, tapasztalataival az újjászülető Magyarországot akarta és tudta szolgálni. Számos magyar intézmény fizetést nem kapó, de nagyon is érdemi munkát végző önkéntese lett. Mint az amerikai–magyar szövetség elkötelezettje, a Magyar Atlanti Tanács munkáját segítette, részt vállalt az atlanti gondolat terjesztésében, majd a remek eredményt hozó népszavazási kampányban. Ugyancsak dolgozott a Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet számára, jó tíz éven át. Ő állította össze a 2006-ban megszüntetett Határontúli Magyarok Hivatala angol nyelvű éves országjelentéseit is.

Örülök, hogy tanácsomra, jóval hetven fölött, megpályázta és elnyerte az Amerikai Vállalkozási Ösztöndíj Alap támogatását, így a Hoover Intézetben fel tudta dolgozni a könyvkiadás hatalmas dokumentációját, sőt még találkozott annak néhány kulcsszereplőjével is. Ebből született meg egy ötszáz oldalas, rendkívül alapos és tárgyilagos könyv, a *Hot Books in the Cold War*. (Central European University Press, 2013.). Ez a munka is bizonyítja, hogy a könyvkiadási akció milyen jelentős mértékben járult hozzá az európai kommunista rendszer összeomlásához.

Az utolsó években a teleket felesége (és Márai) városában, Kassán töltötte, de onnan is gyakran jött fel Budapestre. Itt járva nem mulasztotta el, hogy telefonon vagy személyesen jelentkezzen nálam, és ilyenkor nagy egyetértéssel beszélünk meg az ország és a világ dolgait. Engem is lesújtott rákbetegségének a híre, ugyanakkor reám is átragadt a kedélyéből is fakadó optimizmusa, bíztam a kemoterápia sikerében. Az 1995 és 1998 között általam vezetett Magyar Atlanti Tanács megalapításának 20. évfordulójáról, 2012 októberében írta nekem: „A MAT tel-

jesítette a főfeladatát, de ma van egy új, fontos feladata, megvédeni itthon az atlanti gondolatot és értékeket a szélsőjobb képviselőinek nyílt és leplezett támadásaitól. Remélem, nem én vagyok az egyedüli MAT-tag, aki így gondolkodik.”

80. születésnapja után, 2012. november 8-án még tele volt energiával: „Jókívánságaidat sokszor köszönöm. Továbbra is optimista vagyok és bízom benne, hogy Irénkével együtt megnyerjük ezt a csatát. Október 26-án egy sikeres előadást tartottam Tallinnban a januárban megjelenő könyvemről (akkor rendez a CEU Press Pesten egy bemutatót). Jelenleg észtl, lett és litván történészek, levéltárosok és könyvtárosok segítségével egy balti monográfián dolgozom. Ugyanis 1957 és 1970 között mindhárom akkor még szovjet köztársaságba is küldtünk nagyon sok nyugati és emigráns könyvet. Tehát aktív maradok és egy normális életet akarok élni. [...] Ha jól érzem magam, lehet, hogy dec. 10-én Varsóba megyek egy SZER konferenciára.”

A betegség erősebb volt, mégis Frédi volt a győztes, mert megírta azt a könyvet, sok tekintetben saját életműve összegzését, amely bizonyítja, hogy az emberi szellem, a szabadság- és a tudásvágy erősebb volt a diktatúránál, és egy kedvező történelmi pillanatot kihasználva összedöntötte az egész, erőszakon és félelmen alapuló építményt.

Reisch Frédi, az írógéppel küzdő hidegháborús harcos, kivette a részét abból a küzdelemből, melynek eredményeként ma a Kárpát-medence felszabadult földjében nyugodhat.

JESZENSZKY GÉZA

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXIII., Nos. 1–2.,
February 2014, Budapest.

Editor-in Chief: GYULA KODOLÁNYI

Publisher: GYÖRGY GRANASZTÓI.

Published by Magyar Szemle Foundation.

GYULA KODOLÁNYI. *View from the Kitchen.* Editor's Note on changes in the staff of the journal.

GYÖRGY SZAKOLCZAI, economist, Budapest. *An European Empire or the Europe of Nations?* A historical survey of attempts to create supranational empires in Europe. The author argues that there is no rational necessity for the creation of a European Empire, the direction in which politicians in Brussels have steered the Union lately.

GÉZA JESZENZSKY, historian, Hungary's Ambassador in Oslo. *Once More About European Minorities.* In a short rejoinder to Szokolczai's arguments, the former Foreign Minister once more argues that the efficient and principled defence of ethnic minority rights should be, in accordance with the intentions of the founding fathers, a central mission of the European Union.

GÉZA ANTALL ENTZ, art historian, former Deputy State Secretary for Culture, Budapest. *Dezső Dercsényi and the Topography of Hungarian Historical Monuments.* Essay on the life and work of the architectural historian who stood in charge of Hungarian monument protection in the mid-20th century, and made a continuous effort toward the compilation of the definitive topography of historical monuments in Hungary.

NÓRA SZEKÉR, historian, Budapest. *Domokos Szent-Iványi and His Book: An Introduction.* The author, a specialist of Hungarian history during the Second World War, discusses the significance of the Hungarian Independence Movement, and its builder, Domokos Szent-Iványi. She recreates the political space in which Hungarian governments operated in the inter-war period.

DOMOKOS SZENT-IVÁNYI. *The Hungarian Independence Movement, 1936–1946. Excerpts, 2.* The present selection from the book, originally written in English, describes the unfolding of the network built by Szent-Iványi in 1943, and the last days in september 1944 before his secret departure for Moscow for the armistice negotiations, and Regent Horthy's attempt to break with the Nazi alliance. Szent-Iványi's personal experiences, observations and judgements are indispensable for the understanding and authentic depiction of the era.

GYÖRGY BODOSI, writer, Pécsely. *My Memories of Gyula Illyés.* The author, former general practitioner in the villages of the North Balaton region, was a close friend and witness of the life of the major Hungarian writer during the period 1958–1978, when he spent the better part of the year in Tihany, in retirement from the political turmoil of Budapest.

CSABA ÉLES, literary historian, Debrecen. *A Critical Crown-Witness to Esthetic Cultures. On the 150th Anniversary of Zsigmond Justh. Part II.* A study of the thought of the short-lived outstanding novelist of the late 19th century (Szentetornya, 1863–Cannes, 1894), and his relationship to the contemporary trends of European art emerging in Paris.

ILDIKÓ VÁRNAGY, sculptor, Budapest. *In Memory of My Father, Part V.* Short metaphysical notes on life and existence by the prominent Hungarian woman sculptor.

1% METAPHYSICS – in the column founded by György Szabados (1939–2011) we are reprinting two classical poems of the mid-20th century: Betlehem by György Rónay (1913–1978), and Search for the Last Word by Zoltán Jékely (1913–1982).

Books and Events

PÉTER ÁKOS BOD. *Episodes from the Antall Years.* On the 20th anniversary of the first Prime Minister of the new Hungarian democracy, József Antall, the author, a Minister in his government, recalls the main economic problems of the time and their survival in public mentality.

BÉLA S. KIRÁLY. *Two French Evenings in Budapest: Neoliberalism as a Compulsion Complex. Camus and Hungary.* The sensational new

book on neoliberalism and world governance by Pierre Dardot and Christian Laval was the subject of the first event in which leading Hungarian intellectuals spoke at the French Institute – at the second one, at the House of Terror Museum, the discussion revolved around the extraordinary attention that Albert Camus paid to Hungary from the time of the 1956 Revolution to his death.

ZOLTÁN FÁY. *The Politician and the Sculpture.* The recent inauguration of the bust of Regent Miklós Horthy in the precincts of a Reformed Church in Budapest created a political scandal that further delays the judicious perception of the leading Hungarian statesman of the inter-War years.

KLÁRA TÓTH. *The Loneliness of a Gifted Man.* Gyula Maár (1934–1913) was one of the great generation of Hungarian movie directors entering the scene in the 1970's, but with his talent for subtle psychological tales and an understated style he made fewer headlines than his best known contemporaries. His wife, the famous actress Mari Törőcsik, won the prize for best actress in his movie, *Mrs. Déry Where Are You?* at the Cannes Festival of 1976.

GYÖRGY GYULAY. *One Country, (Between) Two Worlds – Winter Mass Demonstrations Again in the Ukraine.* The present conflicts cleaving the Ukraine go back to old, deeply differing cultural identities in the country's territory.

GÉZA JESZENSZKY. *On the Death of a Warm-Hearted Cold War Warrior.* Alfréd Reisch (1931–2013), son of a diplomat of pre-1945 Hungary, spent most of his life in the US and in Western Europe. He worked at the Hoover Institute, piloted the famous book sending action to East Central European intellectuals, and was director of Radio Free Europe Research Department from 1981 until his retirement to Hungary in 1995.

Photos in this issue illustrate the work of Dezső Dercsényi.

DOMOKOS SZENT-IVÁNYI

THE HUNGARIAN
INDEPENDENCE MOVEMENT

1936–1946

HUNGARIAN REVIEW BOOKS

9900 Ft (40 €)

E SZÁMUNK SZERZŐI

BOD PÉTER ÁKOS (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár, 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából* (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011), *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulmányok pénzügyi válság után* (2012).

BODOSI GYÖRGY (eredeti nevén dr. Józsa Tivadar, 1925. Budapest) orvos, író, költő. 1953 óta a Veszprém megyei Pécsely körzeti orvosa. 1948-ban a Bibó István vezette Kelet-Európai Intézet munkatársa.

ENTZ GÉZA ANTAL (Kolozsvár, 1949) művészettörténész, 1973–1990; az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa. Szakterülete Erdély középkori építészete és a műemléki topográfia. 1990–1994 között az Antall- és a Boross-kormány államtitkáráként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a Külföldi Magyar Intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke. F. m.: *Erdély építészete, fejezetek a Magyarországi művészeti története* című kézikönyv I. kötetében (1987), *Fejér megye művészeti emlékei* (Sisa Józseffel), (1998), *Magyarország műemlékei, Székesfehérvár* (szerk., 2009).

ÉLES CSABA (Debrecen, 1951) nyugalmazott tanszékvezető, egyetemi docens. A filozófiatudományok kandidátusa, a neveléstudomány habilitált doktora, művelődéstörténész és esztéta. Főbb kutatási területei jelenleg a magyar nemzeti önismeret és nemzetnevelés a 17–19. században, illetve a protestantizmus és a kultúra. F. m.: *A szépségtől a megszállottságig. Itália kultúrája 1401 és 1600 között* (1995), *A rejtőzködő én. Az önismeret felfedezőútjai* (1995), *A tradíció kalandjai. Lukács György és a kulturális örökség* (1996, 2007),

A genti oltártól Wittenbergig. Németalföld és Németország kultúrája a 15–16. században (1998), *Ember és esztétikum. Az esztétikai befogadás élményvilágai* (2007).

FÁY ZOLTÁN (Baja, 1966) könyvtáros. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Hittudományi Főiskolán tanult. Írásai jelentek meg többek között az *Új Magyarországnban*, a *Napi Magyarországnban* és a *Magyar Nemzetben*. F. d.: Táncsics Mihály-díj (2010). F. m.: *Ferencesek Gyöngyösön* (1999); *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár* (2012);

GYULAI GYÖRGY (Budapest, 1965) A Gödöllői Agrártudományi Egyetemen tanult. Agrárgazdasági és szociológiai kutatásokat végzett Romániában, Kárpátalján, Szlovéniában és Bácskában. Fő területe a köztes-európai posztkommunista térség államainak választási rendszerei és pártszerkezete.

JESZENSZKY GÉZA (Budapest, 1941) történész. 1976 óta a Közgazdasági, mai nevén Budapesti Corvinus Egyetemen tanít a nemzetközi kapcsolatok és a magyar külpolitika témakörében. 1990–1994-ig külügyminiszter, 1994–1998-ban az MDF, illetve az MDNP országgyűlési képviselője, 1998 szeptemberétől 2002 nyaráig washingtoni, jelenleg norvégiai nagykövet. F. m.: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918* (1986, 1994), *Helyünk a világban. A magyar külpolitika útja a 21. században* (beszélgetések Csaba Lászlóval és Martonyi Jánossal, 2009)

KODOLÁNYI GYULA (Budapest, 1942) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992 óta a Magyar Szemle, 2010-től a Hungarian Review főszerkesztője. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. Főbb elismerések: József Attila-díj (2002), Prima Díj (a Magyar Szemlével, 2003), a Köztársasági Elnök Érdemérme (2005). Főbb művei: *A létezés hálói* (Amerikai költők, ford., 1990), *Kentaurszárnyak* (Esszék, interjúk, 1999), *Táncban a sötéttel* (Összegyűjtött versek, 2002), *Amerika ideje* (Esszék, 2003), *A hullám taraja* (Esszék, interjúk, 2006), *A fény rétegei* (Esszék, 2010), *Járj, merre tetszik* (Összegyűjtött versek, 2011), *Szólag hangra* (esszék, 2012).

S. KIRÁLY BÉLA (Sóvárad, 1957) író, politológus. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja. F. m.: *Tény és való* (Filozófia esz-

szélfűzér, 1989), *Zseb lámpafényben* (Versek, 1995). Jelenleg a *Magyar Nemzet* Vélemény rovata közli írásait.

SZAKOLCZAI GYÖRGY (1928, Budapest) közgazdász, habilitált doktor, a BME nyugalmazott egyetemi tanára, professor emeritus és az ÁVF tanára. Több könyv és nagyszámú szakcikk szerzője. Szakterülete a gazdaságpolitikai döntések tudományos megalapozása. Újabban több művet írt a magyar kereszténydemokrácia 1945–1989 közti történetéről.

SZEKÉR NÓRA (Budapest, 1976) történész, Bécsben és a Pázmány Péter Egyetemen tanult történelmet és művészettörténetet. Újkori történelmet tanít a Pázmányon és művelődéstörténetet az Óbuda Egyetemen. Kutatási területe a második világháború és annak utóhatásai Magyarországon. 2009-ben a Pázmányon PhD-fokozatot szerzett, a disszertációján alapuló könyv 2010-ben Budapesten jelent meg *A Magyar Testvéri Közösség története* címmel.

TÓTH KLÁRA (Nyíregyháza, 1953) filmkritikus, publicista. F. m.: *Don Quijote köpenyében. Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról* (2005); *A láthatatlan ország* (2011).

VÁRNAGY ILDIKÓ (Budapest, 1944) szobrász, művészeti író, kiállításszervező. Fő díjak: Munkácsy-díj (1991), Ankara Ázsia-Európa-díj (1992), IV. Nemzetközi Ázsia-Európa Biennálé, XIII. Országos Kisplasztikai Biennálé, Pécs, I. díj, (1995). F. m.: *Vizuális játékok* (1979), *Szósobrok* (1997), *Művészeti írások 1973–1999* (2002), *Utazás befelé* (2005).

SZÁVAI JÁNOS

PASCAL ÖRVÉNYE

avagy a progresszió hulláhegyei

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

3150 Ft

M. SZEZENI GÉZA

CHARLES DE GAULLE
Egy konzervatív forradalmár

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

BOD PÉTER ÁKOS

PÉNZÜGYI ALAPOK
Tapasztalatok és tanulságok
pénzügyi válság után

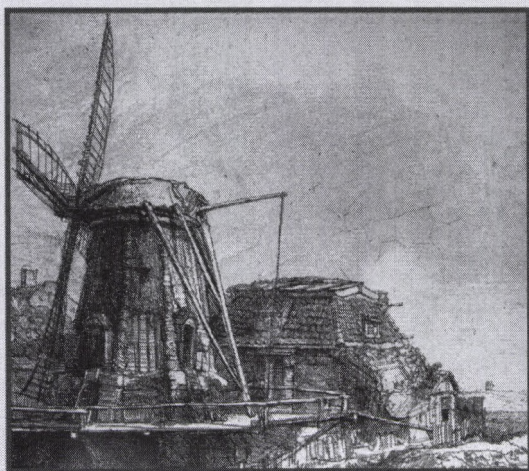

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2900 Ft

GRÓH GÁSPÁR
A következők országá

Gáspár G. János közéleti kritikái

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

2500 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés és nyomda
DOMBI VIKTÓRIA
SÉD NYOMDA KFT., Szekszárd
Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága

1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4680 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra

hajóval fél évre: 14 000 Ft,

légipostán: 16 000 Ft;

Európába: 13 000 Ft;

elsőbbséggel: 15 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken, és minden
kiadványunk kedvezménytel
megvásárolható az Eötvös utcai
szerkesztőségben.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézé-
süket kérjük. A szerk.

HUNGARIAN R E V I E W

A bi-monthly journal from Central Europe

GYÖRGY GRANASZTÓI Is It Possible to Vote Against Europe? • KISHORE JAYABALAN Papal Economics and the Ubiquity of Greed • JAMES P. KELLY, III The Constitution as the Soul of a Nation • PIOTR NAIMSKI Reinventing Europe Mistake by Mistake • ÁRPÁD KADARKAY Hannah Arendt: The Human Condition • NÓRA SZEKÉR Domokos Szent-Iványi and His Book, II • GÁBOR JOBBÁGYI Bloody Thursday, October 1956 • DAVID SATTER Murder Most Utopian • DRAGAN VELIKIĆ on Danubian Cultures • ILDIKÓ BOLDIZSÁR Fairy Tale Therapy • BORIS PASTERNAK Star of Nativity • FERENC BÓNIS Béla Bartók and His Patron Paul Sacher

Aufführungsrecht vorbehalten.

*Mit bestem Dank für die schöne Aufführung
am 21. Jan. 1937 in Basel
Der ergebene Paul Sacher*

Musik für Saiteninstrumente

I.

Andante tranquillo, $\text{♩} = 100-112$ Béla Bartók

Vclle 1.2.

Vcl 1.4.

Vcl 1.2.

Nekem, ismétlem, kitüntetően nagy szerencsém volt, hogy akkor kerültem a közelébe, amikor ő már lelkileg védett volt, azaz szinte teljesen felhúzta tihanyi magányának a falait. Mert ez a közügyek felé más időkben oly feszült figyelemmel bíró költő ezekben az években ezt a magatartást választotta, dolgozta ki a maga számára. Ezekben az években, talán épp ezekben a hónapokban az egyetemes világlíra magányos, meditatív nagyjaival, a kínai költők fordításával foglalkozott. Magánya társaként néhány kortárs és jóbarát francia költőn kívül igazán csak Szabó Lőrincet fogadta el, aki éppen ebben, a magány elviselésében nála tapasztaltabb volt. Illyés ebből amennyit csak tudott, átvett tőle, hogy ezután majd a lelki hasznára fordítsa, s ezáltal épp a magány feloldására használja fel.

Látogatásomkor Szabó Lőrinc már nem élt, több mint egy éve halott volt. Illyés beleunhatott, belefáradhatott a teljes magányba. Verseimben, szonettjeimben – ezt is ő jegyezte meg – itt-ott Szabó Lőrinc hangját vélte felfedezni. Talán ezért fogadott el oly hamar és könnyen barátjának.

BODOSI GYÖRGY: Emlékek Illyés Gyuláról

